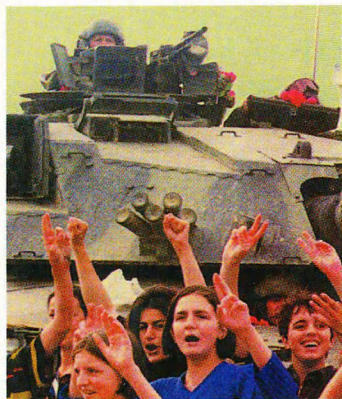

Urs Altermatt

Previziunile de la SARAJEVO

Etnonaționalismul
în Europa

Colecția *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu

URS ALTERMATT (n. 1942, Biberist, Elveția). Studii de istorie, sociologie și politologie la universitățile din Berna, Fribourg și Berlin. Teză de doctorat la Universitatea din Berna (1970). Din 1980 – profesor de istorie contemporană la Universitatea din Fribourg. Numeroase stagii de predare ca lector și ulterior ca profesor invitat la universitățile din Fribourg (1973), Berna (1987), Lucerna (1988), Zürich (1992-1993), Cracovia (1991), Budapesta (1992), Sarajevo (1997), Sofia (1998). *Fellow* la Harvard University (1976-1977) și la Collegium Budapest (1994-1995). Membru în colegiile redacționale ale unor jurnale academice și publicații de referință elvețiene și europene (*Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte*, Fribourg; *Kirchliche Zeitgeschichte*, Berlin; *Historisches Jahrbuch*, München; *Österreichische Osthefte*, Viena). Membru a numeroase comitete elvețiene și internaționale (președinte al comitetului „Est – Vest” al Fundației culturale „Pro Helvetia” – Zürich; membru al International Centre – Cracovia). Dintre lucrările sale amintim: *Der Weg der Schweizer Katholiken ins Ghetto* (Zürich, 1972, 1995), *Rechte und linke Fundamentalopposition. Studien zur Schweizer Politik 1965-1990* (coautor, Basel, 1994), *Rechtstextremismus in der Schweiz* (în colaborare cu Hanspeter Kriesi *et al.*, Zürich, 1995), *Sprache und Nation* (Fribourg, 1997).

Redactor: Dana Zămosteanu

Coperta colecției: Angela Rotaru-Serbenco

Lucrare publicată cu sprijinul Fundației culturale „Landis & Gyr”, Zug, Elveția.

Urs Altermatt, *Das Fanal von Sarajevo. Ethnonationalismus in Europa*

© 1996, Verlag Neue Zürcher Zeitung, Zürich

© 2000 by Editura POLIROM Iași, pentru prezenta traducere

Editura POLIROM

Iași, B-dul Copou, nr. 4, P.O. BOX 266, 6600

București, B-dul I.C. Brătianu, nr. 6, et. 7

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale:

ALTERMATT, URS

Previiziunile de la Sarajevo: etnonaționalismul în Europa / Urs Altermatt; trad. de Johann Klusch; cuvînt înainte de Andrei Corbea. – Iași: Polirom, 2000.

240 p.; 23 cm – (Historia)

Tit. orig. (ger): *Das Fanal von Sarajevo. Ethnonationalismus in Europa*

ISBN: 973-683-320-8

I. Klusch, Johann (trad.)

II. Corbea, Andrei (pref.)

1. Sarajevo

2. Europa

323.1(4)

Printed in ROMANIA

Urs Altermatt

Previziunile de la SARAJEVO

**Etnonaționalismul
în Europa**

Traducere de Johann Klusch
Cuvânt înainte de Andrei Corbea

**POLIROM
2000**

Pentru Bernhard, Christoph și Monika

Spectrul „Sarajevo”

Despre limitele de la care începe „istoria contemporană” – subiect de lungă controversă atîta vreme cît dogma impusă cîndva de istoriografia sovietică oficială, cum că ar fi inaugurat-o revoluția bolșevică din octombrie 1917, mai merita, prin ponderea instituțională a încărcăturii ei ideologice, a fi luată în discuție – se vorbește astăzi tot mai puțin. „Pragurile de epocă”, atît de necesare efectelor compoziționale și retorice din narațiunile istoriografice *à la* Michelet, cu o foarte bogată posteritate pînă în zilele noastre, în producțiile de popularizare bine vîndute sub sloganul „așa vă place istoria?”, au devenit în investigația profesionistă, atentă la repere teoretice, tot mai difuze, pînă la aleatoriu – istoria „duratei lungi” descrie procese și încearcă să descifreze legitățile care le guvernează, fenomene față de care evenimențialul devine o suprafață expresivă doar ca simptom al evoluțiilor din sfera invizibilă a mecanismelor sociale și a mentalităților colective. Cu atît mai mult a persistat scrupulul dintotdeauna al cercetătorilor vizavi de istoria recentă; dacă argumentul lipsei accesului nemijlocit la documente fie risipite, fie închise pentru decenii întregi în arhive nu se mai verifică integral, dată fiind accelerația ritmurilor prin care, datorită progresului eclatant al mediilor, informația, oricît de secretă, intră în circuitul public, vechiul risc de a se vedea anexați schematismului speculativ, aservit senzaționalului, dacă nu unor interese politice imediate, al acelorași medii și logicii lor comerciale, alimentează, pe bună dreptate, mefiența istoricilor (demni de acest nume) față de inevitabila parțialitate a judecății asupra unei epoci încă în desfășurare.

În cartea sa *Das Fanal von Sarajevo. Ethnonationalismus in Europa*, apărută în 1996, imediat după acordurile de la Dayton privind administrarea Bosniei-Herțegovina, Urs Altermatt, profesor de istorie contemporană la Universitatea din Freiburg/Fribourg, pare să fi nesocotit, ba chiar să fi sfidat în chip deliberat asemenea potențiale pericole pentru acuratețea hermeneutică. Însăși sigla unei edituri girate de o întreprindere mediatică precum *Neue Zürcher Zeitung* – unul dintre cele mai influente (tocmai pentru că sînt serioase) cotidiene din Elveția și din lume –, pe lîngă titlul ce trimite la un motiv intens utilizat în comentariile de presă consacrate după 1990 dezmembrării Iugoslaviei și războiului civil ce i-a urmat: simbolistica simetrică inspirată de „Sarajevo”, loc „încărcat” cu memoria asasinatului din 1914 care a servit drept pretext la declanșarea primului război mondial, și menit, la sfîrșit de secol XX, să devină, o dată mai mult, terenul predilect de confruntare între furiile etnonaționalismelor concurente din fostul spațiu iugoslav, ar indica, la prima vedere, o posibilă (și oarecum suspectă) interferență între travaliul istoricului și un *impetus* analitico-stilistic de tip pur și simplu gazetăresc. „Capcana”, de va fi fost cumva una, a reușit: Urs Altermatt își propune orice altceva decît o recapitulare a „întîmplărilor” sîngeroase pe care ziaristii le-au istorisit pînă la sașietate, tălmăcindu-le și răstălmăcindu-le în funcție de oportunități și „trend”-uri; dacă pornește din „interiorul” discursului mediatic despre conflictul balcanic, autorul o face tocmai pentru a examina critic validitatea unui instrumentar „interpretativ” al cărui inventar repetitiv de clișee și poncife a contribuit în chip nefast – și exemplar pentru sporul în percutanța ucigașă a cuvintelor în plină emulație a mijloacelor de comunicare – la teribila

întrecere propagandistică ce a precedat și însoțit măcelurile din Croația, Bosnia-Herțegovina ori, mai nou, Kosovo, repertoriu a cărui forță manipulatorie se insinuează, simptomatic, în mai toate focarele de vrajbă „etnică” ce populează lumea de astăzi.

Ideea directoare a cărții profesorului din Fribourg decurge dintr-o fermă opțiune teoretico-metodologică, cu rădăcini ce merg, de ce nu?, pînă departe, la „nominalismul” care, în vechea „ceartă a universalilor”, a contestat o pretinsă relație „naturală” dintre concepte și așa-zisa „esență” a lucrurilor. Or, numai fundamentarea istorică a limbajului în general și a noțiunilor în jurul cărora se iscă disputele politice actuale în special ar putea conduce, după Urs Altermatt, la defetșizarea, la dez-ontologizarea unor repere artificial construite în și de către anumite conjuncturi de putere și care, abia sub lupa semanticii istorice, își vădesc relativitatea și fragilitatea. „Tiraniei noțiunilor”, ce „distorsionează realitatea” tocmai pentru că, neclare, „generează o gândire difuză”, el îi opune scepticismul și distanțarea deconstrucției istorice, procedura ce le ferește fie de tabuizare, fie de demonizare, și care, în ultimă instanță, restabilește dimensiunile raționale ale unor controverse de tipul celor izbucnite în Iugoslavia post-comunistă, împiedicînd (într-o ordine ideală, desigur) ațîțarea iresponsabilă a pasiunilor, pînă la degenerarea lor în masacrarea Celuilalt. Cel mai elocvent exemplu l-ar putea constitui însuși mult discutatul concept de „națiune”, definit de autor prin aparenta formulă tautologică după care „o națiune este ceea ce se consideră drept națiune”, căci, adaugă dînsul, „națiunile nu se bazează pe realități, ci pe ceea ce oamenii apreciază ca fiind realități”. Nu o obscură „substanță” de natură „organică”, ci procesualitatea socială, în care, la un moment dat, deosebiriile dintre grupurile culturale pot coincide cu cele dintre grupurile sociale, ar întemeia consensul colectiv al apartenenței la o națiune, ca și, prin capacitatea de iradiere comunicativă a ideologiei elitelor, concomitent cu instituționalizarea progresivă națională și/sau statală, „conștiința națională”. Din acest unghi, observă Altermatt, pare că mai curînd „uitarea” și nu „memoria colectivă”, privirea spre viitor și nu cea spre trecut ar fi jucat un rol decisiv în conturarea „identităților” naționale. În aceeași ordine logică, „noul cuvînt magic” legitimat în ultimele decenii în terminologia politologică datorită preferinței ce i-o acordă (din rațiuni la rîndul lor istorice, precizează Altermatt) mai cu seamă cercetătorii americani, „etnia”, se vedește a fi pentru istoric nu un dat originar în sens biologic, cum înclină o întreagă școală antropologică să creadă, ci „ceva situațional”, în evoluție, „o manieră de organizare politică și socială a deosebirilor culturale”. De aici decurge o viziune funciarmamente dinamică asupra raporturilor reciproce dintre concepte-cheie în dreptul internațional, precum „națiune”, „stat”, „etnie”, a căror acoperire istorică în diverse spații geografice unde sînt invocate și revendicate – în valoare absolută sau în accepții abuzive și nu rareori nespecifice propriilor condiții de dezvoltare – ar trebui, după el, în mod imperativ luată în considerație în efortul politic și diplomatic de preservare a stabilității ordinii internaționale atît de încercată, din nou, de presiuni centrifuge. Confuzia dintre *demos* și *ethnos*, dintre „suveranitatea politică” și aspirația egoistă a purității etnice, religioase sau culturale i se pare mai periculoasă decît orice altceva, căci ea este cea care ar conduce „la asimilări forțate, la asuprire sau expulzare și genocid”. Cu o nedisimulată îngrijorare, Altermatt contemplă de altfel tabloul exacerbarii diviziunilor și tensiunilor generatoare de conflicte în numele unor asemenea „ficțiuni” (în ultimă instanță) istorice, cu deosebire într-o Europă pe care orice judecată lucidă asupra viitorului n-o poate concepe decît unită într-o formulă asociativă depășind cadrele tradiționale ale statalității și ale separației etnonaționale.

Întregul șir de sondeaje pe care autorul, cu o luciditate exemplară și un echilibru superior pedagogic al argumentației, exersat, fără îndoială, la catedră, le întreprinde în complexul diacronic al acumulărilor de „fapte” aflate în spatele configurației geopolitice a prezentului se confruntă implicit cu o vulgată istoriografică pe de o parte cultivată de politicienii pretinzînd

a deține, în nume propriu sau în cel al „valorilor occidentale”, măsura lui „*politically corectness*” și, pe de altă, întreținută de medii cu o putere de convingere direct proporțională cu progresul tehnologic. Un clișeu pe care, de pildă, profesorul Altermatt nu este cîtuși de puțin dispus să-l accepte este cel al unei presupuse predispoziții exclusiv est-europene către etnonaționalism (vezi concepția după care „evenimentele din Balcani și Caucaz nu sînt altceva decît reminiscențe ale unor vremuri anacronice și produsul unor barbari necivilizați”), clișeu pe care îl demontează din capul locului, de vreme ce constată că „principiul etnonațional este legat de dreptul de autodeterminare al popoarelor, care, după primul război mondial, a avansat pînă la a deveni sloganul politicii internaționale”. Dar imposibilitatea de a defini „popoarele” după criterii obiective desfide ipoteza inițială, din care s-a nutrit cîndva Programul în 14 puncte al președintelui american Wilson, cum că toți oamenii de pe globul pămîntesc ar putea fi repartizați cu certitudine și imparțialitate în „popoare”. „În realitate, cei puternici decid cine să facă parte dintr-un popor și cine nu”, remarcă, dincolo de orice iluzii, istoricul, întrebîndu-se de ce, bunăoară, lituanienii, estonii și letonii sînt considerați popoare distincte, iar cecenii, bascii ori retoromanii doar minorități naționale. Războiul din Balcani ar fi demonstrat-o, crede el, o dată mai mult, prin responsabilitatea decisivă a marilor puteri, și în special a Statelor Unite, atît în aplicarea principiului autodeterminării în cazul fostei Iugoslavii, cît și în refuzul de a-l aplica în Bosnia, inclusiv în recunoașterea acolo a unei identități „bosniace” etnic-naționale, dar, de fapt, cu o legitimitate mai curînd religioasă. Fundătura politico-diplomatică reprezentată de „soluția” găsită în Bosnia și, mai recent, în Kosovo, ar semnaliza, în definitiv, nefericita continuitate, la scara întregii Europe, a impasului nu doar conceptual al intereselor contradictorii ce se ciocnesc, drapate în principii de drept internațional, în chestiunea statalității, a limbii și a etnicității. De unde și bilanțul dramatic al secolului XX, pe care Urs Altermatt îl împărtășește cu Eric Hobsbawm: „Încercarea de împărțire a Europei în state teritoriale compacte, cu o populație omogenă și din punct de vedere etnic și lingvistic, a generat barbarizarea, adică izgonirea în masă și distrugerea minorităților”.

Proiecția asupra viitorului nu excelează nici ea prin optimism. Dilema cea mai îngrijorătoare este generată, după profesorul Altermatt, de percepția, de care el este convins, potrivit căreia statele naționale „constituie și în continuare, în cadrul ordinii mondiale, adevărate recipiente pentru statul de drept”: care ar putea fi, așadar, calea de a le devia de la cursul, atît de compromis de istorie, al suprapunerii lor silnice peste o identitate etnonațională omogenizantă? Modelul pe care autorul îl ia în considerație este, deloc întîmplător, cel elvețian, ce separă cetățenia de stat, politică, de loialitățile lingvistice și culturale; nu doar orgoliul de a fi urmașul generalilor Josef Bernard Altermatt și Urs Franz Altermatt, comandanți ai regimentelor elvețiene ce au luptat, în secolul al XVIII-lea, în serviciul regilor Spaniei și ai Franței, pe care îi și pomeneste la un moment dat, ci, înainte de toate, îndelunga îndeletnicire, ca istoric, cu meandrele politice și juridice care au concurat la „succesul” în timp al structurii confederative adoptate în țara sa după 1848, îl îndeamnă să mediteze dacă nu cumva șansa unei Uniuni Europene ar consta tocmai în clara disociere între o posibilă statalitate comună și prezervarea diversității lingvistico-culturale pe fundalul unei societăți devenind, prin forța împrejurărilor, multiculturală. Dar o asemenea evoluție, pe care avansul tehnologic extraordinar și actuala superioritate economică, politică și militară a Occidentului ar fi trebuit s-o favorizeze și s-o stimuleze, pare a întîmpina dificultăți redutabile tocmai pentru că, reacție directă la consecințele modernizării societății și în special la indiferența sau inabilitatea instituțiilor țărilor dezvoltate în a controla urmările sociale ale globalizării, inclusiv mobilitatea migraționistă, deceniile din urmă au adus la suprafață din nou, cu o intensitate inimaginabilă după experiența celui de-al doilea război mondial, vechii demoni ai etnonaționalismului. Nu doar în așa-zisa „lume a treia”, unde statul național secular de tip occidental n-a funcționat

nicicînd fără mari probleme, dar și în Europa, fie de Est, în căutare, după 1989, a unei soluții de a depăși sechelele centralismului totalitar comunist, fie de Vest, marcată de greșeala fatală a tehnocraților de a nu solicita la timp acordul popular pentru integrare, recrudescența acestuia, mai ales prin noile mișcări populiste de dreapta, asociind discursul xenofob cu atacul la adresa democrației pluraliste și a modernității în general, creează, după Urs Altermatt, o veritabilă situație explozivă. Ar putea reprezenta oare o asemenea criză, „cea mai profundă după 1945”, preludiul unei răsturnări globale, culminînd cu sfîrșitul hegemoniei occidentale, a civilizației și valorilor sale ?

Spectrul „Sarajevo”, evocat de această carte în toată monstruozaitatea sa, rămîne un avertisment la adresa unei omeniri care, în ultimă instanță, ar mai putea încă evita aparent inevitabilul.

Andrei Corbea

Sarajevo nu este un accident

Sarajevo nu este un accident în istoria europeană. Capitala bosniacă își are locul ei într-un șir de localități care, pe frontispiciul istoriei europene contemporane, se aprind ca niște avertismente, relatându-ne despre divizări pe bază etnică, expulzări pe motive rasiale, despre lagăre de concentrare, războaie civile, genociduri: Constantinopol, Auschwitz, Katyn, Belfast, Nicosia, Hoyerswerda...¹

În numărul dedicat Bosniei al ziarului de cultură europeană *Lettre*, Jean Baudrillard nota, în iarna anului 1995, că ceea ce se întâmplă în fosta Iugoslavie este „o etapă în evoluția logică a Noii Ordini Europene”. „Sîrbii, în rolul lor de executanți ai «epurării etnice», reprezintă vârful de lance al unei Europe pe punctul de a se naște.”² Pe cîtă dreptate are filosoful francez în aprecierea fundamentală, pe atît se înșală într-un punct hotărîtor: nebunia etnonaționalistă nu este de dată recentă. Europa se află într-un proces continuu de etnicizare încă din secolul al XIX-lea.

Principiul care se propagă tot mai mult în Europa secolului XX se numește „apartheid”. În era comunicațiilor de masă, a mijloacelor de transport în masă, a internetului și a culturii pop, fenomenul este paradoxal. Niciînd în Europa nu au fost atîția oameni dependenți unii de alții, nu s-au intersectat atît de mult. În schimb, cu cît țările europene se aliniază tot mai mult din punct de vedere tehnic și economic, cu atît o mulțime de oameni se simt tot mai amenințați în identitatea lor culturală și, ca atare, manifestă tot mai pregnant nevoia de a se deosebi cumva unii de alții. În timp ce în privința vieții economice europenii se adaptează unii altora, pe plan cultural ei se retrag într-un soi de rebeliune împotriva globalizării. De teama pierderii identității culturale, se izolează unii de alții, ridică citadele etnonaționaliste și folosesc deosebiri culturale drept pretext pentru a-l elimina pe străin. Europa suferă de tumori canceroase identitare, ale căror metastaze cuprind întregul continent. Scriitorul Predrag Matvejević, născut în anul 1932 la Mostar, care ține prelegeri de literatură la Zagreb și Paris, notează că identitatea existenței „cîștigă tot mai mult teren în defavoarea identității acțiunii”³. Această identitate nu ar fi adeseori decît un accesoriu și s-ar învecina cu retorica în esență caricaturistă care accentuează peste măsură trecutul național și originea. În realitate, Sarajevo constituie și rana noastră, boala noastră, mizeria noastră europeană.

Asistăm, la sfîrșitul secolului XX, în Balcani și în Caucaz la escaladarea brutală a patologiei vieții cotidiene a Europei. Europenii din vestul și centrul continentului privesc cu un fel de suficiență fariseică spre sud-est. Ei nu-și dau seama că, într-o formă mai atenuată, asistă la aceeași epurare etnică și culturală, la același proces de separație, dacă nu cumva, în regiunile lor, le-au realizat deja de mult timp.

Ca să nu mai amintim de groaznicul adevăr că la mijlocul acestui secol Germania național-socialistă s-a făcut vinovată, în numele poporului german, de milioane de crime împotriva evreilor din Europa. Faptul că ștampila „J” din pașapoartele unora dintre germani, etichetați de regimul național-socialist drept evrei, a fost și pe placul birocrăției elvețiene subliniază răspunderea întregii Europe pentru această crimă împotriva umanității⁴.

Războiul din Iugoslavia, între anii 1991 și 1995, i-a prins pe europeni total nepregătiți. Uniunea Europeană a clacat într-un concert de jalnică neputință, privind pasiv la politica „epurării etnice” din fosta Iugoslavie. Ca dintr-o temniță a istoriei au apărut, la începutul conflictului, vechile șabloane naționaliste: germanii au ținut cu croații, francezii i-au sprijinit pe sârbi. Când Europa de Vest a recunoscut capcana naționalistă, războiul se extinsese deja într-atît, încît numai americanii, după o șovăire îndelungată, îi mai puteau pune capăt. Între timp, marile puteri au oprit războiul, dar prin acordurile de la Dayton și Paris au devenit, în mod indirect, executorii noilor granițe create prin forța armelor.

Pacea geopolitică a fost obținută pe seama separației etnice. Astfel, nu este de mirare că exodul a zeci de mii de sârbi din Krajina, provocat de armata croată, a găsit slab ecou în opinia internațională, chiar dacă ziarul american *Time* îl definea ca „*the largest single incident of ethnic cleansing since the Balcan wars began in 1991*”⁵. Scopurile partidelor beligerante au rămas, pe mai departe, intacte. Nu au pălit deloc ideile despre Serbia Mare și Croația Mare, între care o entitate mică, bosniaco-musulmană, se chinuie să viețuiască.

Nicicînd oamenii nu au trăit mai bine decît în a doua jumătate a secolului nostru, un secol „al extremelor”. Totuși, sînt de aceeași părere cu istoricul britanic Eric Hobsbawm, care îl definea drept „cel mai ucigător secol dintre toate”⁶. Una din cauzele principale ale catastrofelor sale a fost nebunia etnonaționalistă care a cuprins Europa în repetate rînduri, precum accesele unei boli. La sfîrșitul secolului, părți întregi ale continentului trec prin noi izbucniri ale acestui flagel. Prăbușirea comunismului în estul Europei a adus problema națională cu o impetuoșitate de nebănuit la masa tratativelor, în timpul conferințelor europene. În Europa de Vest, valuri de xenofobie, antisemitism și rasism cuprind întreaga societate.

Zguduirile din Europa au făcut ca dimensiunea etnică a conflictelor din alte continente să iasă și mai mult în evidență, ca în cazul celor din Afganistan, Kurdistan, Rwanda și Somalia, al ororilor etnic-religioase din subcontinentul indian, al rebeliunilor popoarelor indigene începînd cu aborigenii din Australia și pînă la indienii din Chiapas, în sudul Mexicului. Cu toate că alte probleme, ca sărăcia, poluarea mediului, terorismul și crima organizată preocupă intens politica mondială, conflictele etnonaționaliste de la sfîrșitul secolului XX sînt îngrozitoare. Pentru mulți observatori contemporani ele constituie cele mai mari provocări la adresa păcii internaționale⁷.

Etnicizarea crescîndă a politiciii nu se manifestă numai în politica înaltă. Și viața de zi cu zi din societățile noastre trece printr-o naționalizare și etnicizare. Steagurile și drapelele creează pe stadioane o atmosferă naționalistă, tendințele etnonaționaliste sînt la modă, muzica și reclama cîștigă tot mai mult teren. De pe urma „Etno-look”-ului

profită chiar și designerii de rucsacuri, încălțăminte, ceasuri și pixuri. Într-o revistă ilustrată elvețiană, în martie 1996, poza un creator de modă în chiloți, sub titlul „Iubesc etno-chiloții mei”, care prezentau, citez, „nostime vaci alb-negre, floarea de colț și gențiana albastră”, precum și „nasturi din sticlă roșie strălucitoare, cu crucea elvețiană albă”. Sub motto-ul : „Trăiască Elveția de pe chiloți ! ”.

Etnonaționalismul, cu diferitele sale fațete, constituie tema acestei cărți. Trebuie subliniat că tocmai combinarea celor două tendințe – naționalizare și etnicizare – mărește și mai mult forța explozivă a fenomenului. Drept laitmotiv iau două teze principale, care constituie firul roșu al cărții.

Prima teză : Europa nu a depășit nicidecum era naționalismului. Naționalizarea avansează și nu s-a oprit încă. Ca și în trecut, statul național continuă și astăzi să fie invenția cea mai de succes a istoriei europene din ultimii 200 de ani⁸. Privit retrospectiv, modelul occidental al statului național delimitat teritorial s-a dovedit a fi superior, din punct de vedere militar și economic, tuturor celorlalte modele. După prăbușirea Uniunii Sovietice, ultimul imperiu european multinațional, statul național se impune definitiv și în estul continentului. La sfârșitul secolului XX Europa numără mai multe state decât literele alfabetului latin. În anul 1920 harta politică indica 33 de state suverane, în 1945 – 31, iar în 1995 – 42.

Sfârșitul războiului rece a deschis în Europa cutia Pandorei, din care ținesc cele mai diverse forme de naționalism. Ceea ce deosebește Europa de Est de cea de Vest este stadiul diferit de modernizare, cristalizarea statului național reprezentând o dimensiune centrală. În statele naționale vechi, ca Franța, Marea Britanie sau Elveția, oamenii sînt confrunțați cu alte probleme în comparație cu semenii lor din Lituania, Slovacia sau Croația. În timp ce statele naționale din Vest trebuie să preîntîmpine mișcările de autonomie din regiunile lor, popoarele din Est se află într-un *risorgimento* naționalist. Observatori ai istoriei contemporane, ca Tony Judt, profesor de studii europene de la New York University, și Hugo Büttler, redactorul-șef al publicației *Neue Zürcher Zeitung*, vorbesc de un „nou naționalism”⁹. Dacă formele sale de manifestare sînt într-adevăr noi, rămîne de văzut. Nou este însă, cu siguranță, faptul că se recunoaște tot mai deschis trezirea naționalismului, ca forță a istoriei făuritoare și distructivă, după o fază de latență, și influența lui în formarea noii hărți geopolitice a Europei. În orice caz, gradul său de conștientizare este diferit în Est și în Vest. În timp ce Europa de Vest – exceptînd unele conflicte regionale – a trecut de stadiul tensiunilor fierbinți, Estul este încă departe de acest punct¹⁰.

În prezentul eseu, eu susțin teza potrivit căreia naționalismul este un fenomen auxiliar al modernizării, prin care trece orice societate în drumul ei spre modernitate¹¹. Tocmai datorită încărcăturii sale emoționale, el constituie o religie de integrare politică în condițiile unei societăți secularizate. Industrializarea și urbanizarea au distrus legăturile tradiționale din cadrul societății. Sub forma unei religii seculare, conștiința națională și naționalismul au preluat funcția compensatoare.

Teza a doua : o fantomă bîntuie prin Europa, fantoma etnicizării politicii și societății. Revigorarea etnonaționalismului ține și ea de modernizare, caracterizată, la

sfârșitul secolului XX, printr-o nemaîntîlnită mobilitate și migrație și care accelerează latura multiculturală a societății. Ca o contrareacție la evoluțiile sociale moderne apare etnonaționalismul, care se opune universalismului.

Filosofia Noii drepte, pe care și-a pus amprenta într-un mod hotărîtor Alain de Benoist, influențează, în Franța, tot mai mult discursul pe probleme sociale. În esență, etnopluraliștii (eu îi numesc etnonaționaliști) pledează pentru o societate-apartheid, deci pentru separarea oamenilor într-un spațiu restrîns.

Etnonaționalismul se bazează pe presupuziția că popor, națiune și etnicitate reprezintă categorii naturale. Chiar dacă astăzi etnonaționaliștii nu mai aduc argumente rasiale sau biologice, ei se declară totuși adepți ai unei diferențieri culturale, din care derivă inegalitatea și ca atare calitatea diferită a oamenilor. Pentru a evita amestecul culturilor și al grupurilor etnice, ei se pronunță pentru segregare și separație. Conceptele de națiune și etnicitate le servesc pentru a promova integrarea internă. În acest proces, toate categoriile precum limba, religia și etnia sînt imunizate împotriva oricăror cercetări și mobilizate politic pentru scopurile lor. Conflictele sociale sînt etnicizate și dobîndesc ca atare un caracter inevitabil¹².

Ce-i de făcut? Sarcina istoricului este de a descifra și a situa categorii ca națiune și etnie în contextul istoric, precum și de a prezenta funcțiile lor politice și ideologice față de ficțiunile esențialiste în stilul etnonaționalismului¹³. Sarcina aceasta ne obligă să lucrăm multidisciplinar. În eseu de față, mă amestec deci în dezbaterile istoricilor, antropologilor, sociologilor, etnologilor și politologilor. De asemenea, pun cîteodată persoanele, datele și evenimentele în conexiunea lor istorico-politică, care cetățeanului de rînd din vestul Europei, printr-un soi de mecanism inconștient de respingere, îi scapă din vedere. În aceasta constă, într-un anume sens, elementul provocator al cărții, care – poate – incită la reflecție.

Societatea occidentală modernă este marcată de voința de realizare a bunăstării economice, a coeziunii sociale și a democrației libérale. Dacă analizăm relațiile din interiorul triadei, constatăm că Europa se află într-o fază dificilă de tranziție.

Pînă în anii '60, teoreticienii modernismului credeau că democrația și piața sînt legate automat una de cealaltă. Sociologul american Seymour Martin Lipset nota, într-o carte devenită celebră, că un capitalism dezvoltat duce la o societate democratică¹⁴. Istoria zilelor noastre a demonstrat numai parțial veridicitatea acestei teze. Astăzi, numeroși sociologi tind s-o considere greșită. Problemele globale ale economiei mondiale și ale mediului necesită, pentru rezolvarea lor, mai mult decît mecanismul economiei libere de piață. Astfel, autoritarismul din sud-estul Asiei devine pentru mulți tot mai atractiv, pentru că oferă succese economice și coeziune socială, fără să fie nevoit să suporte costurile sociale ale individualismului vestic. În statele-tigru din această parte a lumii, drepturile omului și ale cetățeanului sînt îngădite, în schimb predomină liniștea, ordinea și bunăstarea generală. Oamenii din Europa încep să-și pună întrebarea: să renunțăm la drepturile noastre cetățenești pentru a ajunge la un nivel de bunăstare superior? La ce folosesc drepturile cetățenești dacă oamenii nu au ce mânca? Deoarece societățile postcomuniste din Europa de Est sînt

în pericol să se scufunde într-un haos de tentă mafiotă și liberalism de tip Manchester, de populism de dreapta și etnonaționalism, un autoritarism blind li se pare multora o ieșire tentantă din criza de transformare.

În ce mă privește, este de prisos să mai accentuez că nu văd în autoritarismul din Asia de Sud-Est o soluție pentru Europa tradiției istorice a iluminismului și a drepturilor omului. Și totuși, întrebarea fundamentală persistă : cum se poate opri, în democrațiile europene, procesul de erodare a sentimentului de afinitate, a conștiinței conviețuirii în comun și a solidarității ? De câtă solidaritate este nevoie pentru ca democrațiile liberale să funcționeze ? Ce valori definesc fundamentul societății vestice ?

Aceste probleme și altele asemănătoare păreau rezolvate în perioada războiului rece, în egală măsură în Europa de Vest și în cea de Est. Conflictul Est – Vest stabilea fronturi clare și un minim de valori comune în disputa ideologică. În schimb, uriașele migrări din a doua jumătate a secolului nostru și naționalizarea crescândă a Europei de Est, după prăbușirea imperiului sovietic, au readus problemele identității în centrul interesului politic.

Chiar și granițele teritoriale, inviolabile decenii de-a rândul din cauza pericolului unui război nuclear, s-au pus în mișcare, iar în unele regiuni nu mai sînt deloc stabile. Europa de Est este amenințată de conflicte, care în regiunile slave din sud și în Caucaz au izbucnit deja. Ministrul de externe polonez Władysław Bartoszewski a subliniat, pe drept, faptul că vecinii Poloniei s-au înmulțit, numărul lor crescând de la trei la șapte. Toate statele cu care se învecina Polonia pînă în 1989 au dispărut de pe harta politică. RDG s-a dizolvat, Cehoslovacia s-a divizat, iar teritoriile de la granița sovietică s-au descompus în patru state noi : Lituania, Bielorusia, Ucraina și Rusia. Ce transformări uriașe în numai cîțiva ani !

În Europa de Vest, mișcarea de integrare face progrese extraordinare pe diverse planuri, supunînd statul național clasic unui proces de erodare. Concomitent, datorită migrărilor, se accentuează caracterul eterogen al societății. În acest stadiu, în statele respective se pune din nou problema identității și a apartenenței.

În decursul istoriei europene au existat mai multe modele de abordare a diversității culturale într-o comunitate politică¹⁵. În primul rînd, ne gîndim la tipul imperiilor cuprinzînd mai multe popoare, de la Imperiul Roman pînă la cel Habsburgic, unde baza conviețuirii o constituia un ansamblu de reguli politico-juridice, care atribuia etniilor și grupurilor religioase o anumită autonomie colectivă. În societățile tradiționale au fost tolerate grupurile, nu indivizii, cu atît mai mult cu cît acestea trăiau în vecinătăți sau unități administrative omogene. Deoarece grupurile își respectau reciproc granițele geografice și culturale, ele se aflau mai tot timpul într-o coexistență pașnică.

Un al doilea model îl oferă statele bi- sau trinaționale ca Elveția, Belgia, Cipru, Liban și fosta Bosnia-Herțegovina. Condiția *a priori* pretinde ca diferitele grupuri etnice și religioase să se tolereze reciproc și să se stabilească de comun acord regulile unui *modus vivendi*. Atît timp cît un grup nu se teme de hegemonia celuiilalt, asocierea aceasta funcționează ; în caz contrar, ea se destramă.

Un al treilea model îl poate constitui statul național clasic de tip vestic, în care o etnie dominantă guvernează viața publică, organizează statul după propriile idei și

își înalță cultura la rang de specific al întregii societăți. De regulă, li se recunoaște dreptul de a fi altfel nu grupurilor, ci indivizilor, diferența culturală fiind considerată nu o problemă colectivă, ci una privată.

În cele din urmă, ca un al patrulea model poate fi privită societatea formată prin imigrare, de tipul Statelor Unite ale Americii. Aici se naționalizează numai drepturile politice ale cetățeniei și se recunoaște oficial pluralitatea culturală. Este permisă, bunăoară, integrarea în SUA a chinezilor, care, oficial, se simt americani, dar în sfera privată cultivă mai departe identitatea chineză.

În limba germană, cuvîntul „cetățean” (*Bürger*) conține ambiguități iritante, care împiedică dezvoltarea unei națiuni formate din beneficiari ai cetățeniei¹⁶. În această noțiune este cuprins atât cetățeanul (*citoyen*), cît și burghezul (*bourgeois*), burghezul-proprietar avînd o tradiție mai îndelungată. În Elveția, țară burgheză *par excellence*, în peisajul de partide politice, conceptul le servește jurnaliștilor și politicienilor drept criteriu de diferențiere între dreapta și stînga. Social-democrații trec drept ne-burghezi, cu toate că, sociologic, ei nu mai sînt un partid al muncitorilor, alegătorii social-democrați întrecîndu-i în privința venitului și a averii pe creștin-democrați. Ce derută în sfera limbajului politic! În Germania și în majoritatea țărilor Europei de Est se mai adaugă și faptul că „poporul” reprezintă noțiunea centrală a comunității, ceea ce îngreunează conceptual definirea națiunii alcătuită din beneficiari ai cetățeniei.

În eseu de față pornesc de la părerea că societatea burgheză din Europa ar trebui construită pe baza dreptului individual al cetățeanului, și nu a dreptului colectiv al unui grup. Marele merit al iluminismului european rezidă în a fi formulat drepturile fundamentale ale omului, care au anulat primatul colectivității (de exemplu, sub forma privilegiilor unei clase sociale). În al doilea rînd, pledez pentru primatul statului. Indiferent ce concept de integrare li se aplică străinilor, un lucru rămîne limpede: ordinea mondială se realizează la nivel de state și nu de popoare. Atît timp cît această stare de fapt rămîne valabilă, toate încercările de soluționare a conflictelor trebuie inițiate, ca principii de organizare, de către stat. În al treilea rînd, mă pronunț pentru identitatea pluralistă a oamenilor. Numai astfel pot fi îmbinate loialități politice și culturale.

Cu aceasta, problema identității colective și a apartenenței revine în prim-plan. Avînd în vedere procesul de integrare europeană și presiunea de imigrare din sud, controlul asupra cetățeniei a devenit ultimul bastion al suveranității național-statale. Cu cît șansele de viețuire în Europa și în lume sînt mai inegale, cu atît problema cetățeniei cîștigă în importanță. Ea reglează accesul la teritoriul statal, la piața muncii și la sistemul de asistență socială. Cei mai mulți imigranți posedă deja un statut solid de autohtoni, au acces – cu excepția serviciilor publice – la piața muncii și se bucură de realizările esențiale ale statului social. Ce le lipsește este siguranța absolută a rămîinerii în țară, căci nu sînt scutiți în totalitate de expulzare. În plus, „autohtonii străini” – dacă se poate folosi această noțiune paradoxală – sînt nevoiți să renunțe la drepturile politice, care, la rîndul lor, constituie baza națiunii de cetățeni.

Mai mult ca orice, politica de imigrare a țărilor europene emoționează și mobilizează la sfîrșitul acestui secol masele populare. Faptul nu se poate explica numai

prin prisma intereselor materiale, ci, mai mult, prin valoarea simbolică a identității naționale. Ca atare, este cu atât mai necesar să se dezbată conceptul de național. Națiunea, etnicitatea și cetățenia formează o triadă de care sînt preocupați într-o măsură crescîndă toți europenii, din Vest și din Est. Aceasta constituie punctul de plecare în abordarea problemei, iar eu pledez pentru o națiune de cetățeni beneficiari ai cetățeniei și consider această pledoarie un *j'accuse* la adresa etnicizării politicii.

Cartea s-a născut ca rezultat al călătoriilor și al numeroaselor mele prelegeri. Am profitat de schimbul intelectual, care a devenit din nou posibil în Europa după căderea Cortinei de fier. Ca profesor invitat, am lucrat, în 1991, la Universitatea Jagellonă din Cracovia, iar în 1993, la Universitatea Economică din Budapesta. Cu ambele ocazii am putut discuta ideile prezentate în această carte cu studenți și colegi din Europa de Est și Centrală. Sînt deosebit de recunoscător Colegiului din Budapesta, deoarece fără atmosfera stimulatoare de acolo n-aș fi putut-o realiza. Anul de studii 1994/1995 l-am petrecut la această fascinantă instituție, care întreține strînse legături cu Colegiul Economic din Berlin.

Călătoriile de studii întreprinse la Viena, Praga, Brno, Bratislava, Cracovia, Zagreb și Cluj au încununat experiența mea fascinantă în estul Europei Centrale. Timpul părea să treacă mai încet în era comunistă; într-o călătorie pe care am făcut-o prin Transilvania, în anul 1995, am avut sentimentul că înlînesc, pas cu pas, rămășițele vechii multiculturalități. Într-o biserică, am observat scrijelite pe latura unui altar cuvintele: „Doamne, ajută-mă să plec în Germania!”. Un ultim strigăt al culturii multiseculare a germanilor din Transilvania, dispărută între timp. Pentru că vest-europenii, datorită Cortinei de fier, au pierdut contactul cu estul continentului și, totodată, nu au sesizat diversitatea culturală din spațiul comunist, în prezenta carte relatez cît se poate de detaliat despre țările din estul Europei Centrale, oferindu-le acestora un loc în perspectiva comparativă a literaturii de specialitate.

Bineînțeles, eseu va purta și amprenta țării mele de baștină, Elveția, și mai ales a Universității Freiburg. Cantonul Freiburg/Fribourg posedă singura universitate cu adevărat bilingvă din Elveția, germana și franceza avînd în egală măsură statutul de limbi de predare oficiale. Alte universități de acest tip nu mai funcționează în Europa. La Praga, secția germană a fost închisă în 1945, după ce universitatea se divizase, în 1882. La Löwen/Leuven/Louvain (Belgia), venerabila universitate s-a scindat, de asemenea, în 1970, în două institute de învățămînt superior independente. În schimb, Universitatea Freiburg și-a consolidat și mai mult caracterul bilingv. În anul de studii 1995/1996, studenții elvețieni însumau 80,9%, iar cei străini 19,1%. În rîndul profesorilor, procentajul ne-elvețienilor era de 35,8%. În sfera limbilor vorbite aici, repartizarea arată astfel: 46,2% germană, 31,5% franceză, 11,8% italiană, 1,9% spaniolă, 1% engleză, 0,5% română și 7,1% alte limbi materne.

În această carte va fi prezentată, firește, și experiența de viață multiculturală din Elveția și din estul Europei Centrale. Totdeauna, după o ședere de un an în partea aceasta a continentului, mă întorc în Elveția altfel decît eram cu un an înainte. Sfîșiat între lumi diferite, între origine și un nou început, simțeam, pe de o parte, irelevanța existenței elvețiene (Max Frisch), iar pe de altă parte, deveneam tot mai conștient de

particularitatea drumului elvețian. Nu intenționez să privesc modelul elvețian ca pe un produs de export ; totuși, dezvoltarea pașnică a Elveției multiculturale impresionează în permanență. Filosoful Karl Jaspers spunea cîndva că Europa stă în fața alternativei de a se balcaniza sau helvetiza. În ceea ce mă privește, consider că o conviețuire pașnică a diferitelor etnii religioase sau lingvistice, cu toate dificultățile practice cotidiene, nu este nicidecum relicva unei lumi dispărute, ci proiectul viitorului european. Dacă cercetăm literatura deosebit de bogată despre naționalism, vom constata că numeroase studii aparțin unor intelectuali originari din regiunile estice ale Europei Centrale. Mulți sînt de origine evreiască, ceea ce se explică și prin soarta zguduitoare pe care au avut-o evreii în Europa secolului nostru. În schimb, puțini elvețieni au abordat tema în discuție din perspectivă comparativ-europeană. Dacă subliniez aici modelul elvețian, o fac tocmai din convingerea că țara aceasta poate contribui la dezbaterea global-europeană a problemei.

Din note cititorul își va da seama de numărul impresionant de autori sau colegi cărora le sînt recunoscător în această întreprindere¹⁷. Cu cît mă lăsam mai mult cuprins de tema cărții, cu atît eram mai convins că eseul istorico-politic nu mai poate fi o simplă încercare, o schiță, un simplu tratat. Toate acestea sînt doar „presupuneri ale unui diletant” (Lev Troțki) în legătură cu un subiect, care nu va putea fi definit vreodată în mod unitar, dar nu va înceta să fie cît se poate de real.

Autorul

PARTEA ÎNTÎI

**ZONELE ISTORICO-TEMPORALE
ȘI NAȚIUNILE EUROPEI**

Naționalismul constituie cea mai importantă forță politică a secolelor al XIX-lea și al XX-lea¹. Istoricul american de origine maghiară John Lukacs îl considera „singura religie populară” a epocii noastre².

Înainte de implozia comunismului din anii 1989 și 1990, numeroși istorici caracterizau secolul XX ca pe o luptă între totalitarism și democrație. Interpretarea este în bună parte corectă, dar ea nu cuprinde întreaga realitate. Vizîndu-i critic pe sociologii de orientare neomarxistă, istoricul și sociologul Lukacs nota, în 1993 : „Determinantă, pentru secolul XX, nu a fost puterea claselor și nici disputa de idei, ci lupta dintre națiuni”. Oricum, secolul nostru cu greu poate fi adus la un numitor comun.

Stînga nu a putut rezolva niciodată problema națională. Deja la începutul secolului, teoreticienii socialiști, ca austriacul Otto Bauer, s-au orientat după exemplele imperiale ale Habsburgilor și Romanovilor, pe care le-au înlocuit pur și simplu cu dominația supranațională a stîngii socialiste.

Încă din anii '60, majoritatea istoricilor erau convinși că epoca naționalismului a apus o dată cu sfîrșitul celui de-al doilea război mondial³. După crimele săvîrșite împotriva popoarelor și expulzările în masă care au urmat acestui război, mișcările de orientare naționalistă din lumea europeană păreau lipsite de orice șansă. Naționalismul a fost considerat deci eradicat.

Ipoteza s-a dovedit a fi înșelătoare. Mișcările de eliberare din Asia și Africa, îndreptate împotriva puterilor coloniale, au pus sub semnul îndoielii această imagine optimistă. Adepții școlii moderniste au catalogat, fără șovăire, conflictele naționaliste din Asia și Africa drept imitații ale modelului european, necesar din punct de vedere istoric. Eforturi și mai intense a necesitat încadrarea mișcărilor pentru drepturi civile ale negrilor în SUA și a mișcărilor de autonomie din Quebec, din Scoția pînă în Corsica, din Țara Bascilor peste munții Jura, pînă în sudul Tirolului. Abia prăbușirea imperiului sovietic și cea a Iugoslaviei au produs cotitura propriu-zisă în dezbaterea naționalismului. E drept că veșnicii conservatori au încercat, la început, să marginalizeze evenimentele din Europa de Est, considerîndu-le o barbarie orientală, și astfel să le bagatelizeze tratîndu-le drept întoarceri temporare în trecut. Între timp se impune părerea că renașterea problemei naționale reprezintă un aspect al dificilului proces de transformare și modernizare prin care trece Europa secolului XX.

Cum se poate defini și încadra din punct de vedere istoric naționalismul? În această privință, părerile sociologilor sînt, astăzi ca și în trecut, divergente. Un anume consens există totuși, pentru că naționalismul din istoria mai recentă a Europei este apreciat ca una dintre cele mai eficiente ideologii ale integrării, cu ajutorul căreia

sînt mobilizate masele populare. Conform părerii lui Lothar Gall, naționalismul unește toate forțele sociale, indiferent de pătură socială sau poziție ideologică, și promite oamenilor unui popor sau ai unei națiuni un viitor mai bun⁴. Deoarece în perioada de rapide transformări sociale oamenii au nevoie de un minim de tradiție, de ancorare în trecut, dinamica istoriei produce în permanență reacții naționaliste. Rupturile și respingerile specifice perioadei de criză constituie terenul propice pentru naționalism, cu diversele sale forme de manifestare, de la patriotismul lăudabil pînă la naționalismul popular bazat pe disprețul față de oameni.

Voi analiza mai întîi cîteva aspecte teoretice. Mă voi referi mai ales la dezbaterile cu privire la triada „stat – națiune – etnicitate”. De la Revoluția franceză încoace, principiul național-statal se răspîndește neîncetat dinspre Vest spre Est. Cu oarecare decalaje în timp, toate regiunile Europei trec prin asemenea evoluții naționale și naționaliste. Această certitudine nu este deloc liniștitoare, mai ales dacă privim retrospectiv cele două războaie mondiale, care pot fi considerate și războaie civile europene cu motivație naționalistă. Ea ne apără, în schimb, de ipocrizia vest-europenilor față de semenii lor din estul continentului.

Capitolul 1

CE ESTE, DE FAPT, O NAȚIUNE ?

De ce Portugalia este un stat național, iar Catalonia – încă – nu¹ ? De ce are acest statut Elveția, iar Transilvania nu ? De ce maghiarii din Slovacia, România, Ucraina și Voivodina se simt parte integrantă a națiunii ungare, dar elvețienii de limbă italiană nu – o parte a celei italiene ? De ce, între 1970 și 1980, Republica Federală Germania și Republica Democrată Germană erau considerate două state germane, dar o singură națiune germană ?

Întrebări peste întrebări, care se referă, toate, la tematica „națiune – stat – etnicitate” și care ilustrează polisemantismul noțiunilor și diferențele dintre identități.

Babilonia noțiunilor

În discursul politic modern nu apare nici un „ism” în privința căruia să existe o confuzie atât de mare ca în cazul naționalismului. Valabilitatea particulară a noțiunii stă în contradicție cu răspîndirea universală a fenomenului².

Fiecare naționalism naște propriii săi teoreticieni. Forța politică a naționalismului contrastează cu sărăcia lui filosofică (Benedict Anderson). Hugh Seton-Watson, unul dintre cei mai buni cunoscători ai tematicii, ajunge la concluzia că nu se poate formula o definiție științifică a națiunii. Și tot el adaugă malițios : „Fenomenul, în schimb, există de mult timp și nu va dispărea nici în viitor”³.

Nu există o teorie universală despre națiune și naționalism. Cine este conștient de acest lucru va întâmpina sceptic orice dezbateră despre națiune și naționalism. Tocmai în cazul naționalismului trebuie să ne ferim de tirania noțiunilor, căci noțiunile corupte distorsionează realitatea. Noțiunile neclare generează o gândire difuză.

Lipsa unei definiții nu spune nimic despre eficiența gândirii naționale ; dimpotrivă, chiar dacă naționalismul nu posedă o doctrină solidă, are în schimb capacitatea de a se adresa unui mare număr de oameni. În lipsa sa de cristalizare rezidă forța sa. Scriitorul Danilo Kiš, originar din estul Europei Centrale, este de părere că naționalismul le procură unor oameni cu personalitatea încă neconturată identitatea de care au nevoie.

Chiar dacă idei precum cele de „națiune” sau „popor” au avut adesea urmări catastrofale în istoria Europei în secolele al XIX-lea și al XX-lea, ar trebui să ne ferim de a le transforma în tabu sau a le demoniza. Aceasta ar fi o strategie greșită.

Prea mult timp cei mai mulți intelectuali de stînga au lăsat tematica națiunii la latitudinea unor diletanți de dreapta. Ceea ce putem face este să avem grijă ca noțiuni precum „națiune” sau „popor” să nu fie ontologizate și ipostaziate. Numai un limbaj fundamentat istoric contribuie la clarificarea dezbaterii. Din cauza crimelor pe care le-a comis regimul național-socialist în numele unei așa-zise „rase ariene de stăpîni”, termenii în limba germană poartă în prezent o anumită povară. Acest lucru îngreunează abordarea lipsită de anumite asocieri sau emoții a tematicii în cauză. Oricum, conceptul de națiune se folosește în continuare și în limba germană, cu toate că germanii de după cel de-al doilea război mondial îl întîmpină cu o mare neîncredere.

Un exemplu elocvent pentru polisemantismul conceptului de națiune îl oferă Națiunile Unite. Organizația păcii mondiale, fondată în 1945, și-a luat numele *United Nations*, în semn de cinstire a președintelui Franklin D. Roosevelt. În spațiul lingvistic german, francez și spaniol, termenul a fost tradus exact. Preambulul ONU, imitînd Constituția Statelor Unite ale Americii, ar putea face să se creadă că este vorba de o constituție a popoarelor ; în realitate, este vorba de un tratat între state.

O nesiguranță asemănătoare în formularea conceptului s-a putut observa și la organizația precedentă, care se numea Liga Națiunilor, *Völkerbund* (Liga popoarelor) în germană, *League of Nations* în engleză, *Société des Nations* în franceză⁴.

La întemeierea Ligii Națiunilor, în 1919, termenul *état* – reprezentînd traducerea cuvîntului englezesc *nation* – a fost refuzat, deoarece ultimul s-ar potrivi și coloniilor și dominioanelor engleze⁵.

Denumirea franceză *Société des Nations* a fost utilizată, printre altele, de juristul, filosoful și diplomatul din Neuchâtel Emer de Vattel, în lucrarea sa *Le droit des gens ou principes de la loi naturelle appliqués à la conduite et aux affaires des nations et des souverains* (1758). Termenul german *Völkerbund* a fost folosit pentru prima dată în 1784 de filosoful Immanuel Kant, care dorea să dea astfel expresie conceptului ideal al unei ligi a păcii mondiale⁶. După primul război mondial, termenul german viza o ligă pe baza comunității popoarelor, cu toate că ea era de fapt un tratat între guverne.

Problema se complică și mai mult cînd luăm în discuție limbile din afara Europei. Începînd cu mijlocul secolului trecut tot mai mulți studenți arabi, bunăoară, s-au instruit în universități europene⁷. Astfel și-a făcut intrarea în lumea arabă conceptul european de națiune. S-au întîmpinat multe dificultăți pînă cînd s-a găsit cuvîntul arab corespunzător. În cele din urmă s-au oprit la termenul *umma*. Inițial circulară și alte noțiuni, ca *ša'b* (popor), *qawm* (gintă), *ġins* (cei de același fel) și *waṭan* (patrie). *Umma* înseamnă de fapt comunitate religioasă și se referă la toți musulmanii : *al umma al-muḥammadiya*. În secolul XX, arabii au definit cu acest cuvînt și comunitatea de limbă : *al-umma al-‘arabiya* desemnează deci națiunea de limbă arabă ; mai mult, în utilizarea egipteană, termenului i s-a atribuit și o accepțiune geografic-locală. Un lucru este cert : cuvîntul *umma* este ambiguu. Traducerea „ONU” în arabă, *al-umam al-muttaḥida*, poate avea și înțelesul de „comunitățile religioase unite”.

Toate aceste detalii subliniază faptul că în diferite limbi persistă nesiguranța și neclaritatea referitoare la conceptul de națiune. Cuvîntul „națiune” devine concret abia în contextul istoric-cultural.

Excurs : în dezbaterile politice mai vechi din SUA, noțiunile *union* sau *confederation* erau preferate celei de națiune. Și în Elveția de astăzi se vorbește în limba germană mai mult de *Bund* (uniune, ligă), iar în franceză de *confédération*, cu referire la Elveția. Președintele Federației se adresează elvețienilor cu formula „concetățeni” (*Mitbürger*) sau cu forma mult mai veche de „confederați” (*Miteidgenossen*). Apelativul „elvețieni și elvețience” nu există practic în limbajul politic. Birocrația națională se autodefineste ca *Bundesverwaltung* sau *administration fédérale*. Dacă ne gândim la structura federală a Elveției, lucrul pare logic. Total nelogic însă este faptul că elvețienii vorbesc de „Muzeu național”, de „Biblioteca națională” etc. Arhiva națională se numește „Arhiva federală” și nu „Arhiva de stat”. Noțiunea de „stat” este lăsată în Elveția pe seama cantoanelor. În schimb, în Budapesta, la intrarea în Arhiva națională se poate citi : „Arhiva de stat”.

Exemplele acestea, luate din limbajul politic al unei țări europene mici cum este Elveția, ne dau o idee despre cât timp va trece pînă cînd europenii vor numi Uniunea Europeană „stat” sau „națiune”. Procesul de unificare europeană se află acum, la sfîrșitul secolului XX, abia într-un stadiu incipient. Așa cum în secolul al XIX-lea timpuriu diplomații și militarii erau preocupați de problema națională, de Europa se interesează astăzi mai ales birocrații și tehnocrații de la Bruxelles.

Parada definițiilor

Ce este o națiune ? Gînditorii politici își pun această întrebare de secole. Este de-a dreptul tentant să prezentăm cîteva încercări de definiție, pentru a sublinia multitudinea teoriilor și a modelelor.

Trebuie să precizăm de la început că în izvoarele medievale cuvîntul *nationes* apare ca sinonimul lui *gentes*. În limbile romanice termenul s-a încetățenit din limba latină, în toate celelalte limbi el este unul străin sau împrumutat. Latinescul *natio* (de la *nasci* = a fi născut) înseamnă comunitate de origine.

În 1249, Universitatea din Paris făcea distincție între națiunea normandă, picardă, engleză și galică, în care au fost incluși și italieni, spanioli și greci. Națiunea engleză cuprindea și studenții germani, polonezi și scandinavi⁸.

La Conciliul de la Konstanz (1414-1417) *natio germanica* îngloba nu numai reprezentanții germanofoni ai clerului din Sfîntul Imperiu Roman de Națiune Germană, ci și prelații din Anglia, Ungaria, Polonia și țările scandinave. Prelații din Savoia, Provence și Lorena erau incluși în națiunea franceză datorită limbii pe care o vorbeau, cu toate că făceau parte, de asemenea, din Imperiu. Cei ce vorbeau limba italiană formau împreună cu participanții din Grecia, Slavonia și Cipru națiunea italiană, deși din punct de vedere politic aceasta nici nu exista. Respectiva repartizare a rămas controversată pînă la sfîrșitul Conciliului.

Academia franceză definea în 1694 națiunea drept totalitatea locuitorilor „*d'un mesme Estat, d'un mesme pays, qui vivent sous mesmes loix, et usent de mesme langage [...]*”. Într-un mod asemănător se referea la națiune abatele Sieyès, în 1789 : „*Un corps d'associés vivant sous une loi commune et représentés par la même législature etc.*”⁹.

Ceva mai târziu, filosoful și poetul german Johann Gottfried Herder atribuie termenilor „națiune” și „popor”, după părerea lui sinonime, calități cvasipersonale : „Cu ajutorul limbii este educată și formată o națiune, datorită limbii ea devine iubitoare de ordine și cinste, ascultătoare, morală, comunicativă, renumită, harnică și puternică”¹⁰. Poporul însemna pentru Herder o unitate colectivă de ființe : „Natura educă familiile ; statul cel mai natural este deci Un popor, cu Un caracter național [...]”. Nimic nu este mai potrivit scopului guvernelor decât nefiresca extindere a statelor, amestecul forțat de oameni – neamuri și națiuni sub Un sceptru. Sceptrul omului este prea mic, prea slab ca să i se poată atașa particule atât de absurde, de paradoxale. Aceste particule sînt, prin urmare, sudate într-o mașină fragilă numită mașina-stat, fără trăire interioară și simpatii reciproce”¹¹. Din aceste formulări rezultă faptul că criteriul hotărîtor al apartenenței la o națiune nu îl reprezentau drepturile individuale derivate din cetățenie. Națiunea – după Herder – este superioară valoric individului, ale cărui caracteristici decurg din apartenența la un anumit popor.

Filosoful și teologul german Friedrich Schleiermacher a mers și mai departe, ridicînd puritatea etnică la rang de postulat, ceea ce a avut ca urmare delimitarea și eliminarea. În 1813, el nota următoarele : „Orice popor [...], care a ajuns la un anumit nivel de dezvoltare, este dezonorat dacă asimilează ceva străin, fie acesta în sine oricît de bun [...]”¹².

Ernest Renan a pornit, în definirea națiunii, de la formulările specifice Revoluției franceze. În 1882, cercetătorul francez al religiilor formula expresia, devenită celebră, de comunitate pe bază de voință¹³. Pentru el, națiunea era „o mare comunitate solidară, susținută de spiritul jertfelor aduse și de cele pe care este hotărîtă să le mai aducă. [...] Viața națiunii este un plebiscit zilnic...”, un „*plébiscite de tous les jours*”. Renan accentuează aspectul subiectivist al națiunii : „O națiune este un suflet, un principiu spiritual. [...] Ca și individul singular, națiunea constituie încununarea unui îndelungat trecut de eforturi, de jertfe și devotament. [...] O glorie comună în trecut, o voință comună în prezent, certitudinea de a fi realizat în comun lucruri mărețe și hotărîrea de a le realiza și în viitor – acestea sînt condițiile pentru a fi un popor”¹⁴.

O altă definiție, cu puternic ecou, îi aparține lui Iosif Djugașvili și datează din anul 1913 : „O națiune – nota revoluționarul rus – este o comunitate de oameni stabilă, formată de-a lungul istoriei pe baza comunității de limbă, de teritoriu, de viață economică și de caracter psihic exprimat prin comunitatea culturii”¹⁵. În lumea comunistă, această teză a marcat dezbaterile despre națiune pînă după 1950. Autorul ei este mai cunoscut sub numele de Stalin. Dictatorul sovietic de mai târziu a combinat în definiția sa atât factori subiectivi, cît și obiectivi.

Naționalismul a fost cercetat științific abia după primul război mondial. Faptul trebuie pus în legătură cu acela că abia după groaznica conflagrație istoriografia a început să demitizeze statul național al secolului al XIX-lea. Aplicarea contradictorie a dreptului la autodeterminare, în estul Europei Centrale, a conferit acestei teme în perioada postbelică o permanentă actualitate. În cele din urmă, politica rasistă și naționalismul agresiv ale regimurilor fasciste au ridicat dezbaterile la rang de politică.

În 1931, istoricul american Carlton J.H. Hayes a publicat un renumit tratat cu titlul *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. El a elaborat o tipologie,

încercînd să cuprindă toată diversitatea formelor naționalismului. În manieră istorico-spirituală, Hayes distinge mai multe tipuri de naționalism : umanitar, iacobin, tradițional, liberal și integral¹⁶.

În 1944, Hans Kohn, stabilit în SUA și care în calitate de istoric și corespondent observase în numeroase colțuri ale lumii fenomenul naționalismului, a elaborat un nou model. Pornind de la Friedrich Meinecke, el făcea deosebire între două concepte – națiunea vestică sau subiectiv-politică și cea estică sau obiectiv-culturală : „În Vest, naționalismul s-a născut din strădania de a forma o națiune ancorată în realitatea politică și în luptele care au loc în prezent, fără a apela la legătura de suflet cu trecutul istoric ; în Europa Centrală și de Est, în schimb, naționaliștii au construit adesea, din mitul trecutului și din visele legate de viitor, o patrie ideală, strîns legată – e drept – de trecutul istoric, dar lipsită de legătură directă cu prezentul și care – sperau ei –, se va realiza cîndva și din punct de vedere politic”¹⁷.

După catastrofele celui de-al doilea război mondial, s-a crezut în Europa că naționalismul este discreditat pentru totdeauna. Mișcarea de integrare europeană părea să considere perimat statul național. Mișcările de eliberare din țările coloniale au readus tema în actualitate. În acest domeniu s-a remarcat mai ales Karl W. Deutsch, un german din Boemia, de origine evreiască, stabilit de asemenea în SUA. El aprecia, în 1953, națiunea și naționalismul ca fiind produse ale dezvoltării și comunicării sociale tot mai evoluate : *„A people forms a social, economic and political alignment of individuals from different social classes and occupations, around a center and a leading group. Its members are united by more intensive social communication, and are linked to these centers and leading groups by an unbroken chain of connections in communications, and often also in economic life, with no sharp break in the possibilities of communication and substitution at any link, and hence with somewhat better probability of social rise from rank to rank”*¹⁸ („Un popor constituie un conglomerat social, economic și politic de indivizi aparținînd unor clase sociale diferite și avînd diverse ocupații, în jurul unui centru și a unui grup conducător. Membrii lui întrețin relații sociale mai intense, fiind uniți în jurul centrului și al grupului conducător printr-un flux continuu de legături în procesul de comunicare” – n.t.).

Pornind de la Marx, istoricul maghiar Jenő Szűcs accentua, în 1974, faptul că națiunea modernă este un produs al burgheziei : „«Naționalitățile» care s-au constituit începînd încă din Evul Mediu timpuriu nu pot fi egale nici conceptual, nici genetic cu formațiunile naționale moderne apărute la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Aceste națiuni sînt produsul specific al integrării economice, politice, culturale și psihice, al căror *sine qua non* este dezvoltarea burgheză”¹⁹.

În mod asemănător argumenta și socio-antropologul britanic Ernest Gellner, în eseu *Naționalismul și epoca modernă* (1983). El sublinia, totodată, rolul hotărîtor al industrializării : „Procesul industrializării a parcurs mai multe faze succesive, în condiții diferite ; el a provocat noi rivalități, cu noi reușite și eșecuri. Profeții și comentatorii erei industriale, fie ei de stînga sau de dreapta, i-au prezis adesea internaționalismul, dar a rezultat tocmai contrariul : era naționalismului”²⁰. El preciza, incitant, că naționalismul naște națiunea, și nu invers²¹.

Aș putea continua la nesfârșit cu astfel de citate²². În eseu de față mă rezum însă la interpretarea citorva teze incipiente și la trasarea liniilor fundamentale. Rezultatul nu va fi nicidecum o teză nouă, încheată, dar sper ca observațiile mele să constituie introduceri în sprijinul unei noi teorii.

Două moduri de abordare: națiune statală și națiune culturală

Din secolul al XIX-lea, două concepte diferite ale națiunii își exercită în mod deosebit influența în Europa, avându-i ca strămoși spirituali pe Rousseau și pe Herder. Istoricul german Friedrich Meinecke a numit cele două tipuri fundamentale, în cartea sa *Burghezia mondială și statul național* (1907), națiuni statale și, respectiv, culturale : „Cu toate rezervele, putem totuși clasifica națiunile în națiuni culturale și națiuni statale, națiuni care se bazează, preponderent, pe un tezaur comun de cultură și, respectiv, națiuni care s-au format datorită forței unificatoare a unei istorii politice comune și a unei constituții”²³. În disputa legată de națiune, Jenő Szűcs apela, în mod asemănător, la următoarele imagini : „«Rădăcină» și «plebiscit» sînt [...] simboluri foarte vechi pentru tipurile conștiinței naționale. Rădăcina pare a fi mai organică și mai puternică, și totuși este mai degrabă nesigură ; plebiscitul este, aparent, mai nesigur, dar în realitate este mai puternic”²⁴.

Ce se ascunde în spatele celor două modele ? Mai întîi aș vrea să subliniez că, practic, toate definițiile se raportează direct sau indirect la noțiunea de stat, națiunea și poporul fiind apreciate prin intermediul acestei relații. Chiar și acolo unde relația este negativă, fiind marcată de absența statului, problema acestuia ocupă totuși un loc central. Se creează deci impresia că numai poporul care posedă un stat poate fi considerat o națiune²⁵.

Țările de referință pentru școala național-statală sînt Franța, Marea Britanie, SUA și Elveția. După Marea revoluție, în aceste țări națiunea a fost concepută ca o comunitate politică de cetățeni, egali în fața legii, indiferent de poziția socială, origine, limbă sau religie. Modelul național-cultural se referă mai ales la Germania și Italia, unde sentimentul de afinitate, în lipsa statului, se baza pe limbă și cultură. Prima orientare pleacă de la un concept politic de națiune care s-a format în condițiile existenței statului, cea de-a doua este mai mult un concept etnic, cristalizat în absența statului.

Acolo unde identitatea națională s-a format într-un stat deja existent, rezultatul a fost o înțelegere voluntară a națiunii, care pune pe primul plan voința de făurire a comunității politice. Dacă statul lipsea deocamdată, intelectualii făceau referire la categorii prestatale, naturale, ca limba, originea și cultura, și realizau un proiect de comunitate pe baza culturii și a originii. Pentru acest model este determinant ca națiunea să fi existat, la început, în afara statului.

În Europa de Vest, statele naționale moderne s-au format din comunitățile politice cristalizate deja după revoluție, ca o comunitate de cetățeni pe care suveranitatea

colectivă i-a înglobat într-o națiune. Conform acestei concepții, cultura, originea și limba sînt factori secundari sau nu joacă absolut nici un rol. Ca dimensiune politică, națiunea este egală cu poporul, statul și guvernul. Asemenea națiuni ignoră deosebiri etnice. Granițele Franței, bunăoară, au fost trasate mai mult datorită geopoliticii decît etnografiei.

În literatura de specialitate, modelul național-statal este denumit cel vestic, iar cel național-cultural – central- sau est-european. Diferențierea aceasta reprezintă un model ideal, care nu există în realitatea istorică. Și în procesul de formare a națiunii în Franța și Marea Britanie factorii culturali au jucat un rol considerabil, în timp ce germanii, care nu aveau încă un stat, își fundamentau postulatul național prin cultura și limba lor, dar concomitent urmăreau realizarea unei comunități politice. Fac această precizare pentru a preîntîmpina un schematism exagerat. Realitatea istorică este mai complicată decît conceptele teoretice ale intelectualilor.

La început, cuvîntul „națiune”, frecvent utilizat în limba engleză și franceză ca sinonim pentru „stat”, avea o semnificație prepolitică. Abia în timpul Revoluției franceze conceptul de națiune s-a eliberat de conotațiile prepolitice și etnice²⁶. În 1861, John Stuart Mill punea semnul egalității între națiune, guvern propriu și apartenență statală. Membrii unei națiuni doresc „să activeze toți sub același guvern, iar guvernarea să fie exercitată de ei înșiși sau măcar de o parte a națiunii”²⁷.

În secolul XX, semnificația politică a conceptului de națiune s-a impus definitiv. Și totuși, s-a păstrat terminologia perioadei anterioare, prepolitice, ceea ce ilustrează încă o dată babilonia din definirea națiunii. Etniile nemulțumite de statul lor s-au intitulat mai departe „națiuni”, pentru a obține recunoașterea internațională, așa cum este cazul kurzilor, slovenilor și croaților. Bascii și corsicanii utilizează, de asemenea, conceptul de națiune în lupta împotriva statului centralizat. Elocventă în acest context este următoarea contradicție: naționaliștii din Țara Bascilor sau din Corsica accentuează mereu identitatea etnic-culturală, dar pretind pentru poporul lor o bază teritorial-politică. Ca și naționaliștii din alte regiuni, ei pun stăpînire în totalitate pe un anumit teritoriu, cu toate că mulți locuitori sînt de altă etnie. Nu ne miră atunci de ce sîrbii îi acuză de naționalism și separatism pe albanezii care trăiesc în statul lor pentru că manifestă pretenții de autonomie, deși aceștia nu au, în principiu, un caracter deloc diferit de cel al minorității sîrbe din Croația.

Franța și Germania: asimilare și diferență

Perechea de noțiuni „națiune statală” *versus* „națiune culturală” s-a răspîndit din cauza antagonismului politic dintre Franța și Germania, care a marcat istoria Europei în secolele al XIX-lea și al XX-lea, pînă în 1945. Deja la începutul secolului al XIX-lea, intelectualii germani au descris cele două modele de națiune opunînd profunzimea și autenticitatea etniei germane cosmopolitismului, raționalismului și caracterului artificial al tradiției franceze. În timpul războiului franco-german din

1870-1871, perechea de noțiuni a devenit un stereotip. În problema Alsacia-Lorena, germanii au adus argumente lingvistice și culturale, francezii – argumente de natură politică. Acesta era contextul celebrului discurs al lui Renan, *Qu'est ce qu'une nation ?* (1882). Istoricul Meinecke a introdus, la rîndul lui, cele două noțiuni în țările cu populație germană.

Atunci cînd, în anii '70 ai secolului nostru, dezbateră în jurul naționalismului s-a intensificat, mulți sociologi au combătut tipologia înrădăcinată. Într-adevăr, o abordare schematică este puțin folositoare, mai ales atunci cînd conceptele sînt ideologizate, deci națiunea statală este privită drept rațională, universalistă și progresistă, pe cînd națiunea culturală este catalogată ca irațională, particularistă și conservatoare. În ciuda acestor precizări, terminologia în sensul tipului ideal stabilit de Max Weber rămîne pe mai departe folositoare. Trebuie să avem însă mereu în vedere că cele două tipuri apar în realitatea istorică numai ca forme mixte.

Este greșit să proiectăm cu secole în urmă disputa în jurul identității naționale. Pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și parțial în cel de-al XIX-lea, populațiile din Europa s-au identificat cu regiunile locale (patriotism regional) și cu comunitățile religioase-confesionale (confesionalism). Naționalismul modern a cuprins masele largi abia spre sfîrșitul secolului trecut.

Așa cum preciza Rogers Brubaker²⁸, abordarea germană și franceză a problemei naționalului a suferit modificări în ultimii două sute de ani. Căutînd motivele celorlalte concepții, dăm totdeauna de geografia culturală, politică și economică diferite din cele două țări.

Stein Rokkan și Derek Urwin deosebesc în Europa zone monocefale și policefale²⁹. În centrul continentului se află o centură policefală cu multe orașe burgheze, care au fost deosebit de active în comerțul Nord – Sud, de la Marea Nordului și cea Baltică pînă în Italia, și care au putut să-și întărească tot mai mult autonomia. Aceste comunități restrînse au împiedicat apariția unor state cu mare întindere teritorială. Pe laturile centurii, s-au cristalizat mai ușor state teritoriale centralizate. Imperiul din centrul Europei a rămas în continuare un conglomerat fragil, care nu putea servi drept fundament pentru formarea unei conștiințe naționale moderne.

O explicație în sensul acesta o poate da și modul diferit de constituire a așezărilor în Europa de Vest față de cea de Est. În estul Europei Centrale, teritoriile locuite de germani s-au întrepătruns cu cele ale slavilor. Coloniile germane s-au menținut secole de-a rîndul în teritoriul slav. Ele și-au păstrat independența culturală și s-au opus vehement asimilării de către regiunile din jur. Faptul se poate explica și prin realitatea că în aceste teritorii dezvoltarea statală rămăsese mult în urmă. În plus, populația germană din aceste colonii manifesta un sentiment de superioritate culturală față de populația slavă.

De fapt, în ce constau deosebirile dintre germani și francezi în abordarea identității naționale³⁰? În Germania, conștiința națională avea o conotație preponderent culturală. Cu toate că nu era complet apolitică, conștiința națională a fost implicată în permanenta tensiune dintre patriotismul regional al principatelor și orașelor și idealul istoric imperial. În Franța, în schimb, regalitatea și administrația sa au reușit foarte de timpuriu să centralizeze statul. Astfel, conștiința națională s-a putut raporta la o

comunitate politică și teritorială bine delimitată. Deoarece în Germania lipsea cadrul politic, drept compensație s-a dezvoltat o conștiință națională etnic-culturală, care însuflețea toți germanii, indiferent în care principat trăiau.

Modelul francez urmărește asimilarea, pe când concepția germană vizează diferențierea. Drept cureaua de transmisie în problema asimilării au servit în Franța administrația, școala, armata, precum și mijloacele de transport și de comunicație, respectiv căile ferate și poșta. Țăranii din provincii au devenit francezii secolului al XIX-lea. Titlul unei cunoscute cărți a lui Eugen Joseph Weber este elocvent în acest sens: *Peasants into Frenchmen*³¹. În partea estică a Europei Centrale, amestecul etniilor a împiedicat asimilarea. Aici, oamenii au accentuat în permanență deosebiri culturale și astfel a luat naștere conștiința unei comunități culturale. Diferențierile între cele două modele s-au cristalizat definitiv în jurul anului 1800. Deja în Franța prerovoluționară observăm indicii care vizau conceptul de națiune politică. Starea a treia, burghezia, pretindea că reprezintă națiunea și în această calitate a militat pentru reforma statului. Ca atare, în 1789 s-a autodeclarat „Adunare națională” și a proclamat suveranitatea națională. Acest fapt a făcut ca națiunea să fie investită de la bun început cu o conotație politică. În Germania, disputa a decurs cu totul diferit. Intelectualii germani, în condițiile decăderii Imperiului, înțelegeau prin națiune ceva preponderent cultural. Dacă în Franța conceptul s-a politizat, în Germania, sub semnul unei interiorizări, a avut loc depolitizarea lui. Aceste concepții au fost fixate în scris prin legile cu privire la cetățenie, promulgate în deceniile dinaintea primului război mondial – în Franța în anul 1889, iar în Germania în 1913.

Oricât de centrată pe ideea de stat este perceperea franceză a națiunii, scopul ei îl reprezintă asimilarea culturală. Națiunea se bazează pe unitatea politică, dar – într-o formulare cât se poate de nimerită a lui Rogers Brubaker³² – urmărește asimilarea culturală ca expresie a unității politice. Națiunea a fost considerată de germani fundamentul statului; francezii au văzut în națiune produsul statului. În sensul unui naționalism intern, învățătorii, ofițerii și istoricii francezi au consolidat unitatea națională prin instruirea școlară gratuită și prin serviciul militar, asimilându-i astfel pe toți locuitorii Franței. Din moment ce s-a reușit transformarea țăranilor din Bretagne și Roussillon în francezi, trebuia, în principiu, să fie posibilă și asimilarea imigranților aparținând celei de-a doua generații de străini. Deoarece armata a jucat un rol central, serviciul militar a devenit în secolul al XIX-lea o datorie de onoare pentru fiecare cetățean.

Din înțelegerea diferită a națiunii în cele două țări a rezultat o definire diferită a poporului. Dacă francezii, mai ales după legea din 1889, le acordau automat cetățenia tuturor imigranților, germanii au procedat mult mai restrictiv, acceptându-i numai pe imigranții de origine germană care s-au repatriat din zonele estice ale Europei. Germania avea nevoie de muncitori din alte țări, mai ales în industrie, dar ezita să-i transforme în cetățeni germani pentru că, după părerea oficială, aceștia nu vor fi niciodată buni germani. Evoluția istorică a venit în sprijinul acestei ideologii. În timpul lui Bismarck, Reich-ul n-a reușit să-i asimileze cultural pe polonezii din Prusia Orientală, ceea ce a accentuat resentimentele etnic-naționale în Germania.

Germanii au practicat, încă din secolul al XIX-lea, tradiția juridică *ius sanguinis*; francezii – o combinație între *ius sanguinis* și *ius soli*. Cu toate că ambele state au refuzat să fie țări de imigrație, concepția franceză despre națiune a ușurat obținerea cetățeniei. În Germania, în schimb, întrebarea „Cine este german?” include până astăzi aspecte etnic-culturale.

Există un naționalism estic?

Dihotomia națiune culturală – națiune statală devine acută din punct de vedere politic atunci când din ea rezultă o contradicție esențială între vestul și estul Europei. Aș vrea să precizez totuși că și în Europa de Vest au existat și există concepții naționaliste care pleacă de la considerente culturale. Să amintim doar mișcările pentru obținerea autonomiei, a populației din Tirolul de Sud și a bascilor, sau cele de eliberare, a irlandezilor catolici din Irlanda de Nord sau a locuitorilor din zona munților Jura în Elveția, precum și disputa lingvistică din Belgia. Invers, în disputa lor cu celelalte minorități din regat (în secolul al XIX-lea), maghiarii au apelat la argumente istorico-politice pentru a legitima statul. La fel au procedat și polonezii în perioada interbelică, în conflictul lor cu lituanienii și rutenii. Cu toată preferința pentru argumente național-culturale, germanii au procedat foarte oportunist, accentuând, în 1871, la alsacienii de limbă germană elementul cultural, iar în 1918, la mazurii din Prusia Orientală, elementul politic.

Istoria Europei demonstrează, fără putință de tăgadă, că modul de argumentare etnic-național nu se mărginește la Europa Centrală și de Est. Cert rămâne însă faptul că cele mai multe popoare vest-europene s-au putut sprijini pe un stat rudimentar. La vest de Rin, statele naționale s-au dezvoltat într-un cadru politic, la est – grupurile etnice au trebuit să fie unite mai întâi într-o nouă comunitate politică. În Europa Centrală și de Est popoarele și-au manifestat conștiința națională în afara formațiunii statale sau în opoziție cu aceasta. Aici statul a fost privit ca autoritate asupritoare. În Europa de Est, statele naționale au apărut adesea ca urmare a unui proces de separație.

Totuși, ezit să caracterizez în mod global ca etnonaționaliste mișcările naționale din Europa Centrală și de Est. Ar fi o dovadă de miopie să apreciem concepția vest-europeană ca fiind liberală, democratică și de viitor, iar pe cea din estul continentului ca arhaică, antiindividualistă și potențial rasistă. O asemenea tipologie nu ține seama de condițiile sociale din Est și Vest, diferite de la bun început.

Acolo unde oamenii au găsit deja un stat național într-un cadru instituțional, creșterea emancipării cetățenești a fost considerabil ușurată³³. Naționalismul acționează ca forță politică integratoare atunci când un popor sau o națiune trebuie să se impună față de altul, respectiv, alta. Naționalismul primește o legitimitate intangibilă acolo unde este canalizat spre eliberarea de sub stăpânirea străină și, ca atare, devine o cauză sfântă.

În diversitatea etnic-culturală din Europa Centrală sau de Est era și este adesea dificil pentru oameni să opteze individual pentru o naționalitate sau alta. Locuitorul din estul continentului este implicat, cu mult mai mult decât în vestul Europei, într-o

rețea de elemente religioase, lingvistice și culturale, care îi marchează din start identitatea și îl împiedică să-și manifeste propria voință.

Deosebiri structurale dintre Est și Vest pot fi ilustrate foarte bine luând ca exemplu emanciparea evreilor. Înainte de masacrele întreprinse de naziști împotriva evreilor din Europa, nu s-a putut vorbi de existența unei conștiințe colective care să-i anime pe evreii din Europa de Vest și pe cei din Est³⁴. Istoria emancipării celor din Vest este mult prea diferită de cea a fraților lor din estul continentului. În Europa Apuseană fusese obținută egalitatea în drepturi a evreilor pe baza cetățeniei – e drept, în mod diferențiat de la o țară la alta și nu în același timp. Condiția a fost aici libertatea de credință, care separa de stat confesiunea religioasă și anula vechea unitate dintre stat și Biserică. Evreii erau deci emancipați ca indivizi. Cu totul alta era situația în estul Europei, unde evreii au rămas mai departe un „popor”, o „etnie” sau o „națiune” și unde și-au consolidat conștiința etnic-națională în procesul de emancipare. Evreii s-au manifestat aici ca o naționalitate și au pretins autonomie culturală. Formarea statelor naționale moderne a îngreunat deci situația evreilor din estul Europei, pentru că i-a afectat ca minoritate națională. Perceșuțiile i-au silit la emigrări în masă din Imperiul Țarist, mai ales înspre vestul Europei, în SUA și în Palestina.

Conform modelului vestic, statul național se bazează pe principiul teritorialității. Cine s-a născut pe teritoriul unui stat sau a trăit acolo timp îndelungat face parte automat din națiunea respectivă. Ca individ, omul primește deci cetățenia, deoarece în accepțiunea ideală statul este identic cu națiunea. În schimb, în Europa Centrală și de Est, majoritatea teoreticienilor pleacă de la principiul personalității, care face distincție între stat și națiune. Întrucât în zonele etnic eterogene identitatea individului este definită preponderent prin apartenența sa la o anumită comunitate lingvistică sau religioasă, acest lucru poate provoca grave conflicte. Ceea ce s-a practicat în fosta Uniune Sovietică, în Croația de astăzi este regulă generală. Documentele oficiale ale identității prezintă un dualism între cetățenie și naționalitate. Un student la universitatea din Zagreb indică, în carnetul lui, cetățenia pe care o posedă și naționalitatea căreia îi aparține. Este posibil ca el să se legitimeze ca cetățean croat de naționalitate sârbă, ceea ce în Zagreb de astăzi nu este deloc un avantaj. Pentru a anihila acest dualism generator de tensiuni, în Uniunea Sovietică sau în Iugoslavia existau organisme intermediare, precum republicile autonome. De îndată ce se impune însă principiul statului național centralizat, apare problema omogenității, care-l silește pe individ să se alieze majorității sau să ia asupra sa dezavantajele decurgând din statutul de minoritate. Deoarece în Europa Centrală și de Est etniile au viețuit, de secole, laolaltă, statele nou apărute au un caracter multinațional, fapt ce creează noi probleme cu minoritățile.

Pentru a ieși din dilema principiului teritorialității și a celui al personalității, austriei Karl Renner și Otto Bauer au făcut monarhiei habsburgice propuneri concrete³⁵. Renner recomanda izolarea problemelor culturale din competențele globale ale statului și lăsarea lor în seama comunităților etnice, rol care le-ar fi ridicat la rangul de corporații de drept public: „Principiul personalității nu este privit doar ca instrument metodic și juridic de deosebire a națiunilor (principiul separației), ci ca unicul și ultimul principiu al ordinii naționale. [...] Se observă astfel [...] că

problema esențială o reprezintă divizarea numeroaselor competențe ale statului de pînă acum în două sfere, cea a statului și cea a națiunii, unde națiunea ca atare devine stat membru”³⁶. Otto Bauer mergea pe urmele lui Renner : „Putem consolida națiunile fără a abandona avantajele ce decurg din principiul personalității, dacă punem în mîinile lor administrația publică”³⁷.

Pledoariile de la începutul secolului nostru au venit prea tîrziu pentru monarhia habsburgică. Știm că, din perspectivă sociologică, modelul autonomiei culturale se poate realiza mai ușor în societățile cu tradiție agrară. Societățile industrializate și mobile îngreunează conviețuirea unor etnii diferite³⁸.

Ideologia seculară a integrării

Originile naționalismului și ale mișcării naționale în Europa de Vest și în SUA urcă pînă în secolul al XVIII-lea tîrziu. Puncte de referință în acest sens sînt Declarația de Independență a americanilor (1776), Revoluția franceză (1789) sau, în cazul Elveției, Republica Helvetică (1798).

În perioada prerevoluționară, națiunea se referea la „stările” care posedau drepturi politice. *Natio Hungarica*, bunăoară, viza nobilimea³⁹.

Revoluțiile americană, franceză și helvetică au unit laolaltă forțele proto-naționaliste. În Franța, prăbușirea statului absolutist al Bourbonilor a avut ca urmare statul național modern al lui „*peuple français*”. La origine, naționalismul a fost în aceste țări doctrina libertății și suveranității poporului. Mesajul lui suna astfel : poporul, scăpat de monarhi absolutiști sau de stăpîniri străine, trebuie să se unească și să beneficieze de autonomie politică într-un teritoriu istoricește determinat. Conceptul de „națiune nobiliară” primea un veșmînt democratic prin faptul că în Franța starea a treia se transforma în națiune. Poporul devenea astfel suportul națiunii⁴⁰.

Revoluția franceză a exportat patriotismul democratic revoluționar cu adunările populare, serbările și cîntecele sale în alte țări, iar războaiele de cucerire napoleoniene au generat în întreaga Europă, din Spania pînă în Rusia, reacții naționaliste care au apelat la mijloacele revoluționare moderne.

Mișcărilor de naționalizare din Spania, Germania și Italia coincideau, în general, cu schema aplicată în Franța revoluționară. Noțiunile „popor” și „națiune”⁴¹ erau similare și se refereau, pe la 1800, în primul rînd la autodeterminare colectivă. Așa cum nota istoricul german Lothar Gall, noțiunea-cheie era „libertate”. Ea însemna atît libertatea față de o determinare internă străină, libertatea față de nobilimea străină de popor și față de monarhia absolutistă, cît și libertatea față de state străine⁴².

Mișcărilor naționale din prima jumătate a secolului al XIX-lea visau la o imagine ideală a Europei, cu popoare și națiuni libere și în pașnică conviețuire. „Patrioții” național-liberali din toate țările salutau orice răscoală națională ca pe o faptă întreprinsă de niște tovarăși de convingeri, suferind și simpatizînd cu ei. Aceasta s-a putut observa atît cu ocazia răscoalei din Grecia (1820), cît și a revoltei din Polonia și a celei din sudul Țărilor de Jos (1830). Victoria forțelor liberale din Elveția (1847) a fost privită de toți naționaliștii din Europa ca uvertura revoluțiilor din 1848. Poetul

german Ferdinand Freiligrath a exprimat acest sentiment în poezia *Sus, în podiș, răsună prima împușcătură*⁴³. Deliberalizarea ideii naționale a început abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea⁴⁴.

De originile naționalismului se ocupă în tratate influente și politologul american Karl W. Deutsch, apoi specialistul în problemele Asiei de Sud-Est, Benedict Anderson, precum și socio-antropologul britanic Ernest Gellner. Cărțile lui Deutsch au fost citite în spațiul de limbă germană mai ales între 1960 și 1970. El pleacă de la ipoteza că naționalismul posedă, în societățile moderne, funcții compensatoare: „În momentul în care oamenii au renunțat la siguranța relativă din localitățile rurale și la mediul lor familiar și au ales mobilitatea și nesiguranța în călătorii, orașe și târguri, precum și concurența în lupta pentru bogăție, în politică și în război, au putut beneficia de condiții materiale mai bune și au fost recompensați pentru agresivitatea și dorința lor de afirmare. În același timp, au devenit tot mai conștienți de singurătatea lor, de pierderea sentimentului de ocrotire, a legăturilor sociale și a însemnătății individului. Naționalismul le dă un răspuns la această dublă provocare sub forma posibilităților materiale și a nesiguranței, a puterii și a solitudinii”⁴⁵.

Anderson explică apariția naționalismului prin faptul că în secolul al XVI-lea trei convingeri fundamentale și-au pierdut influența asupra omului: convingerea că Sfânta Scriptură îi asigură accesul la adevăr, credința într-o ierarhie socială prestabilită de Dumnezeu și în egalitatea dintre timpul cosmic și cel istoric. Credința transcendentă și-a pierdut efectul, nesiguranța s-a răspândit tot mai mult. În această situație, golurile formale le-a umplut naționalismul.

Conștiința națională și naționalismul au devenit posibile doar o dată cu apariția tiparului și prin comercializarea sa, începând cu secolul al XVII-lea. Datorită lui oamenii puteau ajunge la imaginarea unei comunități bazată pe limba comună. Acesta a fost începutul națiunii. Mai departe, Anderson este de părere că „pe fundalul diversității inevitabile a limbilor, legătura strinsă dintre capitalism și tipar a înlesnit formarea unei noi comunități imaginare, ale cărei trăsături fundamentale au constituit scena pentru apariția națiunii moderne. Extinderea acestor comunități avea limitele ei inerente. Concomitent exista o relație pur întâmplătoare cu granițele politice existente (care, în general, reprezentau pietrele de hotar ale setei de expansiune dinastică)”⁴⁶.

Ernest Gellner, care a influențat decisiv dezbaterile problemei naționalismului în ultimii ani, nu s-a întors atât de mult în trecutul istoric. După părerea lui, abia modernizarea și industrializarea din statele vest-europene au făcut posibilă formarea națiunilor. Cu ajutorul birocrăției și al sistemului de instruire, statul modern a unificat idealurile culturale ale locuitorilor și a creat astfel o cultură pe baza căreia s-a putut construi statul național. Națiunile nu există în realitate, ele derivă doar din legătura dintre politică și cultură. În diferitele regiuni ale Europei absolutismul a pus bazele naționalismului, deoarece promova centralizarea și utilizarea administrativă a culturii literare. Cu toate că Reforma și Renașterea pot fi privite ca deschizătoare de drumuri, prin folosirea limbii populare și prin contactul direct al credincioșilor cu Sfânta Scriptură, abia industrializarea devine decisivă pentru apariția naționalismului⁴⁷. Aș vrea să mai adaug un lucru: societatea industrială a dezintegrat omul și a creat o stare de izolare. În golurile apărute a putut pătrunde naționalismul. În timp ce în

lumea preindustrială fiecare își avea locul stabilit, în societatea industrială clasele și păturile sociale au rămas difuze. Poziția individului nu este fixată cu exactitate, așa încît naționalismul ca ideologie mobilizatoare a putut uni oamenii în jurul său.

În anii '80, de aceste teze s-a preocupat și antropologul și sociologul britanic Anthony D. Smith⁴⁸. Și din punctul lui de vedere, naționalismul este efectul crizei de sens și de autoritate prin care au trecut oamenii în epoca modernă. Convingerile religioase și-au pierdut din importanță, ierarhiile și formele de stăpînire ale stărilor feudale s-au prăbușit o dată cu Revoluția franceză. Din aceste crize s-au născut noi ideologii seculare, care s-au concentrat asupra comunității naționale, accentuînd originea ei comună, reală sau bănuită. Astăzi se pleacă de regulă de la convingerea că identitatea națională în activitatea umană este mai importantă decît solidaritatea de clasă sau dintre sexe. Numai loialitățile religioase pot exercita în anumite împrejurări o influență mai mare.

Așa cum subliniază istoricii austrieci Arnold Suppan și Valeria Heuberger, naționalismul posedă un efect integrator, dar și dezintegrator⁴⁹. Într-o comunitate politică, naționalismul exercită la început o influență integratoare; el constituie un puternic liant. Națiunile își au originea în mintea oamenilor și ele se dezintegrează atunci cînd gîndirea oamenilor le refuză. Renan numește națiunea o „comunitate solidară”, sociologii vorbesc aici de „sentimente colective” (*Wir-Gefühle*).

Naționalismul reprezintă o formă de ideologie a integrării care-i unește pe oameni într-un sistem politic. În literatura de specialitate se vorbește de funcția religioasă a naționalismului. Adesea literatura definește conștiința națională integratoare ca fiind patriotism. În fond, conținutul patriotismului este variabil. El este apreciat drept pozitiv dacă acționează „numai” în sensul integrării, în timp ce naționalismul, un egocentrism exagerat, este privit ca un fenomen negativ⁵⁰. Națiunile reprezintă grupuri sociale mari care sînt integrate, grație anumitor premise obiective și subiective, într-o societate măcar parțial omogenă. Totodată, toți membrii națiunii acceptă aceeași formă de stat. Omogenitatea parțială realizează o delimitare atît către interior, cît și către exterior, iar prin comunicare duce la formarea conștiinței de grup. Drept bază servesc afinități reale sau închipuite, în teritorii, în sfera economiei, în politică și societate, în religie și în domeniul limbii, în cultură, istorie și etimologie. Influența ideologiei de integrare depinde de faptul dacă, și în ce măsură, naționalismul reușește să-și transpună concepțiile ideologice în practică și să investească în funcții politice anumite categorii sociale, de exemplu poporul.

În Europa de Vest, naționalismul a fost motorul și totodată produsul trecerii de la societatea absolutistă, bazată pe stări sociale, la cea burgheză și industrială. El stă în strînsă legătură cu dezvoltarea tehnică și economică din timpul revoluției industriale. O dată cu apariția unor mijloace de circulație îmbunătățite, căile ferate de exemplu, o dată cu economia de piață, cu formarea unor pături sociale burgheze, cu alfabetizarea și cu reforma învățămîntului, cu formarea de asociații și partide, s-a cristalizat societatea națională. Ea a creat, cu timpul, un nou mod de comunicare între cetățeni. Administrația, școala, armata, instituțiile juridice, cele de reprezentare politică și Bisericele au constituit pîrghiile principale în realizarea acestui obiectiv. Sistemul de comunicare se baza pe valori și simboluri comune.

În acest proces un rol central l-a jucat istoriografia⁵¹. Nicicînd trecutul nu a fost mai pregnant în slujba politicii ca în cazul naționalismului. Zilele aniversare aminteau de victorii naționale, stigmatizau „străvechiul dușman” și demonstau dreptul istoric asupra unor teritorii. Nu în mod întîmplător, în 1879, la numai opt ani după războiul franco-german, *La Marseillaise* a devenit imnul național francez, iar un an mai tîrziu, 14 iulie, ziua căderii Bastiliei, a fost proclamată ziua națională a francezilor. Cele mai multe națiuni europene au eroii lor legendari, care au condus, se spune, lupta împotriva „Romei”: Arminius (Hermann), principele cheruscilor, la germani, Vercingetorix la francezi, Orgetorix la elvețieni, Viriathus la spanioli. În Alesia antică, pe care Cezar a cucerit-o în anul 52 înainte de Hristos, se poate citi pe soclul monumentului lui Vercingetorix: „*La Gaule unie, formant une seule nation, animée d'un même esprit, peut défier l'univers*” („Galia unită, formînd o singură națiune, animată de un spirit unic, poate sfida universul” – n.t.).

Și naționalismul lingvistic își are importanța lui. Adesea se urmărea formarea limbii literare și impunerea limbii proprii în jurisdicție și administrație, armată, politică și Biserică. Limba a devenit, ca atare, simbolul comunității naționale. În Ungaria multinațională din secolul al XIX-lea s-a urmărit, prin legile instruirii școlare din 1879, 1883 și 1891, introducerea obligatorie a limbii de predare maghiare în grădinițe, școli primare și medii⁵².

Nici factorul religios nu trebuie subapreciat în acest context. Organizarea Bisericii, liturghia, alfabetul religios, arta sacrală, teologia, chiar și calendarul religios au devenit relevante pentru întreaga națiune. Să amintim numai de legătura foarte strînsă dintre catolicism și națiune, puternică și astăzi în Polonia și Lituania și care își găsește expresia concretă în centre precum sînt locurile de pelerinaj Cestochowa din Polonia și Dealul Crucii din Lituania.

Un proces social global

Întrebarea dacă statul național este produsul unui proces social global sau meritul unei elite rămîne deschisă. În timp ce majoritatea istoricilor apuseni accentuează istoricitatea, deci instabilitatea națiunii, sociologii răsăriteni înclină spre un punct de vedere ontologic și consideră, pe față sau mascat, națiunea un fenomen natural. Pentru a ieși din dilema impusă de realitate, ei disting națiunea de stat. Astfel, ei privesc națiunea drept ceva natural, statul, în schimb, drept ceva artificial. Într-un mod asemănător argumentează și intelectualii din etniile Europei Vest, care pretind o autonomie sporită. Bascul Evangelista de Ibera scria în 1906: „Națiunea este un lucru natural, cu alte cuvinte, ceva creat de natură; statul este ceva artificial, care se bazează pe voința omului”⁵³.

Eu consider inutilă această dispută. Ea este relevantă doar în precizarea nivelului de cristalizare a statelor naționale și nu privește națiunea în sine. Potrivit unei formule tautologice, o națiune este ceea ce se consideră drept națiune⁵⁴. Națiunile nu se bazează pe realități, ci pe ceea ce oamenii apreciază ca realități. Ele cuprind popoare și oameni care de-a lungul istoriei s-au nimerit să locuiască împreună. Un dicton

celebru spune : „Națiunile sînt comunități care, pe baza unei erori istorice, cred în originea comună și care au un dușman comun”.

Procesul formării națiunilor este, în mare parte, de natură social-globală. Elitele sînt implicate în acest proces mai mult decît își dau seama. Dacă naționalismul este considerat o ideologie de integrare care îl include pe individ într-un sistem politic, el se află în strînsă legătură cu rețeaua de natură administrativă și economică, politică și culturală de pe teritoriul unui stat.

Conștiința națională constituie echivalentul ideologic al instituționalizării național-statale progresive. Apariția statului național este identică cu procesul de comunicare inițiat de elită, care cuprinde tot mai mult masele. Astfel ia naștere o rețea socială ce susține instituțiile politice⁵⁵.

Spre ilustrare se poate analiza apariția Elveției moderne în secolul al XIX-lea. În primele decenii de după întemeierea statului federal (1848) nu era încă omniprezentă pe teritoriul Elveției o conștiință națională. Animate de un liberalism prin excelență, elitele burgheze au reușit să impună proiectele instituționale ale noului stat.

Nu mai e nevoie să subliniem cît de greu le-a fost sociologilor de inspirație marxistă să facă loc națiunii în schema lor istorică⁵⁶. Din motive ideologice – vezi cuvîntul-cheie : internaționalism proletar – istoricii marxști au diminuat importanța națiunilor în favoarea mișcării de clasă și muncitorești.

De aceste probleme s-a preocupat în detaliu istoricul ceh Miroslav Hroch, în lucrarea sa apărută în 1985⁵⁷. Spicuiesc din ea doar cîteva considerații : după părerea lui Hroch, nici clasele, nici națiunile nu pot realiza singure transformarea socială. În multe cazuri se intensifică mișcările naționale și de clasă. În societatea industrială, datorită mobilității sociale, clasele iau locul stărilor din *Ancien Régime*. Acum intervine cultura care le insuflă maselor anonime sentimentul identității colective. Industrializarea a accentuat inegalitățile socio-economice, care au devenit motorul transformărilor sociale. În măsura în care discrepanțele de ordin economic coincideau cu deosebirile culturale, s-a ajuns la un potențial considerabil de criză și schimbare.

Revoluțiile naționale au izbucnit mai ales acolo unde deosebirile de clasă și cele culturale s-au suprapus. Fără existența deosebirilor culturale, clasele nu au avut nici un succes și, invers, grupurile etnic-culturale nu și-au atins scopul în absența diferențelor de clasă. Hroch explică faptul în modul următor : pe lângă comunicarea socială și mobilitate, care sînt factori hotărîtori în evoluția spre o națiune modernă, apar și conflictele cauzate de interese materiale, care constituie în egală măsură un efect al trecerii spre capitalism. *„These conflicts of interest between classes and groups whose members were divided at the same time by the fact that they belonged to different linguistic or national groups had indisputable significance for the intensification of the national movement”* („Aceste conflicte de interese între clase și grupuri ai căror membri erau divizați în același timp de faptul că aparțineau diferitelor grupări lingvistice sau naționale, au avut o importanță incontestabilă în intensificarea mișcării naționale” – n.t.). Și tot el continuă : *„Where the national movement [...] was not capable of introducing into national agitation, and articulating in national terms, the interests of specific classes and groups which constituted the small nation, it was not capable of attaining success”* (Acolo unde mișcarea națională nu era capabilă să

intervină în propaganda națională activă și să exprime în termeni naționali interesele claselor și grupurilor specifice care alcătuiau „națiunea mică”, aceasta nu a reușit să obțină succese” – n.t.). Cu alte cuvinte : mișcările naționale sînt încununate de succes doar dacă sînt dublate de contradicții de clasă. Clasele fără etnicitate sînt oarbe, iar etniile fără antagonisme de clasă sînt lipsite de putere.

Conflictele de clasă și cele naționale pot schimba politic granițele numai atunci cînd merg în pas unele cu altele⁵⁸. În lumea preindustrială cultura și puterea se întrepătrundeau într-un mod extrem de complex, dar nu au dus la apariția unor granițe politice. Abia în condițiile industrializării cultura și politica s-au standardizat, întărindu-se reciproc și avansînd în aceeași direcție. Observațiile acestea nu conțin dezvăluiri senzaționale. Oricare cercetător al conflictelor naționale și etnice din Europa cunoaște importanța factorilor economici în conflictele etnonaționale.

Un nou cuvînt magic

Multitudinea solidarităților colective a avut ca rezultat faptul că diferite discipline sociologice s-au preocupat de tematica identității colective. În discuție apar tot mai multe cuvinte-cheie : naționalism, patriotism, conștiință națională, fundamentalism, rasism sau : națiune, popor, etnie.

Un rol important îl are conceptul de etnicitate. Noțiunea este de dată recentă. În zadar căutăm cuvîntul în dicționarele anilor '50. În *Oxford English Dictionary* din 1953 nu este inclus, apărînd abia în suplimentul din 1972, unde este atribuit sociologului american David Riesman⁵⁹.

Trebuie reținut faptul că politicienii austrieci Adolf Fischhof (1816-1893) și Ludwig Gumplowicz (1838-1909) au folosit deja cuvîntul „etnicitate”. Ei i-au atribuit, e drept, sensuri diferite⁶⁰. Această precizare este un exemplu elocvent pentru faptul că multe cuvinte anglo-saxone la modă fuseseră utilizate deja în vechea Europă, dar s-au impus în știință abia prin limba engleză, această modernă *lingua franca*. Eric Hobsbawm se înșală îndoiindu-se de faptul că termenul a fost utilizat încă înainte de 1960 în legătură cu disputa în jurul problemei naționale⁶¹.

În vestitul volum colectiv *Ethnicity* publicat de sociologii americani Nathan Glazer și Daniel P. Moynihan (1975), aceștia consideră că este vorba de un termen nou, care reflectă o nouă realitate și ca atare oglindește o transformare în lumea socială⁶². Ceea ce au considerat cei doi sociologi de la Harvard ca fiind o noutate nu a fost deloc nou. Neobișnuită a fost doar atenția pe care politicienii și teoreticienii anilor '70 au început să o acorde vechiului fenomen. Astfel, în 1981, politologul american Joseph Rotschild, originar din Europa de Est, a publicat o carte interesantă cu titlul *Ethnopolitics*⁶³.

În geneza noțiunii de etnicitate se exprimă schimbarea de paradigmă în științele sociale. În timp ce în Europa conceptul de națiune predomina încă din vechime, în SUA nu avea nici o importanță, deoarece aici lipseau punctele de referință și conotațiile emoționale. Astfel se explică de ce americanii nu i-au acordat aceeași atenție. În cel mai bun caz ei se interesau de „problema etnică”.

În perioada imediat următoare celui de-al doilea război mondial, conceptul de națiune a avut o conotație negativă, deoarece fusese discreditat de cele două războaie. Într-un anume sens, ajunsese în lada de gunoi a istoriei.

În anii '60 s-a înregistrat o schimbare în atitudinea față de această problemă. Numeroși sociologi au început, mai ales după revoluția culturală din 1968, să se îndoiască de modelul de concepere a modernizării valabil până atunci. În SUA, moderniștii luaseră ca punct de plecare modelul ideal al *melting pot*-ului, un creuzet în care se vor putea nivela cu succes diferențierele etnic-culturale existente în societatea americană. Grupuri etnice precum cele ale irlandezilor, italienilor, negrilor, hispanofonilor și indienilor treceau drept grupuri marginale în sensul propriu al cuvântului, o rămășiță a unei societăți sortite pieirii, care se va autodizolva în procesul de modernizare.

În contextul mișcării americane pentru drepturi civile, imaginea acestei societăți a trecut, în deceniile șase și șapte, printr-o profundă criză. Afro-americanii și, după scurt timp, hispano-americanii, apoi americanii de origine asiatică și în cele din urmă indienii constituiți în grupuri culturale s-au impus tot mai mult pe plan social și politic. Ca atare, și sociologii au început să fie preocupați de problemele lor. Astfel a crescut, în SUA, interesul pentru etnicitate. De aici, s-a extins în întreaga lume. În Europa de Vest, naționalismele separatiste au avut grijă să atragă atenția asupra lor. În Țara Bascilor, Catalonia, Corsica, Tirolul de Sud conflictele regionale au pus sub semnul întrebării statele naționale centralizate.

Cu cât problema s-a impus în conștiința publică, cu atât mai mult etnicitatea a început să înlocuiască dualitatea dintre poporul unui stat și naționalitate, folosită până acum în Europa. Noua terminologie anunță o schimbare de mentalitate, care se îndepărtează de imaginea unui popor dominant în stat. Atât timp cât, în viziunea Parisului, corsicanii reprezintă o minoritate, statul centralizat francez nu le poate înțelege particularitatea culturală. Abia noul mod de abordare aduce cu sine o reevaluare a culturii sau etniei corsicane.

Pentru cariera conceptului de etnicitate a fost deosebit de importantă prăbușirea imperiilor coloniale. Până atunci, antropologii și etnologii s-au preocupat mai ales de societățile primitive din afara Europei. Decolonizarea, la începutul anilor '60, i-a silit pe cercetătorii apuseni la o schimbare de perspectivă, deoarece câmpul muncii lor a dispărut în mare parte. După ce coloniile și-au cucerit independența, antropologii albi au trebuit să caute noi domenii de activitate. Ei și-au îndreptat atenția către țările lor de baștină, către grupurile marginale din orașele aglomerate și către problemele societății multiculturale. După cum nota Elke Kappus⁶⁴, antropologii au descoperit fenomenul arhicunoscut pe un teritoriu nou pentru ei.

Decolonizarea a conferit vechii probleme naționale o nouă semnificație. După modelul statelor europene, fostele colonii din lumea a treia și-au format propriile state naționale. Sociologii s-au interesat, ca atare, tot mai mult de procesul de formare a națiunilor din afara Europei, pentru că, în cazul Europei, l-au considerat încheiat. Mișcarea de unificare din vestul Europei a creat impresia că era statului național a apus.

Diferitele ramuri ale științelor sociale s-au apropiat pe diverse căi de cercetarea unui obiect comun, pe care l-au denumit, în funcție de poziția lor, națiune sau

naționalitate, grup etnic, minoritate sau etnicitate. Ar fi greșit să considerăm că sociologii de diferite orientări au ajuns la o terminologie sau teorie comună. Dezbateră în jurul națiunii și etnicității a ridicat noi semne de întrebare, dar îi lipsește o terminologie comună. Chiar și dialogul interdisciplinar se află încă în fază incipientă, cu toate că între timp numărul cărților și revistelor pe această temă a crescut enorm.

Ce este o etnie?

Nathan Glazer și Daniel P. Moynihan o definesc în modul următor: *„Thus there is some legitimacy to finding that forms of identification based on social realities as different as religion, language, and national origin all have something in common, such that a new term is coined to refer to all of them – ‘ethnicity’. What they have in common is that they have all become effective foci for group mobilization for concrete political ends challenging the primacy for such mobilization of class on the one hand and nation on the other”* („Există, astfel, o oarecare legitimitate în a considera că forme de identificare bazate pe realități sociale diverse ca religia, limba și originea națională au toate ceva comun, așa încât noua noțiune le cuprinde pe toate – «etnicitate»”. Ce au în comun aceste forme este faptul că toate devin puncte de interes efective pentru mobilizarea grupului în atingerea unor scopuri politice concrete, care revendică prioritate, pe de o parte în mobilizarea clasei, pe de altă parte – a națiunii întregi” – n.t.)⁶⁵. După părerea autorilor, termenul se referă numai la comunitățile religioase și de limbă, ei nu-l folosesc pentru definirea claselor sau grupurilor politice.

Ca și în cazul cercetării naționalismului, în dezbateră etnicității se pot distinge două direcții. Pentru „primordialisti”, cum este de exemplu antropologul american Clifford Geertz, etnia reprezintă o problemă naturală, dacă nu chiar una biologică. Etnia este determinată de origine și de cultură⁶⁶.

„Constructiviștii” sînt de cu totul altă părere. Ei pun pe primul plan faptul că etnicitatea constituie a manieră modernă de organizare politică și socială a deosebirilor culturale. După părerea lor, cultura și limba, originea și istoria nu sînt ceva natural, cultura aflîndu-se mereu într-un proces de evoluție, de schimbare⁶⁷.

Școala primordialistilor vede în etnicitate ceva prestabilit, cea a constructiviștilor – ceva situațional, care prinde formă abia prin interacțiunea cu alte grupuri. A doua școală accentuează strategia politică a grupului, care caută să-și contureze un profil și să-și găsească, prin cultură, un loc în societate. În acest context, simboluri ca religia, limba, obiceiurile, instituțiile, muzica și arta joacă un rol foarte important⁶⁸.

Ca istoric, mă situez mai aproape de constructiviști. Conform antropologului și sociologului britanic Anthony D. Smith, etnia poate fi considerată un grup social avînd un nume distinctiv, care posedă o presupusă origine comună și cultivă amintiri comune. Smith subliniază următoarele trăsături: „1. a collective proper name, 2. a myth of common ancestry, 3. shared historical memories, 4. one or more differentiating elements of common culture, 5. an association with a specific «homeland», 6. a sense of solidarity for significant sectors of the population”⁶⁹

(„1. un nume propriu colectiv, 2. un mit de obîrșie comună, 3. memorii istorice comune, 4. unul sau mai multe elemente de diferențiere a culturii comune, 5. o asociere cu un anume ținut natal, 6. un sentiment de solidaritate față de segmente importante ale populației” – n.t.).

Grupul etnic posedă coeziune socială, deoarece membrii lui sînt uniți prin elemente specifice de cultură, religie, limbă și obiceiuri și, în multe cazuri, sînt legați de un anumit teritoriu și de țara strămoșilor lor. Etnicitatea este înrădăcinată în mituri comune, amintiri, valori și simboluri – un ansamblu constituit în plan social și supus unei permanente transformări. Etnia trebuie înțeleasă istoric și se îmbogățește mereu cu noi conținuturi. Adesea, ea este mai mult un ideal, o plăsmuire, decît ceva real. Ea este constituită nu atît din trăsături comune, cît mai ales din închipuiri, care înalță un element oarecare al afinității la rang de solidaritate colectivă.

Într-un mod asemănător a definit etnicitatea și sociologul Emerich Francis⁷⁰. Un număr relativ mare de oameni se simt apropiați pe baza originii comune, dezvoltă o conștiință colectivă a identității și manifestă sentimente de solidaritate.

După Bassam Tibi⁷¹, etnicitatea este mereu ancorată local, neputînd fi comparată cu civilizații supranaționale ca islamul sau confucianismul. Această precizare este foarte importantă pentru că ne permite să deosebim între culturile mai restrînse (etnii) și marile civilizații.

Religia, limba, obiceiurile și cultura în sine nu constituie încă o identitate etnică. Din sfera națiunii fac parte întotdeauna simboluri culturale, care, în forma lor concretă, se pot schimba, dar își păstrează funcția de menținere a integrării interne și a delimitării spre exterior. Chiar dacă elitele sociale manipulează și instrumentează aceste simboluri, ele trebuie să țină seama de anumite limite. Bunăoară, ca ingineri sociali ai politicii, elitele nu pot trece cu vederea influența trecutului.

Cîteva exemple: Persia a fost cucerită de-a lungul istoriei de arabi, turci și alte seminții și s-a convertit, încetul cu încetul, la credința islamică. Tot timpul însă și-a păstrat conștiința identității etnice.

Poporul armean⁷² s-a constituit în regat în secolul al VI-lea î.Hr. La începutul secolului al IV-lea d.Hr., creștinismul a devenit religie de stat. Amintirea propriei identități s-a păstrat însă, cu toate că Armenia a fost împărțită, în anul 384, între Imperiul Roman de Răsărit și Persia, iar între anii 640 și 1064 a trăit sub stăpînire arabă. Din secolul al XI-lea pînă în al XIV-lea, armenii au îndurat năvălirea turcilor selgiucizi, a mongolilor, tătarilor și turkmenilor, înainte de a ajunge în cele din urmă sub ocupație turcească. De-a lungul tuturor acestor secole, ei au reușit să-și păstreze identitatea, manifestată mai ales prin religie, limbă și scris.

Kurzii sînt astăzi, de asemenea, răspîndiți pe mai multe teritorii, aparținînd Turciei, Iranului, Irakului, Siriei, Armeniei, Azerbaidjanului, Georgiei și Turkmenistanului. În ciuda măsurilor represive luate de diferite guverne din aceste țări, ei își păstrează conștiința identității etnice.

Este națiunea o etnie recunoscută de dreptul internațional?

În ce constă deosebirea dintre o etnie și o națiune? În nesiguranța ce dăinuie astăzi în utilizarea termenilor, apar amîndouă, alternativ. Deci, numai prin definirea noțiunilor nu se explică problema.

După unii autori, într-o națiune trăiesc mai multe grupuri etnice (= popoare); după alții, un popor ar cuprinde mai multe națiuni (= naționalități).

Diversi sociologi privesc națiunea ca pe o formațiune a erei moderne, considerînd etnicitatea un fel de rămășiță a comunității tradiționale. Alții, dimpotrivă, consideră grupurile etnice forma modernă de organizare socială și politică.

Caracteristicile subiective, precum comunitatea de voință, nu sînt suficiente, pentru că atunci și sectele ori partidele ar putea deveni națiuni. De asemenea, afinitățile obiective, așa cum este limba, nu garantează în nici un fel formarea unei națiuni, cu toate că în secolul al XIX-lea și al XX-lea ele au stat la baza apariției a numeroase națiuni. Cel mai bun contraexemplu în această privință este Elveția.

Tot atît de importante ca limba pot fi, de exemplu, miturile trecutului și ale originii, în care crede o comunitate și care îi asigură acesteia sens și continuitate. Naționalismul catalan, apărut pe la 1880, reizbucnit în deceniul patru al secolului nostru și încununat de succes după moartea lui Franco, se bazează atît pe limbă, cît și pe îndelungata tradiție istorică a Cataloniei, care, în secolul al XV-lea, a constituit, în cadrul regatului de Aragon, cea mai mare putere din vestul Mediteranei.

Elitele politice inventează cîteodată o etnie, pentru a-i da unei națiuni baza istorică. Înainte de 1900, locuitorii Anatoliei nu știau nimic de identitatea turcă. Același lucru este valabil pentru locuitorii slovaci din văile Carpaților înainte de 1850, cu toate că vorbeau același dialect și aveau aceeași religie⁷³. Tot astfel, locuitorii din văile Elveției italiene, înainte de 1800, s-au considerat într-o măsură extrem de redusă „confederați”⁷⁴.

Din istoria europeană știm că o conștiință etnică și o bază etnică se pot schimba cu timpul. Etniile vin și pleacă. Un exemplu ilustrativ îl oferă istoria Transilvaniei. Cele trei *nationes* erau formate, în dieta dinainte de 1800, pe lângă maghiari, de sași și secui. Departe de landurile de origine, sașii transilvăneni nu au urmărit nici în secolul al XIX-lea o integrare în Reich-ul german, ci și-au păstrat sentimentul propriei identități, în sensul unui patriotism provincial, format de-a lungul a secole întregi.

În 1908, purtătorul lor de cuvînt, Rudolf Schuller, sublinia, plin de mîndrie: „Noi nu vrem să fim germani pur și simplu, ci germani transilvăneni”⁷⁵. În alte condiții istorice, Transilvania ar fi putut urma drumul Elveției, devenind un stat modern multinațional. În loc de aceasta, etnonaționalismul modern a distrus multiculturalitatea. Germanii au părăsit țara ca germani cu cetățenie română; maghiarii și secuii mai trăiesc și astăzi acolo. Dar acum, la sfîrșitul secolului XX, cine mai vorbește de secui ca de o națiune distinctă? Împreună cu ceilalți locuitori de origine maghiară, ei sînt priviți, în cel mai bun caz, ca minoritate maghiară.

Să fim cinstiți: deosebirea între etnie și națiune este greu de făcut. Definițiile rămân în mare măsură relative și depind de autor. Teza lui Smith, conform căreia majoritatea statelor naționale europene posedă o origine etnică, rămâne totuși incertă⁷⁶.

Statul modern, apărut în lumea internațională ca stat național, creează, cu ajutorul comunicațiilor, noi identități și loialități. În secolele al XIX-lea și al XX-lea, locuitorii regiunilor Zürich, Berna și Solothurn au devenit elvețieni, iar bajuvarii și șvabii au devenit germani. Constituția federală elvețiană din 1848 utilizează termenul „triburi” în sensul original al cuvîntului (*Völkerschaften*), referindu-se la populațiile vechilor cantoane (și nu la grupurile etnice!). Cuvîntul „etnie” nu apare în Constituția Elveției. În versiunea franceză apare „*peuples*”.

În istoria Europei se cunosc numeroase cazuri în care etnii locale sau regionale au devenit națiuni. În orice caz, un grup etnic conștient de sine nu constituie încă o națiune⁷⁷. Bascii și kurzii se consideră atît o etnie, cît și o națiune, fără să fi putut avea pînă acum un stat național. Și raționamentul invers este corect: atît timp cît un grup nu are o minimă conștiință a identității, el nu poate fi apreciat ca etnie și nici ca națiune. În toate cazurile membrii unei națiuni se definesc ei înșiși ca atare.

Cu aceasta nu se poate conchide că toate națiunile au evoluat într-un stat național recunoscut. De asemenea, nici că statele naționale constau numai dintr-un singur grup etnic. Elveția este multietnică și totuși constituie un stat național modern. Mulți observatori, în cazul Elveției, preferă formularea „stat de naționalități” și au dreptate, într-o mare măsură. Dar, în sens strict, care stat național nu este și un stat al naționalităților? În cazul Franței se pot ignora diferențele etnii sau națiuni doar dacă drept criteriu hotărîtor se consideră limba.

Statul național în formă ideală este o ficțiune. Numai în cazuri extrem de rare statul și națiunea sînt identice. Pe de altă parte, nu putem să nu observăm că statele naționale din Europa de Vest au reușit relativ bine, de-a lungul istoriei, să pună de acord statul și cultura. Un exemplu este Peninsula Iberică, unde Portugalia și Spania (León și Castilia) și-au delimitat granițele foarte devreme (1297), atît ca națiuni lingvistice, cît și ca unități politice.

De cîtă cultură comună au nevoie indivizii pentru a constitui un grup etnic sau o națiune? Este o întrebare cît se poate de modernă! Totuși, ea nu privește realitatea statului național modern în totalitatea ei. În definirea unui stat național mai intervin pe deasupra și normele, valorile culturii politice, care unifică comunitatea politică. Loialități noi iau locul vechilor modele de identitate, care au stat cîndva la baza etniei⁷⁸. Omogenitatea statului național ar trebui să se întemeieze pe factori politici și nu pe cei de natură etnic-culturală.

Civilizația europeană a creat prin Pacea westfalică (1648) un prim sistem de state europene, care au evoluat în secolele următoare. O dată cu colonizarea, sistemul a fost aplicat și în afara Europei. Statul național este apreciat, încă din secolul al XVIII-lea, ca o piatră fundamentală a ordinii internaționale.

Dacă această succesiune de idei este corectă, rezultă următoarea constatare: statul național se bazează pe un grup etnic sau o naționalitate, care au reușit să fie recunoscute pe plan internațional ca stat național delimitat teritorial și suveran.

Capitolul 2

DE LA STATUL NAȚIONAL LA NAȚIUNEA STATALĂ

Fiecare națiune trebuie să dispună de un stat și fiecare stat trebuie să cuprindă o singură națiune. Această formulă a marcat istoria politică a Europei din secolul al XIX-lea pînă în prezent. Încheierea unificării naționale a Italiei, prin obținerea Venetiei (1866) și anexarea Romei (1870), scindarea Cehoslovaciei (1993), războiul germano-francez (1870-1871), primul război mondial (1914-1918) și războiul din Balcani (1991-1995) sînt legate unele de altele sub aspect tematic, cu toate că, la prima vedere, reprezintă fenomene total diferite; ele sînt etape în marea epocă a naționalizării Europei.

Este acest trend de nestăvilit? Nu se găsește pentru Europa un principiu care să permită popoarelor și culturilor europene să trăiască alături și împreună, fără agresiuni etnonaționaliste? La astfel de întrebări fundamentale nu se poate răspunde într-un singur cuvînt. Îndrăznesc totuși să emit următoarea aserțiune: gîndirea și activitatea național-statală a europenilor trebuie să fie deznaționalizate.

Patru zone ale Europei constituite de-a lungul istoriei

Conturarea hărții politice a Europei s-a realizat în etape. Se poate vorbi de patru zone istorico-temporale¹.

Pentru toate epocile naționalizării este tipic faptul că prezintă, mai devreme sau mai tîrziu, același model de bază. Ceea ce în Europa de Vest era deja regulă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea, s-a înfăptuit în Germania și Italia abia în a doua jumătate a secolului trecut. După primul război mondial s-au trasat granițele național-statale în cea de-a treia zonă – adică în ținutul cuprins între Germania și Rusia și în Balcani – care însă au rămas extrem de labile. Abia la sfîrșitul secolului XX se încheie o evoluție similară în Uniunea Sovietică și în republicile sale din estul Europei.

1. În vestul Europei, statele naționale au putut apărea încă înainte de Revoluția franceză din 1789, întemeiate pe monarhiile organizate centralizat, care erau pe

punctul de a adopta o limbă standardizată. Aici s-a format un stat delimitat teritorial, înainte ca naționalismul lingvistic să-și exercite acțiunea politică. În Anglia, Franța, Spania și Portugalia, statul și cultura s-au unit într-un tot care s-a denumit mai târziu stat național.

Din acest prim grup fac parte și Suedia, Danemarca și Țările de Jos, deoarece aici statul național modern se putea sprijini pe un stat deja existent și o cultură înfloritoare. În sens mai larg, se poate include aici și Luxemburgul unit cu Țările de Jos, care devenise independent în 1866, după destrămarea Confederației germane.

La separație s-a ajuns în cazul Belgiei, care s-a desprins, în 1830-1831, de Regatul Țărilor de Jos, și în cazul Norvegiei, care, trecând în 1814 din Regatul Danemarcei în cel al Suediei, a dobândit o constituție proprie, iar în 1905 a obținut independența deplină². În ambele cazuri, factorii istorico-politici au jucat un rol tot atât de important ca și cei de natură etnic-culturală.

Și formarea Elveției intră în această categorie. Statul federal elvețian modern, cristalizat în perioada 1798-1848, are la bază Confederația existentă încă din Evul Mediu, care prezenta deja trăsăturile unei uniuni statale republicane și multiculturale.

2. A doua zonă cuprinde teritoriile fostului Sfânt Imperiu Roman de Națiune Germană. Aici s-au întâlnit culturi bine conturate, care își aveau originile în Evul Mediu timpuriu. Germania și Italia posedau culturi lingvistice care nu se deosebeau deloc din punct de vedere calitativ de cea franceză. Ceea ce lipsea, în schimb, în regimurile central-europene a fost unitatea politică, creată abia în secolul al XIX-lea, prin politică, diplomație și războaie.

3. Cu totul altfel s-a prezentat situația în Europa de Est, în estul Europei Centrale și în sud-estul continentului. Aici popoarele nu posedau nici o cultură încheată, nici o comunitate politică. De asemenea, lipseau și granițele tradiționale și recunoscute dintre state. Imperiile multinaționale Otoman, Habsburgic și al Romanovilor creaseră un conglomerat de loialități culturale și politice, insuficiente pentru formarea unui stat multinațional modern. În această zonă trebuia creată, înainte de toate, în fiecare caz uniunea dintre cultură și stat. Elita intelectuală a reînviat limba și tradiția populară, pe baza cărora a luat naștere „conștiința colectivă” a propriului trecut etnic și cultural. Mult mai accentuat decât în Anglia, Franța sau Elveția, cultura populară din Polonia și Ungaria a trasat granițele noului stat național, cu toate că aceste state nu erau nicidecum omogene din punct de vedere cultural.

În acest context, trebuie să subliniem faptul că o conștiință națională nu se bazează în toate cazurile pe amintirea colectivă. Dimpotrivă, tocmai uitarea colectivă a fost condiția principală pentru apariția identității naționale în țările apusene. Francezii au uitat, bunăoară, că ei sînt constituiți din bretoni, basci, provensali, parizieni, alsacieni etc. Ca cetățeni ai statului postrevoluționar, ei nu operau cu criterii etnic-culturale, ci cu criterii politice. La fel ca în Marea Britanie, problema etnică a jucat și aici un rol minor, fapt ce a fost posibil pentru că popoarele au uitat de originea lor diferită.

În schimb, popoarele din Imperiul Habsburgic și Otoman, amintindu-și cu entuziasm de rădăcinile lor etnice, lingvistice și religioase, și-au creat pe baza lor noi identități. Am putea formula și astfel: în estul Europei, în era naționalismului,

oamenii au început să-și amintească de istoria lor uitată sau îngropată ; în Vest însă, ei au continuat să uite tot mai mult trecutul care îi diferenția. În Est, oamenii și-au amintit de ceea ce nu s-a întâmplat niciodată, în Vest au uitat ce s-a întâmplat cândva³. Deja în 1882, Ernest Renan nota, în vestitul lui eseu : „Uitarea – aş spune : eroarea istorică – joacă un rol esențial în formarea națiunii și, ca atare, progresul în cercetarea istorică constituie adesea un pericol pentru națiune”⁴.

În discuția referitoare la identitatea națională se trece adesea cu vederea deosebirea esențială dintre Europa de Est și cea de Vest. Amnezia colectivă poate fi la fel de importantă ca și amintirea colectivă. Ea nu trebuie însă confundată cu refularea trecutului. În Elveția, istoriografia național-pedagogică amintește, e drept, de diversitatea culturală a limbilor și confesiunilor, dar aproape deloc de istoria politică a cantoanelor dinainte de dispariția vechii Confederații, tot atât de diversă la rîndul ei. În pateticul mesaj adresat elvețienilor în 1848, anul întemeierii Elveției moderne, se uită că această dată, atât de importantă pentru constituirea statului federal, a fost precedată de războiul civil din 1847.

4. În sfîrșit, trebuie să amintim și de a patra zonă istorico-temporală europeană, situată mai la est și identică, mai mult sau mai puțin, cu fosta Uniune Sovietică. După cel de-al doilea război mondial, imperiul sovietic s-a extins în direcția Germaniei și a stigmatizat, astfel, Europa Centrală timp de o jumătate de secol. În sistemul comunist, identitățile naționale erau oficial considerate rămășițe ale societății burgheze, ca atare, autonomia națională era reprimată. După ce imperiul s-a prăbușit, în 1989-1990, vechile naționalisme au reapărut în toate variațiunile⁵.

Regiunea estică a Europei nu cunoaște nici astăzi stabilitatea ; harta sa politică rămîne pe mai departe provizorie. Georgia s-a putut impune ca națiune, pe cînd Cecenia a trebuit să se încline – deocamdată – în fața forței militare a armatei rusești. Ucraina și Belarus au devenit independente în 1991 ; între timp, ultima se apropie din nou de Rusia. Pentru un observator apusean, tranziția, în aceste regiuni, este încă incertă. Cît timp va dura provizoriul, nu poate nimeni să aprecieze.

Cinci perioade în formarea statelor naționale

În procesul de formare a statelor naționale europene celor patru zone le corespund cinci perioade⁶. Istoricul german Theodor Schieder (1908-1984) a abordat în repetate rînduri această temă. Pînă la sfîrșitul vieții sale, a avertizat Europa să nu subaprecieze dinamica naționalismului. Ca o curiozitate menționăm faptul că, în 1964, el ajunsese la convingerea că epoca naționalistă a apus în Europa⁷. În toiul războiului rece, inteligentul istoric nu și-a dat seama că pentru Uniunea Sovietică se apropie sfîrșitul și că începea o nouă etapă în procesul statal-național.

1. Într-o primă etapă s-au format state naționale moderne în Marea Britanie și Franța. Revoluția franceză și-a fixat în program autodeterminarea internă a poporului și independența față de exterior a națiunii. Principiul național-statal s-a instaurat succesiv în toate statele existente deja în vestul și în nordul Europei : Anglia, Franța,

Spania și Portugalia, Suedia și Danemarca, Țările de Jos, Belgia și Elveția. În acest context trebuie să amintim – *mutatis mutandis* – și de Luxemburg și Norvegia.

2. În a doua perioadă, ținuturile din Germania și Italia, fărmite politice dar prezentând afinități puternice din punct de vedere cultural și lingvistic, s-au unit într-un singur stat. În Europa Centrală, de la prăbușirea Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană, nu a mai existat o unitate politică. În lumina principiului național-statal, separarea statală a unor popoare de aceeași limbă devenea tot mai nefirească, drept pentru care unitatea a devenit cuvântul magic. Această idee a găsit expresie politică în mișcările pentru unitate în Germania și Italia, care în secolul al XIX-lea și-au atins țelul. În estul Europei Centrale, în schimb, monarhia habsburgică dăinuia.

Un produs al naționalismului unificator a fost și Grecia. După cucerirea Constantinopolului de turcii otomani (1453), grecii au trăit aproape o jumătate de mileniu sub stăpânire islamică, fiind lipsiți de o comunitate politică proprie. După o luptă de eliberare care a durat zece ani, au obținut în 1830 acordul sultanului de a forma un stat propriu. Nou-născuta Grece avea deocamdată granițe restrânse, cuprinzând ținuturile din centrul și sudul țării, mai exact Eubeea și Cicladele. În 1864 s-au adăugat și Insulele Ionice, aflate pînă atunci sub protectorat britanic. În 1881 au fost alipite Thesalia și ținutul Arta din sudul Epirului. Războaiele balcanice (1912-1913) au adus cu sine o mare extindere de teritorii prin cîștigarea, în nordul Greciei, a unor regiuni din Macedonia împreună cu Salonic și Kavalla, a provinciei Epir, a Insulelor Egeene și a Cretei. În final, prin pacea de la Neuilly (1919) Bulgaria a fost silită să-i cedeze Greciei o ieșire la Marea Egee. După al doilea război mondial Italia a pierdut Dodecanezul. Numai Constantinopolul a rămas în afara granițelor grecești, cu toate că recucerirea acestei metropole și reînțemeierea unui mare imperiu grecesc a rămas un vis al grecilor naționaliști. Eșecul în războiul împotriva Turciei (1920-1922) a dus la o purificare etnică a teritoriului: 1,3 milioane de greci din Asia Mică au trebuit să-și părăsească vechea patrie. În afară de aceasta, prin Tratatul de la Lausanne, Grecia a fost nevoită să renunțe la Tracia estică.

Din categoria statelor marcate de naționalism unificator face parte și Islanda, care, în 1918, și-a recîștigat suveranitatea ca regat în uniune personală cu Danemarca.

3. A treia perioadă a avut centrul în estul Europei Centrale și în sud-estul continentului, unde s-au menținut, pînă la începutul secolului XX, imperiile multinaționale Habsburgic, Otoman și al Romanovilor. Mișcarea de eliberare națională cuprindea popoare europene care pînă atunci nu posedaseră un stat propriu, în sensul strict al cuvîntului. Între Congresul de la Berlin (1878) și izbucnirea primului război mondial au apărut, pe teritoriul Imperiului Otoman, statele România, Bulgaria, Serbia, Muntenegru și Albania.

În 1878, România a obținut independența deplină, dar a trebuit să cedeze Rusiei sudul Basarabiei. Delta Dunării și-a păstrat-o. În plus, a cîștigat 12.500 km² în Dobrogea, fapt ce a dus la izbucnirea unor conflicte, deoarece populația era foarte eterogenă. Ținutul din jurul cetății Silistra a rămas, spre dezamăgirea românilor, sub stăpînirea Bulgariei. În 1880, mult disputatul fort avea să-i parvină, ce-i drept, României, dar linia de demarcație de la Silistra a fost mutată, cu cîțiva kilometri, în favoarea Bulgariei.

Bulgaria, la rîndul ei, s-a mai aflat timp de trei decenii sub suzeranitatea sultanului, dar începînd cu 1886 a fost practic suverană.

Prin Congresul de la Berlin (1878), Serbia a cîștigat numai o parte din ceea ce-și doriseră naționaliștii, dar s-a extins totuși cu 11.000 km², obținînd ținuturile Niș, Pirot și Vranja.

Muntele negru, cel mai mic stat balcanic, a obținut de asemenea prin acest tratat recunoașterea independenței. Teritoriul său s-a dublat, însumînd acum 9.000 km².

Cei circa 500.000 pînă la 600.000 de albanezi din provinciile turcești Kosovo, Monastir, Janina și Skutari au cunoscut, începînd cu 1878, un proces de deșteptare națională, care, după războaiele balcanice (1912-1913), a fost încununat de succes, prin recunoașterea de către marile puteri a noului stat Albania.

Prăbușirea monarhiei dualiste a Habsburgilor (1918-1920) a dus la crearea unui sir de noi state. Republica Austria s-a văzut redusă la landurile istorice inițiale ale vechiului Imperiu. Deoarece mult timp populația noului stat minuscul nu s-a putut împăca cu pierderile teritoriale, s-au iscat repetate dispute privind puterea de supra-viețuire a Austriei și un eventual *Anschluss* la Germania.

Din rămășițele monarhiei a luat naștere în 1918 Republica Cehoslovacă, un stat multinațional cuprinzînd Boemia, Moravia, Slovacia, părți întregi din Silezia și Ucraina carpatică.

Ungaria s-a numărat printre marii defavorizați ai Tratatului de pace de la Versailles. Prin Tratatul de la Trianon (1920) a pierdut ținuturile din Transilvania în favoarea României, apoi alte regiuni la nord de Dunăre, pe care a fost nevoită să le cedeze Cehoslovaciei. În sud, Voivodina și Slavonia, cu o populație maghiară numeroasă, au fost cedate Iugoslaviei, iar în vest, Burgenlandul – Austriei⁸.

România antebelică a primit, din moștenirea austro-ungară, Transilvania, două treimi din Banat precum și Bucovina, iar din Imperiul Țarist, Basarabia. În Balcani – Dalmația, Bosnia, Herțegovina, Croația, Slavonia, părți din vestul Banatului, Bačka, părți din Baranya, Muntenegru și Slovenia s-au unit cu Regatul Serbiei și au format Regatul Sîrbilor, Croaților și Slovenilor. În plus, s-au adăugat regatului și părți din Macedonia, pe care Bulgaria le pierduse în urma războaielor balcanice⁹.

Pacea de la București (1913) a consfințit divizarea Macedoniei, valabilă pînă astăzi. Partea sudică, Macedonia egeeană, cu centrul în Salonic/Thessaloniki, a fost alipită Greciei, cea nordică, cu centrul la Skopje, a trecut în stăpînirea Serbiei, iar nord-estul, în cea a Bulgariei. Și nou creată republică Albania a beneficiat de o fișie îngustă. În Serbia, macedonenii nu au fost considerați o „naționalitate”, ci sîrbi din sudul țării. Nici după ce, în urma primului război mondial, a fost creată Iugoslavia predominant sîrbească, macedonenii nu s-au bucurat de drepturi sporite¹⁰. În 1991, Republica Macedonia, aflată anterior sub stăpînire iugoslavă, și-a dobîndit independența de stat.

În cele din urmă a reînviat și Polonia ca stat independent, după o ocupație străină de o sută de ani. Pacea de la Versailles, e drept, nu a adus cu sine federația polono-lituaniano-bieloruso-ucraineană visată de Piłsudski, dar granițele corespundeau întinderii pe care a avut-o Polonia înainte de 1772. Reich-ul german a trebuit să cedeze Poloniei aproape întreaga provincie Poznan, cea mai mare parte din Prusia

Occidentală, mici părți din Pomerania, Prusia Orientală și Silezia Inferioară, plus ținutul Memel aliaților, care după 1923 l-au cedat Lituaniei. În 1921, părți din Silezia Superioară, considerate conform Tratatului de la Versailles teritoriu originar, au fost atribuite Poloniei, în ciuda rezultatului negativ al plebiscitului¹¹. Germania a pierdut, după primul război mondial, 1/7 din suprafață și 10% din populația sa¹².

În 1917-1918, Lituania, Estonia și Letonia s-au declarat state independente, fapt recunoscut în 1920 de Uniunea Sovietică și, după aceea, de puterile apusene.

În 1918 și-a obținut independența și Islanda, dar a rămas mai departe unită cu Danemarca, prin uniune personală. În 1916 s-a proclamat pentru prima dată o republică irlandeză, iar în 1922 s-a constituit Irlanda ca stat liber. Irlanda de Nord a rămas, conform legilor din 1920, parte integrantă a Regatului Unit al Marii Britanii.

În vestul Europei statele naționale erau deja atât de bine consolidate, încât nu au mai apărut state noi. Franța învingătoare a recuperat Alsacia și Lorena; Elveția, statele Beneluxului, Spania și Portugalia nu au suferit schimbări teritoriale considerabile. Nerezolvată a rămas, în schimb, disputa Spaniei cu Marea Britanie în jurul Gibraltarului.

4. Sfârșitul celui de-al doilea război mondial a adus cu sine rețușuri, dar nu a schimbat fundamental harta politică, cu două excepții: imperiul sovietic s-a extins, iar Germania a fost micșorată și împărțită. Polonia a trebuit să cedeze Uniunii Sovietice ținuturile estice, primind, în schimb, regiuni est-germane¹³. Anexarea Lituaniei, Estoniei și Letoniei de către Uniunea Sovietică, în 1940, a rămas valabilă și mai departe. Tratatul de pace de la Paris (1947) a restrâns Finlanda la dimensiunile avute în 1941. Cehoslovacia și-a păstrat granițele avute înainte de război, cu excepția Ucrainei carpatice, pe care a cedat-o Uniunii Sovietice; Germania, micșorată oricum, a fost împărțită în două sfere de influență: RFG a ajuns sub influență americano-vestică, RDG – sub cea sovietică. Italia învinsă a pierdut Istria în favoarea Iugoslaviei și Dodecanezul în favoarea Greciei. Trieste a devenit, pînă în 1954, stat liber. În vestul continentului, granițele au rămas stabile. O mică excepție trebuie totuși amintită: în 1948, Irlanda a anulat legătura de drept constituțional cu Marea Britanie și s-a proclamat republică independentă (1949). Gibraltarul a rămas sub drapel britanic.

5. Ultima etapă a demarat în 1989, o dată cu prăbușirea comunismului în estul Europei. Au apărut o serie de state noi, mai ales prin secesiune, desprinzîndu-se din fosta Uniune Sovietică.

În 1990 s-au desprins Estonia, Letonia și Lituania, iar în 1992, Armenia, Azerbaidjan, Georgia, Kazahstan, Kirghizia, Moldova, Tadjikistan, Turkmenistan, Ucraina, Uzbekistan și Belarus.

În Balcani, Iugoslavia s-a fărîmițat: Slovenia și Croația și-au proclamat independența în 1991, iar în 1992 a urmat recunoașterea suveranității Bosniei-Herțegovina. Iugoslavia cuprinde astăzi doar Serbia și Muntenegru. Acordurile de la Dayton și Paris au sancționat în 1995 acest proces național-statal de separație.

Cehoslovacia s-a divizat în 1993, pe criterii lingvistice, în două părți: Republica Cehă și Slovacia. În fine, s-au înregistrat și unificări, care au schimbat fundamental ordinea statală în Europa. În 1990 s-au unit pașnic cele două state germane. Aceasta

a fost o surpriză pentru întreaga lume. Dacă în 1975, anul fondării OSCE, în Europa se înregistrau 35 de state, după 1995 numărul lor a crescut la 53. Prin prăbușirea Uniunii Sovietice, lumea statală în Europa a crescut cu încă o treime.

Formarea statelor și a națiunilor : două procese încâlcite

În ultimii două sute de ani naționalizarea europeană a decurs diferit, în funcție de situația istorică inițială. Forma ei depindea de răsturnările și respingerile datorate modernizării. În Marea Britanie, Franța, Spania și Portugalia, Țările de Jos și Elveția s-a putut cristaliza de-a lungul secolelor o conștiință națională, în condițiile existenței unui stat. Identitatea statală a întărit comunitatea politică. Nu peste tot întâlnim etnii bine conturate care să fi precedat apariția statului. Există națiuni – Elveția, de exemplu – care și-au dobândit identitatea pe baza experienței unei singure comunități politice.

Cu totul altfel se prezintă situația în Europa de Est. Dezvoltarea modernă a distrus acolo coeziunea imperiilor multietnice Otoman, Habsburgic și Țarist. Nucleul de cristalizare a naționalismului l-au constituit grupurile etnice, care, dezvoltând o conștiință națională, au subminat imperiul supranațional.

Pentru politologul maghiar István Bibó, secolul al XVII-lea a fost în această privință călăuzitor¹⁴. În perioada incipientă a formării statelor naționale apusene, popoarele răsăritene au fost înglobate Imperiului Habsburgic, iar năvălirea otomanilor în aceste ținuturi a frânat dezvoltarea național-statală. Mai târziu, în secolul al XIX-lea, monarhia habsburgică a frânat, pentru o perioadă restrânsă, trezirea națională a maghiarilor, cehilor, slovacilor, croaților etc., ceea ce a avut ca urmare faptul că identitatea națională s-a raportat deocamdată la categorii lingvistic-culturale și etnice. Problema granițelor între multele etnii din imperiu a rămas de asemenea nerezolvată. Deci, nimeni nu știa cum vor arăta granițele viitoarelor state naționale. Noile națiuni lingvistice înclinau, toate, spre extinderea spațiului lor cultural și vital. Cele mai multe state naționale se simțeau datoare să se extindă pe seama unor națiuni sau popoare mai slabe.

Situația inițială îl obligă pe istoric să cerceteze formarea statelor și a națiunilor. În cele mai multe țări din estul Europei Centrale, din estul și sud-estul continentului s-a derulat procesul invers, națiunile precedând statele. Miroslav Hroch le definește ca „națiuni mici”. Termenul derutează, căci, priviți astfel, danezii ar constitui o națiune mare, pe când ucrainenii – o națiune mică¹⁵.

Politologul american Juan J. Linz face interesanta constatare că formarea națiunilor decurge mai rapid dacă statul existent pînă atunci se află în plin proces de dizolvare¹⁶. Acolo unde nu mai există structuri politice și de drept stabile, în asemenea situații de criză, oamenii caută sprijin la comunități de referință primordială precum limba, religia și etnia. Abia prăbușirea imperiilor multinaționale Otoman, Habsburgic, a celui Țarist și sovietic a făcut posibilă în estul Europei formarea de noi state naționale. Acolo unde existau deja granițe administrative intrastatale, cu organe

cvasistatale, națiunile s-au putut forma mai ușor. Uniunea Sovietică s-a descompus, în câteva luni, în 15 state independente, ale căror granițe coincideau în mare măsură cu vechile regiuni administrative.

Adesea istoricii exagerează rolul factorilor endogeni. Crizele internaționale încurajează foarte mult apariția noilor state naționale. Dacă Gorbaciov n-ar fi renunțat la o intervenție din partea Moscovei, statele-satelit din estul Europei nu s-ar fi putut elibera la sfârșitul anilor '80 de sub protectoratul sovietic. Conflictele cu stăpânirea străină întăresc conștiința identității.

Cu mici excepții, cum este Boemia, în țările Europei central-estice și estice nu s-a format, înaintea celui de-al doilea război mondial, o societate burgheză civilă, cu asociații și partide. Au lipsit clasele de mijloc, purtătoare ale liberalismului politic și ale democrației. Alexis de Tocqueville considera existența unei păături de mijloc o condiție esențială în vederea formării unei societăți democratice¹⁷. Din această cauză nu s-a putut cristaliza în estul Europei o cultură civilă stabilă. Elita politică era preocupată mai mult de problema națională, pe care o socotea mai presus de drepturile cetățenești fundamentale.

Politologul britanic de origine munteșeană John Plamenatz (1912-1975) vorbea de un naționalism estic și de unul vestic¹⁸. În timp ce naționalismul apusean s-a unit în secolul al XIX-lea cu mișcarea liberal-democratică, în cazul celui estic nu se poate vorbi de o asemenea alianță. Cel apusean a fost îngăduit de drepturile fundamentale liberale, pe când cel răsăritean s-a putut dezlănțui fără îngădire. În timp ce naționalismul vestic a avut ca rezultat formarea unui stat – statul național modern –, cel din estul continentului urmărea să formeze mai întâi o cultură națională. Naționalismul răsăritean n-a putut acționa în numele unei culturi clar definite, care să fi avut deja un teritoriu mai mult sau mai puțin delimitat. În amestecul etnic al Europei de Est, grupurile naționale se aflau într-o continuă concurență și începeau să se identifice cu etnia și cultura lor superioară. Strâns legate prin tot felul de loialități, impuse de înrudire, de religie, de grupul lingvistic și de localitățile de baștină, etniile au constituit aici un amestec exploziv care a favorizat formarea naționalismului etnic.

Ungaria și Transilvania : de la o națiune multiculturală la una etnică

Istoria maghiarilor ilustrează ambivalența conceptului de națiune, care trebuie analizat în permanență prin prisma realizării sale istorice¹⁹. Numeroase exemple din această istorie arată modul diferit de aplicare a conceptului de națiune, care, în funcție de situația inițială, a prezentat mai multe fațete.

În mai mare măsură decât pe francezi, britanici, spanioli sau elvețieni, pe maghiarii de astăzi îi preocupă întrebarea : cine este maghiar ? Întrebarea este cu atât mai presantă cu cât 4 din cele 14 milioane de maghiari trăiesc în afara Ungariei, constituind în țările învecinate – Austria (regiunea Burgenland), România, Slovacia, Serbia (mai ales în Voivodina) și Ucraina – grupuri etnice numeroase formate de-a lungul istoriei²⁰.

Cercetătorul maghiar Csaba G. Kiss fixează apariția naționalismului maghiar în epoca împăratului Iosif, în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea. Când împăratul austriac a vrut să desființeze privilegiile nobilimii maghiare, a provocat opoziția acestei clase, fapt interpretat de istoricii de astăzi drept rezistență națională. Amintirea strălucirii și a măreției regatului ungar din Evul Mediu a constituit, într-adevăr, un element esențial al conștiinței de sine la nobila *natio hungarica*. Așa cum explică în mod limpede Horst Haselsteiner, această rezistență protonațională, manifestată de nobilime, a marcat poziția specială a regatului ungar în Imperiul Habsburgic și a subliniat față de Iosif al II-lea vechile privilegii de libertate²¹.

Eforturile de centralizare din partea Vienei au fost însoțite de măsuri politico-lingvistice. Introducerea limbii germane în administrație a întâmpinat în Ungaria o rezistență acerbă. Apărarea latinei, *lingua patria*, s-a transformat curînd în luptă pentru introducerea limbii maghiare ca limbă de stat. În Dieta din 1844 limba latină a fost înlocuită definitiv cu cea maghiară.

Situația s-a complicat și prin faptul că maghiarii și-au întărit politic comunitatea, ceea ce a dus la conflicte cu ținuturile de altă limbă, ca Transilvania sau Croația/Slavonia. Dacă tendințele centraliste de germanizare au contribuit la nașterea naționalismului maghiar, cele de maghiarizare au dus, la rîndul lor, la renașterea etnic-națională a croaților, slovacilor și românilor.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, limba maghiară s-a impus tot mai mult în viața publică. Cunoscutul politolog maghiar István Széchenyi a formulat celebrul principiu: „Națiunea trăiește prin limba ei”, care în secolul al XIX-lea a devenit programul politicii de maghiarizare. Romanticismul literar a creat miturile naționale. Sándor Petőfi, poetul maghiar de origine slovacă, a cîntat șesul Ungariei, cu păstorii liberi și pusta ca simbol al dragostei de libertate a maghiarilor. Atunci au descoperit literații obiceiurile și datinile maghiarimii, portul național și gulașul – mîncarea națională.

Anii 1848 și 1849, precum și deceniile ce au urmat pactului dualist austro-ungar din 1867, au fost decisivi pentru dezvoltarea națiunii maghiare. Cu toate că revoluția din 1848-1849 a eșuat, ea a avut o importanță deosebită pentru cristalizarea ideilor naționale și a desființat barierele dintre nobilime, burghezie și țărănime. Pentru următoarea generație, maghiarime însemna totodată libertate²². Astfel, nu e de mirare că drapelul roșu-alb-verde se asociază, ca simbol național, cu anul 1848.

Maghiarii au urmărit să creeze, după modelul Franței, un stat național modern și au dezvoltat mai întîi o concepție politică a națiunii. Această a fost dictată de componența multietnică a regatului. Maghiarii și-au fundamentat hegemonia politică preponderent pe elemente istorico-statale, nu cultural-lingvistice. Conform legii naționalităților din 1868, națiunea maghiară era considerată națiune statală. În afară de națiunea statală mai existau și naționalitățile, dar lor nu le erau recunoscute nici un fel de drepturi publice și juridice, politice și statale, în domeniul cultural, religios și al limbii. Expresia națiunii statale – și prin aceasta s-a manifestat încă de la început o contradicție – era limba maghiară, căci statul trebuia fundamentat prin limba maghiară, fapt pentru care maghiara a devenit limba oficială și singura limbă de instruire școlară.

La sfîrşitul secolului al XIX-lea, naţionalismul ungar (sau maghiar?) a atins punctul culminant. În 1896, întreaga ţară a sărbătorit 1000 de ani de la „descălecarea”, ceea ce a însemnat şi înflorirea fără precedent a ideii naţionale. Piaţa eroilor din Budapesta şi-a primit înfăţişarea triumfală de astăzi, palatul regal a fost reconstruit şi s-a dat în folosinţă primul metrou de pe continentul european. Urmare a acestui entuziasm, păturile conducătoare şi-au intensificat şi mai mult eforturile de maghiarizare a popoarelor nemaghiare din regat. Limba maghiară era privită ca sufletul statului, căci ei susţineau ideea romantică potrivit căreia limba reprezintă esenţa unui popor²³.

O astfel de politică ducea la conflicte cu etniile nemaghiare care nu pretindeau numai autonomia culturală ca naţionalităţi, ci şi recunoaşterea oficială şi juridică şi un statut special, ca naţiuni. Liberalii progresişti erau de acord să recunoască minorităţilor drepturi de naţionalitate largi, în măsura în care nu atentau la caracterul maghiar al naţiunii statale. Guvernul maghiar, adoptînd o atitudine centralistă, s-a opus însă din răsputeri acestor iniţiative, în a doua jumătate a secolului trecut. Politicienii maghiari nu erau de acord să urmeze exemplul Elveţiei. În 1875, primul-ministru Kálmán Tisza, un nobil protestant şi un liberal al secolului al XIX-lea, declara: „În interiorul graniţelor Ungariei nu poate exista decît o naţiune: această naţiune politică este cea ungară. Ungaria nu poate deveni Elveţia estului. Atunci ar înceta să mai fiinţeze”²⁴.

Această aserţiune este simptomatică. Ea arată gîndirea etnocentristă a naţionaliştilor maghiari, care nu erau dispuşi să acorde o recunoaştere reală celorlalte comunităţi lingvistice şi urmăreau să le pună sub protectoratul naţiunii maghiare titulare. Totuşi, ideile de natură etnic-rasistă erau inexistente. Accentul ideologiei naţionale cădea pe patria politică a limbii maghiare şi nu pe originea etnică. Limba maghiară avea într-adevăr funcţie delimitatoare, dar nu era privită în strînsă legătură cu originea etnică. Cine era de acord să adere, prin limba maghiară, la mitologia maghiarimii era primit automat în societatea maghiară, indiferent de originea, limba şi religia sa anterioară.

În secolul al XIX-lea au fost asimilaţi mulţi germani, care se simţiseră în trecut superiori faţă de limba şi civilizaţia maghiară. În 1848, germanii din Ungaria luptaseră de partea maghiarilor împotriva Austriei. Aceeaşi evoluţie se poate constata şi în cazul populaţiei evreieşti. Din rîndurile acestei etnii s-a maghiarizat mai mult de o treime în ultimele decenii ale secolului trecut. 20% dintre evrei locuiau în Budapesta. Marea majoritate trăia însă în oraşele din provincie, unde s-a contopit cu populaţia maghiară. În Pesta existau cartiere cu majoritate evreiască. Pe la 1900 se puteau vedea acolo cluburi, cafenele şi restaurante evreieşti, frecventate însă nu numai de evrei²⁵. Dacă în Ungaria antebelică naţionalizarea a avut mai puţin succes în comparaţie cu Franţa sau Spania, aceasta se explică prin structura socială agrară a ţării. În afară de Budapesta, în Ungaria nu erau centre urbane mai mari.

Sfîrşitul primului război mondial a adus cu sine prima cezură. Regatul maghiar s-a aflat, împreună cu Germania şi Austria, de partea învinşilor. Tratatul de la Trianon stipula că Ungaria trebuie să cedeze statelor învecinate mai mult de 70% din teritoriul antebelic şi mai mult de 60% din populaţie²⁶. Identitatea naţională a maghiarilor

a suferit o criză profundă. Regatul multiethnic s-a prăbușit. Tratatul de la Trianon a însemnat o traumă națională. Reacția maghiarilor a fost de a accentua, de atunci încolo, tot mai mult identitatea cultural-lingvistică a națiunii lor, ceea ce a însemnat pentru minorități opresiuni și mai mari. După primul război mondial, Ungaria a aderat la un concept de națiune cultural-lingvistică, care în perioada fascismului european a îmbrăcat și trăsături etnice.

În paralel s-a produs, de asemenea, modernizarea țării, fapt care a încurajat și mai mult naționalismul. Deoarece industrializarea a distrus legăturile tradiționale, națiunea le-a oferit maselor dezrădăcinate un sentiment de comunitate politică. Naționalism și industrializare s-au combinat într-un motiv de conflict etnic-național. Populismul maghiar din perioada interbelică a profitat de această criză a modernizării²⁷. Exemplul Ungariei arată modul în care se întrepătrund cele două procese de formare a statului și a națiunii și în ce măsură, trecând prin crize de orientare, se pot îndrepta spre un model etnonațional.

Trebuie să mai adaug aici un alineat dedicat Transilvaniei, pe care am vizitat-o cu prilejul unei călătorii de studiu în vara anului 1995 și a cărei istorie multiculturală mi-a lăsat o impresie durabilă²⁸. Între secolele al XVI-lea și al XIX-lea, Transilvania prezenta, sub forma unui principat mai mult sau mai puțin autonom, o unitate politică statornică. Spre deosebire de Elveția, nu s-a cristalizat aici un stat durabil.

Toponimul german *Siebenbürgen*, atestat la sfârșitul secolului al XIII-lea, a apărut imediat după colonizarea germanilor în acest ținut al României de astăzi. El se referea la o provincie a regatului maghiar cu suprafața de 62.000 km². Maghiarii o numeau „țara de dincolo de păduri”, în limba latină *Ultrasilvana*, *Ultra silvas* sau *Transsylvania*. După 1945, denumirea de Transilvania a fost extinsă de către români și asupra ținuturilor din Maramureș la nord-vest pînă în Banat la sud-vest, însumînd 102.000 km². Și în publicistica maghiară se vorbește de Transilvania în acest sens.

După retragerea administrației romane din Dacia și după perioada frământată a migrațiunii popoarelor, a început, în secolul al X-lea, cucerirea bazinului carpatic de către secui și unguri, un proces care a durat 200-300 de ani. Ca și ungurii, secuii provin din stepile estice; în acel moment ei erau însă în mare parte maghiarizați. Totuși, au reușit să-și păstreze un statut special pînă în prezent. Aceștia s-au așezat în bloc în partea sud-estică a graniței transilvănene.

În secolul al XII-lea, alături de secui s-au așezat coloniști germani. Deoarece fuseseră chemați de regele ungur, ei erau subordonați direct coroanei, locuind pe domeniile ei. „Sașii” au beneficiat secole de-a rîndul de o largă autonomie în jurisdicție, în comerț și administrație. Și-au putut cultiva, de asemenea, limba germană, obiceiurile și datinile, cu alte cuvinte, identitatea germană.

În secolul al XIV-lea, regii unguri au colonizat tot mai mulți români în Carpații Meridionali și în nordul Carpaților Orientali. Acestora li s-a permis să-și păstreze forma de organizare militară, dar nu aveau nici un fel de drepturi politice.

În secolul al XV-lea, cele trei *nationes* privilegiate – nobilimea maghiară, sașii și secuii – s-au aliat într-o uniune politică pentru a combate amenințările din interior și a le respinge pe cele din exterior. Din punct de vedere etnic, cele trei națiuni nu au fost omogene. Din *natio hungarica* nu făceau parte numai maghiari, ci și români,

sași și secui maghiarizați. *Natio saxonica*, la rîndul ei, nu cuprindea toți locuitorii de origine germană, ci numai pe cei ce trăiau pe „domeniile regale”. Românii, de asemenea, nu erau reprezentați de o națiune omogenă. Nobilii români se integraseră în națiunea nobililor maghiari și s-au maghiarizat tot mai mult.

Caracterul eterogen al etniilor a fost accentuat și mai mult după Reforma religioasă, adăugîndu-se acum și opțiunea confesională. Catolicii, unitarienii, calvinistii și luteranii au fost recunoscuți de uniune. Acceptarea reciprocă a asigurat o coexistență pașnică, mai mult sau mai puțin stabilă. Ortodoxia a fost doar tolerată, deoarece românii nu formau o națiune.

Drepturile acestei *unio trium nationum* s-au păstrat parțial pînă în secolul al XIX-lea. Perioada principatului autonom s-a apropiat treptat de declin, o dată cu combaterea victorioasă a Imperiului Otoman și cu recunoașterea suveranității habsburgice. Paralel cu centralizarea tot mai accentuată s-a diminuat și influența Dietei transilvănene, în favoarea Cancelariei de la Viena. Astfel se explică de ce, în ciuda începuturilor promițătoare, nu s-a ajuns la o Elveție transilvană. În secolul al XIX-lea sașii și românii au fost supuși unei maghiarizări tot mai apăsătoare.

Naționalismul maghiar a avut drept urmare faptul că etniile nemaghiare și-au format o conștiință etnică tot mai pregnantă. Românii se bazau pe regatul român, constituit ca atare în anul 1881 și cuprinzînd principatul format în urma Unirii Moldovei cu Valahia în 1859-1861. Ei au sperat în permanență la unirea cu patria-mamă. În același timp, sașii s-au văzut tot mai izolați din punct de vedere geografic. Unirea lor politică cu Imperiul german era exclusă. Astfel, sașii s-au considerat, într-o măsură tot mai mare, grup etnic și nu „națiune corporativă”.

Prin Tratatul de la Trianon, în 1920, regatul maghiar a trebuit să cedeze Transilvania României, fapt ce a generat apariția unor noi probleme cu minoritățile naționale. Oricum am privi problemele națiunii, ale statului și etnicității în estul Europei Centrale, un lucru rămîne cert: dezvoltarea modernă a desființat coexistența multi-etnică și multiculturală a popoarelor din acest spațiu. De sinti și romi nici nu am amintit. Istoria lor nu s-a scris încă.

Cehoslovacia : destrămarea lumii multiculturale

Istoria Cehoslovaciei întemeiate în 1918-1919 nu poate fi înțeleasă dacă nu avem în vedere că teritoriile vechiului regat al Boemiei au făcut parte atît din monarhia habsburgică, cît și din Confederația germană și, ca atare, au constituit elemente de legătură între spațiul cultural german și cel slav. Se uită adesea că, înainte de anul 1800, ținuturile din Boemia erau marcate multicultural²⁹ și multietnic mai pregnant chiar decît Confederația elvețiană.

Cît timp formarea statelor europene s-a desfășurat pe baza principiului dinastic-teritorial, diversitatea lingvistică, culturală sau etnică nu a jucat aproape nici un rol. În Boemia și Moravia, înainte de 1800, cultura germană și cea cehă au coexistat pașnic, cu ajutorul scrierii latine. În ținuturile istorice ale coroanei de Boemia, care

corespund mai mult sau mai puțin cu Cehia actuală, cehii au constituit majoritatea populației, în proporție de 66% până la 75%. În Sfântul Imperiu Roman de Națiune Germană, cehii au fost etnia slavă cea mai numeroasă, pentru că slavii din Bucovina, Dalmația și Galiția locuiau în ținuturi ce aparțineau monarhiei habsburgice, nu imperiului. Regatul maghiar nu făcea nici el parte din Sfântul Imperiu Roman de Națiune Germană. Problema națională, în accepțiunea modernă a cuvântului, a început să fie pusă abia atunci când Habsburgii au încercat să centralizeze imperiul și să impună cultura austriacă și germană. Reformele inițiate de Iosif al II-lea și Maria Tereza au întâmpinat rezistență din partea cehilor și a ungarilor. Tradiționalul patriotism ceh s-a contopit cu o variantă modernă a naționalismului în lupta împotriva eforturilor de centralizare din partea Vienei.

Istoricul ceh Otto Urban arăta că în secolul al XIX-lea existau două concepții total diferite referitoare la viitorul Boemiei și Moraviei³⁰. În ținuturile în care limba germană era preponderentă predomina opinia că landurile Boemiei țin, privite din punct de vedere istoric, de Germania. În mod consecvent, germanii din Boemia au refuzat să formeze un stat constituit din Boemia și Moravia, fără legături strânse cu Germania. După ce a fost întemeiat Imperiul german, aceste aspirații național-germane au câștigat tot mai mult teren.

Pe de altă parte, latura cehă a accentuat individualitatea istorico-politică a Boemiei și a exclus orice unire cu Germania. Simptomatic pentru această concepție este scrisoarea deschisă a istoricului și politicianului František Palacký, în care explica opoziția sa față de Adunarea din biserica Sf. Pavel din Frankfurt (1848): „Eu nu sînt german [...]. Eu sînt un fiu al Boemiei de limbă slavă [...]. Poporul acesta este mic, dar din vechime unul deosebit și independent; conducătorii lui au activat de secole în cadrul Uniunii principilor germani, dar poporul însuși nu s-a simțit nicicînd unit cu germanii și nici altcineva nu l-a considerat vreodată ca atare”. Pînă în 1914, liberalii cehi nu-și puteau închipui existența politică decît în cadrul monarhiei habsburgice, luptînd, după exemplul ungarilor, pentru o autonomie mai largă. Din 1870 pînă la primul război mondial au înregistrat progrese considerabile pe plan cultural și economic, fapt care i-a constrîns pe germani, începînd din 1880, la defensivă. Datorită acestei evoluții s-au accentuat tensiunile etnic-naționale.

Un exemplu: învățămîntul ceh s-a dezvoltat mai ales în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Un rol central l-au jucat liceele clasice și școlile tehnice superioare. În 1853 nu exista nici un liceu clasic cehesc, iar în 1870 – doar opt. Progresele realizate în anii '80 au făcut ca în 1913 să se numere 63 de gimnazii și 45 de instituții tehnice³¹.

După prăbușirea monarhiei habsburgice (1918-1919) s-a întemeiat Republica Cehoslovacă, ce cuprindea și ținuturile istorice ale nordului Ungariei, locuite mai ales de slovaci. Maghiarii și germanii minoritari nu s-au simțit „ca acasă”, așa încît nu a fost greu pentru Germania nazistă să manipuleze „problema Boemiei” în sensul popular-german.

În 1938 a urmat intrarea trupelor germane. În 1939 s-a încheiat anexarea la Reich-ul german a landurilor istorice ale Boemiei. Din acel moment, și cehii făceau parte din Germania.

În 1945, Cehoslovacia, statul cehilor și slovacilor, s-a născut din nou. Hegemonia cehă a fost privită, treptat, de slovaci ca un obstacol pentru emanciparea proprie. Când s-a ivit ocazia, după prăbușirea imperiului sovietic, cele două țări s-au separat, la 1 ianuarie 1993, formînd fiecare un stat propriu. „Problema germană” a fost rezolvată prin expulzări și deportări. Astfel a plătit tribut naționalismului etnic și această regiune din estul Europei Centrale. După prăbușirea fostelor imperii, Europa de Est a trecut prin procese de naționalizare și etnicizare care au condus la apariția a 30 de noi state naționale.

Cuius regio, eius natio

Principiul „*cuius regio, eius natio*” era, în estul Europei, practic necunoscut în secolul al XIX-lea. Abia secolul XX a adus cu sine, într-o succesiune rapidă, deportări și expulzări de populații, toate cu scopul de a retrasa granițele statale după principii etnic-naționale. A devenit o constantă a istoriei europene rezolvarea aparentă a problemelor naționalităților prin purificări, separări și deportări. Etnonaționalismul pleacă de la utopia că statele ar trebui adaptate națiunilor. Oamenii se împart în popoare și națiuni și li se acordă tuturor un stat propriu. Acest principiu a adus Europei în secolul XX cumplite nenorociri.

Modelul etnonaționalist a fost favorizat de puterile dictatoare după fiecare război mondial. Deoarece în Europa Centrală și de Est predominau situații etnice mixte, doctrina a avut ca rezultat faptul că foarte mulți oameni au fost deportați sau izgoniți. Drept motivare s-a adus totdeauna argumentul că în acest mod se instaurează și se menține pacea în regiune. Noile probleme ale minorităților, create astfel, au fost de regulă trecute cu vederea, din rațiuni de stat. La începutul acestui capitol barbar din istoria Europei stă Macedonia³². Atît sirbii, cît și bulgarii îi considerau pe macedoneni membri ai „națiunii lor” și au pretins ca atare hegemonia asupra teritoriului și a oamenilor. Macedonenii au fost declarați, de exemplu, sirbi ; ca urmare, în școală, administrație și liturghie a fost admisă numai limba sîrbă.

După războaiele balcanice (1912-1913), Serbia, Bulgaria și Grecia au încercat să descâlcească amestecul de grupuri etnice și religioase. Astfel s-a ajuns, în Macedonia și Tracia, la expulzări, mutări forțate și fugă în masă. Convenția bulgaro-turcă de la Adrianopol (1913) a sancționat politica „purificării etnice”.

Prin retrasarea granițelor statale conform acordurilor de pace după primul război mondial, au avut loc și alte mutări de populație. Mai multe sute de mii de oameni au părăsit Germania, mai ales polonezi. Cea mai mare creștere de populație, în urma acestui procedeu, s-a înregistrat după primul război mondial în Reich-ul german³³. În 1925 trăiau în Germania peste 500.000 de germani care-și avuseseră domiciliul, înainte de 1914, în teritoriile cedate apoi Poloniei. 132.000 de persoane intraseră în Germania venind din Alsacia și Lorena. Împreună cu cei din Rusia și din sud-estul Europei, numărul imigranților a depășit un milion.

Al treilea exemplu : cu toate că teritoriul Ungariei s-a redus în 1920 la o treime față de cel antebelic, țara aceasta a cunoscut totuși o creștere a populației³⁴. 200.000 de

unguri proveneau din ținuturile cedate Cehoslovaciei, 200.000 din teritoriile pierdute în favoarea României și 100.000 din Iugoslavia, mai ales din sudul Croației.

Al patrulea exemplu: după Tratatul de la Lausanne (1923), care a pus capăt războiului greco-turc, peste un milion de greci s-au întors în patria-mamă, de bună-voie sau nu, iar peste 330.000 de turci au părăsit Grecia³⁵. Foarte mulți oameni de origine greacă au fost „repatriați” și din Rusia, Bulgaria, Albania și Iugoslavia. Pe baza convenției dintre Grecia și Bulgaria, între 1923 și 1928 au fost schimbați peste 30.000 greci cu 53.000 bulgari. Grecia a înregistrat astfel un spor de populație de peste 28%.

Al cincilea exemplu: în urma celui de-al doilea război mondial au avut loc uriașe mișcări de populație. Se apreciază că între 1939 și 1945, 50 pînă la 60 milioane de oameni au avut de suferit din cauza izgonirilor, deportărilor, muncii silnice, evadării în masă, prizonieratului, evacuării și mutării forțate, fiind obligați să-și părăsească temporar sau definitiv patria³⁶.

Să ne referim numai la Germania din ultimele luni ale războiului și din primii ani care i-au urmat. Deja în timpul războiului au fost repatriați aproximativ 800.000 de oameni vorbitori ai limbii germane (*Volksdeutsche* – în jargonul național-socialist) din Tirolul de Sud, România, Iugoslavia, Ungaria și țările baltice. În 1945 și 1946 au intrat în zonele de ocupație ale Germaniei 7-8 milioane de germani din Polonia, Cehoslovacia, România, Iugoslavia și Ungaria. Statisticile din 1950 consemnau pentru RFG 7,8 milioane și pentru RDG 3,5 milioane de imigranți. Pînă în 1961, RFG a preluat aproape 12 milioane de germani care trăiseră anterior în afara teritoriului său. Aceștia însumau peste o cincime din populația totală a RFG³⁷.

Genocid: cine mai vorbește de armeni?

Nu se poate vorbi de etnonaționalism în Europa fără a aminti pe scurt masacrele barbare pe care le-au săvîrșit regimurile europene de diferite orientări ideologico-politice, în secolul XX. Germania național-socialistă a lui Hitler se face răspunzătoare de crimă împotriva a milioane de oameni aparținînd altor popoare și rase, în numele „rasei ariene de stăpîni”. Între 200.000 și 500.000 de romi și sinti au căzut victime, alături de evrei, ideologiei național-socialismului în lagărele de exterminare și prin execuții în masă. Soarta lor a rămas, pînă în anii '70, neluată în seamă³⁸. Și astăzi romii și sinti își duc viața la marginea societății și cu greu pot găsi înțelegere în publicul larg, pentru discriminările și prigonirile îndurate.

În timpul conducerii lui Stalin, milioane de oameni din URSS au căzut victimă terorismului³⁹. Fostul comisar al poporului pentru problemele naționalităților își cataloga sistematic adversarii drept „dușmani de clasă” și, ca atare, ordona să fie încarcerați, deportați și uciși. Victimele stalinismului – de la colectivizarea forțată, la sfîrșitul anilor '20 și începutul anilor '30, și foametea care, mai ales în Ucraina, s-a soldat cu milioane de morți, continuînd cu epurările întreprinse în aparatul de partid și de stat înaintea celui de-al doilea război mondial și terminînd cu deportările

din timpul războiului și imediat după aceea – nu se pot evalua numeric decât cu o foarte mare aproximație. Robert Conquest, specialist în problemele sovietice, apreciază că aproximativ 20 de milioane de oameni au fost executați în timpul dictaturii staliniste, au pierit în lagărele de muncă sau în timpul transportului, au fost torturați pînă la moarte sau au murit de foame. Crimele au fost motivate de propagandă ideologică și nu etnic sau rasist. Istoricii vorbesc totuși de înfometarea intenționată a ucrainenilor, mai ales în perioada colectivizării. Deportarea, în timpul și după terminarea celui de-al doilea război mondial, a tătarilor din Crimeea, a ingușilor, cecenilor, calmucilor, a celor din țările baltice, a românilor, ucrainenilor, a germanilor de pe Volga și a multor alte etnii reprezintă una din măsurile tipice luate de sistemul terorist stalinist pentru înăbușirea conștiinței etnice și culturale. În împrejurimile Katynului, în primăvara lui 1940, au fost uciși peste 20.000 de ofițeri și intelectuali polonezi căzuți prizonieri la sovietici. Prin aceasta, Stalin viza distrugerea elitei poloneze.

Exemple de genocid se cunosc încă din Antichitate. Popoare întregi au fost trimise în sclavie sau nimicite în războaiele de expansiune. Arhicunoscută este relatarea călugărului dominican Bartolomé de Las Casas a întâmplărilor trăite în coloniile spaniole din America Centrală, în care episcopul de Chiapas înfierează exterminarea indigenilor de către conchistadori. În 1542 el a publicat în Spania documentația legată de acest genocid, sub titlul *Brevísima relación de la destrucción de las Indias occidentales*⁴⁰.

Noțiunea de genocid a fost folosită de politicieni și de juriști abia în secolul XX. Filosoful Isaiah Berlin îl numește cea mai oribilă crimă din istoria Vestului⁴¹. În legătură cu masacrul împotriva armenilor, guvernul turc a fost acuzat de puterile Antantei (Franța, Marea Britanie și Rusia), în mai 1915, de crime împotriva umanității, iar membrii guvernului și funcționarii care au participat la acest masacru au fost avertizați că vor fi trași la răspundere⁴². În 1933, Liga Națiunilor a elaborat proiectul unei convenții internaționale pentru pedepsirea genocidului, proiect care nu a fost acceptat⁴³. Abia în statutul Tribunalului militar de la Nürnberg găsim genocidul caracterizat ca o crimă împotriva umanității și considerat o categorie jurisdicțională.

Deja în 1944, Raphael Lemkin, jurist polonez de origine evreiască și luptător pentru condamnarea crimei în masă, publicase o carte în care folosea termenul de „genocid” pentru acest fel de crime: *„New conceptions require new terms. By ‘genocide’ we mean the destruction of a nation or of an ethnic group. This new word, coined by the author to denote an old practice in its modern development, is made from the ancient Greek word genos (race, tribe) and the latin cide (killing), thus corresponding in its formation to such words as tyrannicide, homicide, infanticide etc.”* („Concepții noi reclamă termeni noi. Prin «genocid» înțelegem nimicirea unei națiuni sau a unui grup etnic. Acest nou cuvînt, inventat de autor pentru a desemna o veche practică în evoluția sa modernă, este format din grecescul *genos* <rasă, trib> și latinescul *cide* <a ucide>, iar corespondenții lui sînt tiranicid, homicid, infanticid etc.” – n.t.)⁴⁴.

După o primă inițiativă, în 1946, de a declara genocidul o crimă condamnabilă în întreaga lume, doi ani mai tîrziu s-a ratificat la Adunarea Generală a ONU convenția privind prevenirea și pedepsirea genocidului⁴⁵. Spre deosebire de accepțiunea în care a fost folosit la Tribunalul de la Nürnberg, genocidul devine o faptă condamnată pe

plan internațional, indiferent când s-a comis, în timpul războiului sau pe timp de pace. Convenția din 1948 definește genocidul drept o crimă împotriva umanității, care se comite nu împotriva individului, ci împotriva omului ca membru al unui anumit grup, cu intenția vădită de a extermina parțial sau în totalitate grupul național, etnic, rasial sau religios. Sub incidența genocidului cad nu numai anihilarea fizică directă, ci și toate măsurile de creare a unor condiții care provoacă asemenea efecte sau conduc la afectarea gravă a integrității fizice sau spirituale a membrilor unui grup ori la afectarea ratei de creștere naturală, includerea forțată a unor copii într-un grup străin etc. Convenția nu se referă la grupurile politice.

Evenimentul care a declanșat discuțiile referitoare la genocid în secolul XX a fost masacrul împotriva armenilor, un eveniment din păcate uitat⁴⁶. În 1915 și 1916 au fost uciși în groaznice masacre 1,2-1,5 milioane de armeni, deci mai mult de jumătate din populația armeană stabilită în Imperiul Otoman. Dacă se adaugă și victimele masacrelor anterioare, numărul armenilor exterminați între anii 1878 și 1922 se ridică, după evaluarea lui Tessa Hofmann, la două milioane⁴⁷. Cei care au scăpat au fost siliți să treacă la islamism, bisericile lor au fost distruse sau transformate în moschei sau școli. Mulți copii au fost luați cu forța din sinul familiei și integrați în familii turcești.

Prigonirea armenilor a atins punctul culminant după lovitura de stat întreprinsă de „Junii Turci” în 1908. Sub stăpînirea lor Imperiul Otoman s-a diminuat considerabil, statul multinațional dinainte de primul război mondial fiind acum o reminiscență istorică. Organizația „Junilor Turci”, la început de orientare liberală, a aderat tot mai mult la o ideologie etnonaționalistă, care propăvăduia unirea tuturor popoarelor înrudite cu turcii, de la Marea Mediterană pînă în Asia Centrală. În această optică, armenii au fost declarați dușmani ai intereselor turcești, pentru că teritoriul lor se afla în centrul acestui imperiu care se dorea omogen din punct de vedere etnic. Totodată, ei se opuseseră oricăror încercări de asimilare din partea altor popoare.

În momentul intrării Turciei în război de partea Puterilor Centrale, poporul armean a nimerit între două fronturi, deoarece o parte din teritoriul său se afla în Imperiul Țarist, iar cealaltă în Turcia. Împotriva armenilor persistau în mod latent vechi prejudecăți, aceștia fiind considerați un popor de comercianți și de intelectuali, cu toate că peste 80% din populația armeană erau țărani. La invidia generală s-a adăugat acum și acuzația de trădare națională. În primăvara lui 1915 a început genocidul, prin asasinarea ofițerilor, intelectualilor și membrilor elitei politice armene. Peste 600 de conducători ai armenilor, stabiliți la Constantinopol, au fost arestați în noaptea de 24 spre 25 aprilie și uciși. De atunci, ziua de 24 aprilie este dedicată evocării victimelor genocidului armean. În ciuda unor proteste, sporadice și ele, opinia publică mondială a uitat repede această crimă. Poporul armean a fost sacrificat de puterile învingătoare în virtutea diverselor interese politice⁴⁸. Lipsa de hotărîre manifestată de Antantă în ce privește impunerea acceptării de către guvernul turc a unui stat armean, precum și intenția sovieticilor de a menține granițele Imperiului Țarist din perioada antebelică, au făcut ca în Tratatul de la Lausanne (1923) să nu se mai amintească deloc de Armenia. În august 1939, referindu-se cinic la soarta armenilor, Hitler s-a adresat, cuprins de ucigătoarea sa iluzie rasială, comandanților supremi ai armatei germane: „Am concentrat, deocamdată doar în est, unitățile «Totenkopf», și

le-am ordonat să-i trimită la moarte fără milă pe toți cei de origine poloneză, bărbați, femei și copii. Numai astfel ne creăm spațiul vital de care avem nevoie. Cine mai vorbește astăzi de exterminarea armenilor ? ”⁴⁹.

Genocidul și mai groaznic organizat și executat de național-socialiști între anii 1933 și 1945 împotriva evreilor este prezent și astăzi în memoria întregii omeniri. Nu intenționez să prezint în toată amploarea ei această înspăimântătoare crimă împotriva umanității. Despre *Shoah* avem la dispoziție o bibliografie impresionantă. Aș vrea să evoc doar etapele principale ale prigonirii evreilor. Din 1933 și până în 1939, evreii din Germania au fost tot mai mult discriminați, expropriați cu forța, amenințați fizic și uciși. După succesele militare în Polonia și în vest, nebunia rasistă național-socialistă a luat amploare și a condus, o dată cu atacarea Uniunii Sovietice în vara anului 1941, la deportarea sistematică și la exterminarea organizată a evreilor din Europa, lagărul morții de la Auschwitz devenind astfel un simbol al ororii. *Shoah* a atins punctul culminant prin conferința de la Wannsee (1942), unde s-a stabilit, în cele mai mici amănunte, exterminarea sistematică.

Prin cele șase milioane de evrei asasinați, holocaustul a constituit o crimă îngrozitoare, a cărei singularitate este tăgăduită doar de revizionistii cei mai negativiști⁵⁰. Împărtășesc părerea istoricului și cercetătorului antisemitismului Wolfgang Benz, care afirmă că cifrele abstracte și reci nu exprimă proporția reală a terorii⁵¹. Totuși, trebuie să amintim numărul victimelor făcute de *Shoah* pentru a ne da seama de amploarea genocidului⁵²: 165.000 de evrei din Germania, 65.000 din Austria, 32.000 din Franța și Belgia, peste 100.000 din Olanda, cite 60.000 din Iugoslavia și Grecia, peste 140.000 din Cehoslovacia, 500.000 din Ungaria, 2,2 milioane din Uniunea Sovietică și 2,7 milioane din Polonia. Se mai adaugă cele peste 200.000 de victime ale pogromurilor și masacrelor din România și Transnistria, precum și evreii uciși din Albania, Norvegia, Danemarca, Italia, Luxemburg și Bulgaria.

Asupra faptelor întâmplate în Holocaust nu există nici un dubiu ; ceea ce rămîne și astăzi inexplicabil este comiterea unei astfel de crime oribile într-o țară modernă și civilizată, la mijlocul secolului nostru. După cel de-al doilea război mondial, istoricii erau tentați să-i facă răspunzători doar pe Hitler și pe cei aparținând clicii conducătoare. În anii '70, interpretarea de mai sus a fost înlocuită treptat de școala funcționalistă, care a încercat să explice genocidul împotriva evreilor prin punerea sa în legătură cu radicalizarea stăpînirii național-socialiste în timpul războiului și cu mecanismele regimului de teroare. Reprezentantul ei cel mai marcant este istoricul din Bochum Hans Mommsen.

Teza vinei colective s-a discutat în repetate rînduri. Într-o carte a sa apărută în 1996, politologul american Daniel Jonah Goldhagen reia teza și o acutizează, vorbind de un antisemitism german *sui-generis*⁵³. După părerea lui, „antisemitismul eliminator” este o trăsătură specifică mentalității germanilor. Planurile lui Hitler de prigonire și exterminare au căzut, astfel, pe un teren fertil și au făcut din germani executanții docili ai ideologiei național-socialiste. Goldhagen le reproșează germanilor nu numai faptul că nu s-au opus prigonirii evreilor, ci, mai mult, el ajunge la concluzia că „*the perpetrators, 'ordinary Germans', were animated by antisemitism, by a particular type of antisemitism that led them to conclude that the Jews ought to die. [...] Simply put,*

the perpetrators, having consulted their own convictions and morality and having judged the mass annihilation of Jews to be right, did not want to say 'no'”⁵⁴ („Criminalii, «germani de rînd», erau animați de antisemitism, de un tip special de antisemitism care i-a condus la concluzia că evreii trebuie să moară. [...] Cu alte cuvinte, criminalii, bazați pe propriile lor convingeri și pe moralitatea lor, și considerînd exterminarea în masă a evreilor justificată, nu au vrut să spună «nu»” – n.t.).

Chiar dacă nu sîntem de acord cu tezele lui Goldhagen privitoare la caracterul special al germanilor și la vina lor colectivă, teze deloc noi dar formulate deosebit de provocator, rămîne valabilă constatarea că antisemitismul a fost unul dintre pilonii de bază ai ideologiei național-socialiste. „Teoria dușmanului de rasă este tot atît de strîns legată de național-socialism pe cît este teoria dușmanului de clasă legată de bolșevism”, nota în 1957 istoricul elvețian Walther Hofer⁵⁵.

În 1922, cercetătorul problemelor rasiale Hans Günther a publicat, la München, o carte cu titlul *Rassenkunde des deutschen Volkes* (*Cercetări rasiale asupra poporului german* – n.t.). Considerînd rasa nordică rasa ideală, care trebuia din nou purificată printr-o igienizare rasială, Günther vedea în „amestecul rasial multiplu” al „rasei iudaice” un pericol pentru popoarele indo-germanice, conduse de rasa nordică⁵⁶. În același timp, Hitler declara în noul program al Partidului muncitoresc german: „Cetățean nu poate fi decît cine este etnic. Etnic nu poate fi decît cel de sînge german, indiferent de confesiune. Deci, nici un evreu nu poate fi considerat etnic”⁵⁷.

După preluarea puterii în anul 1933, regimul național-socialist a dus antisemitismul pînă la nebunia rasială. În cartea ei despre elementele și originile totalitarismului, Hannah Arendt a scos în evidență intersectarea nefastă a ideologiei cu totalitarismul: „Dacă se ia în serios ideea că în viața popoarelor, ca și în natură, există «paraziți», rezultă că trebuie să te porți cu ei precum cu ploșnițele și cu păduchii, pe care, după cum se știe, îi extermini cu gaz toxic”⁵⁸. Filosoful francez Pierre-André Taguieff interpretează crima împotriva evreilor ca pe un rezultat al „logicii” totalitare a rasismului național-socialist. „Celălalt” nu este pur, el e rasa dușmană pe care, dintr-o teamă paranoică de a nu-ți pierde identitatea, nu vrei să o integrezi și să o asimilezi în corpul social al comunității naționale, dimpotrivă, ești convins că trebuie să o distrugi pentru ca tu să supraviețuiești⁵⁹.

Antisemitismul a reprezentat un fenomen al întregii istorii europene, dincolo de granițele Germaniei. După cum am arătat deja, primul război mondial a însemnat și o exagerare brutală a politicii etnonaționaliste. Aici se încheie cercul argumentației. Dacă un stat și elitele sale politice și intelectuale aderă la un concept etnic de națiune și astfel, cel puțin teoretic, neagă asimilarea altor etnii sau a imigranților străini izolați, atunci nu mai este mult pînă la un rasism cu tentă biologică. Pe acest fundal, teza privind răspunderea colectivă a germanilor și a altor europeni pentru genocidul împotriva evreilor devine mult mai importantă. Holocaustul trebuie privit și în contextul etnonaționalismului, care s-a răspîndit în Europa secolului XX, constituind o tumoare canceroasă cu cele mai diverse metastaze.

Patologia vieții cotidiene a germanilor a coincis, mai mult sau mai puțin, cu cea a altor popoare europene⁶⁰. Numai Marea Britanie, Scandinavia, statele Beneluxului, Elveția, Franța și Cehoslovacia s-au opus în perioada interbelică oricăror tendințe

autoritare. Dar antisemitismul era răspândit și în aceste țări. Antisemitismul german nu trebuie absolutizat într-atît încît să nu mai lase loc decît unei interpretări cvasirasiste. Oricît de paradoxal ar suna, și încercarea lui Goldhagen de explicare a genocidului are un caracter etnonațional.

Dar cum de s-a ajuns în Germania, și numai aici, la această formă barbară a antisemitismului, legiferată de stat? Întrebarea duce inevitabil la tematica naționalismului etnic (*völkischer Nationalismus*), determinant pentru identitatea națională a germanilor în secolele al XIX-lea și al XX-lea și care a constituit baza ideologică a Reich-ului lui Bismarck și a preluării puterii de către Hitler⁶¹. Deoarece naționalismul etnic pleacă de la concepția că numai membrii unei națiuni și urmașii lor pot fi cetățeni cu drepturi depline, o componentă rasistă îi este inerentă. Național-socialismul a extrapolat în asemenea măsură conceperea etnică a națiunii, încît aceasta a devenit fundamentul barbariei național-socialiste.

Supraviețuitor al Holocaustului, Primo Levi nota, în legătură cu ura național-socialistă împotriva evreilor: *„Ce qui s'est passé ne peut pas être compris, et même ne doit pas être compris, dans la mesure où comprendre, c'est presque justifier”* („Ceea ce s-a întîmplat nu poate fi înțeles, și nici nu trebuie să fie înțeles, în măsura în care a înțelege înseamnă aproape a justifica” – n.t.), și continua: *„Si la comprendre est impossible, la connaître est nécessaire, parce que ce qui est arrivé peut recommencer, les consciences peuvent à nouveau être déviés et obscurcies : les nôtres aussi”*⁶² („Dacă înțelegerea este imposibilă, cunoașterea este necesară, pentru că ceea ce s-a întîmplat se poate repeta, conștiințele pot fi din nou deviate și întunecate: ale noastre de asemenea” – n.t.).

Nu e sigur că noi, europenii, am înțeles lecția Auschwitz-ului. Pînă astăzi nu s-au putut împiedica crimele împotriva umanității. Este departe momentul în care să putem spune că sîntem în stare să prevenim crimele împotriva umanității, sau măcar să-i condamnăm și să-i pedepsim pe făptași.

Ficțiunea autodeterminării popoarelor

Principiul etnonațional este legat de dreptul la autodeterminare al popoarelor, care, după primul război mondial, a avansat pînă la a deveni sloganul politicii internaționale. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea au apărut mai multe scrieri legate de acest postulat, de exemplu *Della nazionalità come fondamento del diritto delle genti* (1851) a lui Pasquale Stanislao Mancini, sau cele ale austrieilor Karl Renner (1899 și 1918) și Otto Bauer (1907)⁶³.

Încă din timpul celebrului Program în 14 puncte al președintelui Woodrow Wilson, „dreptul la autodeterminare al popoarelor” constituia forța motrice în procesul de formare a statelor naționale. El stipula că popoarele își pot făuri existența politică, economică și culturală atît pe plan intern, cît și înspre exterior, în deplină libertate, fără a suferi influența altor puteri. Toate acordurile de pace de după primul război mondial au încercat să transpună în practică acest principiu.

În ultima vreme s-a impus părerea conform căreia popoarele posedă și un fel de autodeterminare internă, cu alte cuvinte, într-o uniune statală diferitele grupuri etnice au dreptul, pe plan intern, la autonomie culturală și la decizie în forurile politice. Astfel înțeles, dreptul la autodeterminare preia ideea de protecție a minorităților. Acolo unde dreptul la autodeterminare este suprimat sistematic de către etnia majoritară, se impune dreptul la legitimă apărare și la secesiune. Dreptul la autodeterminare al popoarelor nu fundamentează vreun drept de separație față de stat. Secesiunea contravine totdeauna principiului suveranității teritoriale a unui stat⁶⁴.

Rezultă deci că nu există un drept la autodeterminare universal valabil. Altfel, el ar genera automat dreptul la secesiune, ceea ce nu este deloc în interesul păcii internaționale. Ca atare, nu-i de mirare că dreptul general de secesiune este respins de comunitatea statelor. Pot apărea și cazuri în care guvernul să proclame *statu-quo*-ul și să nesocotească drepturile minorităților de pe teritoriul statului. Un astfel de caz clasic s-a consemnat în Cecenia.

Dacă dreptul la autodeterminare s-ar aplica în mod consecvent, urmarea ar fi un șir întreg de dizolvări ale statelor, însoțite de deportări și expulzări masive de populație. În acest context, Jörg Fisch, istoric din Zürich, are perfectă dreptate când definește dreptul la autodeterminare ca fiind „opiu pentru popoare” : „Cine proclamă pur și simplu dreptul la autodeterminare al popoarelor, acela recunoaște tuturor popoarelor dreptul la un stat propriu, neluînd în seamă dacă sînt tratate bine sau rău”⁶⁵. Astfel, dezbaterea asupra dreptului neîngrădit la autodeterminare ar trebui sistată, căci nimeni nu este dispus să-și asume răspunderea pentru urmările nefaste pe care le-ar avea, în domeniul statelor, aplicarea consecventă a acestuia.

Dreptul la autodeterminare se bazează pe ipoteza greșită potrivit căreia este posibil, în plan teoretic cel puțin, ca toți oamenii de pe glob să fie împărțiți în popoare. Ipoteza presupune totodată cunoașterea exactă a definiției unui popor.

Popoarele nu pot fi însă definite după criterii obiective. Din această cauză apartenența la un popor este o problemă subiectivă. Fiecare individ face parte din acel popor căruia el însuși consideră că-i aparține. Dar ce se întîmplă atunci cînd un individ își schimbă, cu timpul, părerea ?

În fond, popoarele se autoconstituie. Dreptul popoarelor sancționează o realitate deja existentă⁶⁶. Procesul politic decide ceea ce este un popor.

Părerea unanimă este că germanii, polonezii, locuitorii țărilor baltice, ungurii etc. sînt popoare al căror drept la autodeterminare nu poate fi tăgăduit. În cazul cehoslovac s-a manifestat mai întîi o oarecare nesiguranță, dar în 1993 li s-a recunoscut apoi cehilor și slovacilor acest drept, fără multe discuții. Declarațiile de independență din partea slovenilor, croaților și sîrbilor au iritat în primul moment, dar în scurt timp Uniunea Europeană s-a declarat de acord să sacrifice statul multinațional iugoslav în favoarea procesului de naționalizare. Abia cînd sîrbii au vrut să alipească forțat și Bosnia la Serbia Mare, s-a ajuns, sub conducerea SUA, la o intervenție politico-militară. Prin acordurile de la Dayton și Paris, atît sîrbii, cît și croații au reușit extinderi teritoriale enorme.

Aceste puține exemple ilustrează complexitatea dreptului la autodeterminare al popoarelor. În realitate, cei puternici decid cine să facă parte dintr-un popor și

cine nu. Ei își impun propriile definiții. Nimeni nu poate explica obiectiv de ce lituanienii, estonii și letonii sînt popoare și națiuni distincte, pe cînd cecenii, bascii și retoromanii sînt numai minorități naționale. Fiecare definiție în problema popoarelor și minorităților nu reflectă decît raporturile forțelor politice. Ce a fost pînă mai ieri „minoritate” poate fi socotit astăzi „popor” și invers. Să ne gîndim numai la kurzii din diferitele țări ale Orientului Mijlociu, la francofonii din Quebec, la catalanii sau bascii din Spania.

În Europa s-a impus principiul statului național, care pleacă de la recunoașterea faptului că statul, națiunea și poporul sînt identice. Cine lasă în urmă granițele unui stat, acela s-a distanțat implicit de poporul din care a făcut parte pînă acum. La origine, ideea autodeterminării era legată mult mai strîns de cea a suveranității poporului decît de problema etniei. Abia după aceea au cîștigat teren anumite concepții de natură etnică, imprimînd și dreptului la autodeterminare o nuanță specifică.

Din punct de vedere istoric, dreptul la autodeterminare este un drept încă „tînăr”, deoarece s-a impus abia în secolul XX. Vechimea lui însă este mult mai mare. A fost întrebuițat pentru prima dată în timpul Revoluției franceze. După cum subliniază Jörg Fisch, principiul a parcurs diferite faze⁶⁷. Prima perioadă, respectiv intervalul dintre Revoluția franceză și primul război mondial, a fost marcată de teoria lui Herder conform căreia omenirea ar fi constituită din popoare, la rîndul lor entități obiective. Dar chiar și în era statului național, păreri europenilor referitoare la natura poporului și cea a națiunii erau împărțite.

Economistul german Friedrich List sublinia, în 1841, rolul economiei. O națiune eficientă trebuie să pornească de la anumite premise: „O populație numeroasă și un teritoriu întins, înzestrat cu resurse naturale multiple, sînt cerințele esențiale pentru existența unei națiuni normale.[...] O națiune cu o populație mai mică, un teritoriu restrîns și totodată o limbă aparte nu poate avea decît o literatură slab dezvoltată, instituții «pipernicite» de promovare a artelor și științelor. Un stat mic nu poate asigura niciodată dezvoltarea plenară a ramurilor de producție”⁶⁸. La fel gîndea autorul unui *Dictionnaire politique* (1843), din moment ce califica drept ridicol faptul că Belgia și Portugalia urmau să fie națiuni independente. După părerea lui, acestea erau pur și simplu prea mici⁶⁹. Pentru statele mici era deci dificil, în secolul al XIX-lea, să fie recunoscute ca adevărate state naționale.

A doua perioadă cuprinde intervalul dintre sfîrșitul primului și al celui de-al doilea război mondial. De fiecare dată, popoarele învingătoare s-au folosit de principiul autodeterminării în reorganizarea statală a Europei. S-a încercat suprapunerea granițelor statale cu cele ale naționalităților, dar din cauza amestecului etnic multiform din estul Europei Centrale și din Europa de Est, această intenție nu s-a putut materializa. S-a ajuns astfel, în multe cazuri, la expulzări; pretense domiciliu au fost purificate și separate etnic.

Statele învingătoare și aliații lor au avut în vedere, cu preponderență, să nu înregistreze pierderi teritoriale. În cazul lor, principiul etnic-național a jucat un rol secundar, ceea ce ilustrează încă o dată relativitatea principiului.

De regulă, diplomații și militarii au renunțat, în 1919-1920, să-i mai întreb pe oameni căror națiuni, popoare sau state vor să aparțină. Astfel, Cehoslovacia și

Iugoslavia s-au constituit fără nici un referendum. În Austria, mult micșorată, cei din Tirol și Salzburg au votat pentru unirea cu Germania, pe cînd locuitorii cantonului Vorarlberg s-au hotărît pentru includerea în Elveția, dar dorințele le-au fost refuzate. De altfel, asemenea referendumuri s-au organizat în foarte puține regiuni de graniță din statele învinse⁷⁰. În Silezia Superioară, 60% dintre cei cu drept de vot s-au pronunțat pentru rămînerea în cadrul Germaniei, 40% – pentru alipirea la Polonia. Toate orașele, cu o singură excepție, au optat pentru Germania. În Schleswig s-a ținut în 1920 un referendum la care marea majoritate a populației din nordul provinciei a votat reîntoarcerea landului la Danemarca. În ciuda ocupației slave, referendumul organizat în bazinul Klagenfurt s-a terminat nefavorabil pentru Regatul Sîrbilor, Slovenilor și Croaților, majoritatea votînd pentru Austria.

Pretențiile de extindere teritorială ale Belgiei au cuprins și districtele Eupen și Malmedy. Includerea lor s-a realizat printr-un referendum pe bază de liste de înscriere, ceea ce corespundea numai în parte principiilor Wilson referitoare la dreptul la autodeterminare al popoarelor.

Alsacia și Lorena s-au reîntors în 1918, fără referendum, la Franța⁷¹. În 1919, cea mai mare parte a Prusiei Occidentale a trecut la Polonia, pentru a-i asigura un coridor spre Marea Baltică. În schimb, ținuturile de la est de Vistula au rămas, după referendumul din 1920, în cadrul Reich-ului german. Danzig a devenit oraș liber⁷². În februarie 1923, Lituania a anexat regiunea germană Memel⁷³.

A treia perioadă a început după cel de-al doilea război mondial și a durat pînă la prăbușirea Uniunii Sovietice, în 1989-1990. După ce s-au declanșat mișcările de emancipare în coloniile puterilor europene, dreptul la autodeterminare a apărut din nou în diverse rezoluții. Trebuie să amintim mai ales cele două mari pacte ale Națiunilor Unite referitoare la drepturile omului, din 1966⁷⁴. Din același an datează și Convenția internațională privind înlăturarea oricărei forme de discriminare rasială, acord stabilit de Adunarea generală a ONU. Vechea sintagmă „protecția minorităților” a fost înlocuită cu „protecția grupurilor etnice”, ca expresie a afirmării tot mai pregnante a conștiinței de sine a grupurilor etnice și a nevoii lor de protecție din partea dreptului internațional. Articolul 27 din Pactul internațional privind drepturile cetățenești și politice (1966) prevede că membrii minorităților etnice sau lingvistice nu pot fi privați de viața culturală, religioasă proprie și de folosirea limbii.

În anii '60 foarte multe colonii au devenit state independente, iar vechile granițe administrative, stabilite de puterile coloniale, și-au găsit din nou aplicare. În ciuda declarațiilor de la tribuna ONU, formarea acestor state nu avea nimic în comun cu dreptul la autodeterminare al popoarelor. Oamenii din ținuturile respective nu au fost consultați. Apartenența lor culturală, etnică sau religioasă nu a avut nici o importanță. Reglementările au avut totuși și partea lor bună, înlăturîndu-se astfel pericolul ca grupurile etnice să ajungă la interminabile conflicte și războaie, căci vechile granițe tribale treceau de regulă prin mijlocul statelor nou apărute. În concluzie, se poate spune că statele lumii a treia au preluat pur și simplu granițele trasate de puterile coloniale după bunul lor plac. În India, de exemplu, tensiunile dintre hinduși și musulmani au dus la întemeierea Pakistanului. În 1947 s-a hotărît ca ținuturile cu populație islamică compactă să fie cuprinse în noul stat. La 14 august 1947 s-a

proclamat independența Indiei și a Pakistanului. Urmarea a fost că aproximativ șapte milioane de musulmani s-au refugiat din India în Pakistan și, invers, un număr aproape identic de hinduși și sikhși au trecut din vestul regiunii Punjab în India⁷⁵.

Se pare că moștenirea vechilor granițe coloniale a generat o mare instabilitate. La sfârșitul secolului XX, în Asia și Africa bîntuie numeroase războaie civile, cauzate în totalitate de existența mai multor etnii, religii și culturi în același spațiu geografic.

Ultima perioadă din istoria dreptului la autodeterminare începe o dată cu prăbușirea Uniunii Sovietice. În timp ce în Europa de Est comunismul se prăbușea, naționalismul se dovedea a fi cea mai importantă forță motrice în procesul de constituire a noilor state. Prin urmare, dreptul la autodeterminare al popoarelor s-a situat din nou în centrul dezbaterilor politice. Rezultatul a fost că într-un timp extrem de scurt un număr de 15 state și-au obținut independența.

Ar fi greșit să considerăm că granițele noilor state naționale de pe teritoriul fostei Uniuni Sovietice s-au stabilit prin tratative democratice. De regulă, vechile granițe administrative au devenit automat granițe de stat. Nu s-a luat în seamă faptul că numeroase grupuri etnice au fost astfel separate definitiv. În fond, principiile acceptate de comunitatea internațională în procesul de dizolvare a Uniunii Sovietice au fost aceleași ca în cazul prăbușirii imperiilor coloniale, în urmă cu 15 ani.

De fapt, ce principii ar trebui aplicate în momentul prăbușirii unui imperiu sau al dizolvării unui stat? La această întrebare nu s-a dat încă un răspuns unanim acceptat. Părțile constitutive au dreptul să se separe de uniune sau de federație? Statul, la rîndul lui, poate sili părțile sale constitutive să rămînă în continuare în uniune sau federație? Ce condiții trebuie să îndeplinească aplicarea concretă a dreptului la autodeterminare al popoarelor? Sînt absolut necesare, în acest scop, afinități etnice, religioase sau culturale? Care trăsătură a națiunii constituie linia directoare?

După cum am observat în primul capitol, adepții națiunii statale și cei ai națiunii etnice aplică puncte de vedere diferite. Pentru adepții statului primează teritoriul, pentru ceilalți – un anumit grup de oameni⁷⁶. Deoarece în foarte rare cazuri teritoriul unui stat se suprapune cu un grup etnic național, se ajunge la conflicte, pentru că în permanență vor exista teritorii unde trăiesc oameni care nu aparțin națiunii și, invers, vor exista foarte mulți oameni care nu trăiesc în ținuturile națiunii lor.

Conflictul din Cecenia ilustrează foarte bine problematica. Cecenii și alți caucazieni s-au răscolit împotriva rușilor pentru prima dată în anul 1785⁷⁷. Alte conflicte au avut loc în timpul războiului ruso-turc din 1877-1878, apoi între 1920 și 1925, în perioada constituirii Uniunii Sovietice. În fine, în 1940 a izbucnit o nouă revoltă.

După prăbușirea Uniunii Sovietice, cecenii și-au proclamat imediat independența (1991). Moscova nu s-a putut împăca cu pierderea Ceceniei, mai ales datorită rezervelor de țiței din această regiune caucaziană. Timp de trei ani de zile au avut loc numeroase confruntări armate, pentru ca la sfârșitul anului 1994 să asistăm la intrarea trupelor rusești în Cecenia. Nu trebuie să fii însă profet pentru a prevedea că istoria luptei pentru libertate a cecenilor nu a luat sfîrșit.

Teritorialitatea : problema determinantă

Toate discuțiile despre națiune și naționalism ajung, fără îndoială, la problema statului, deținătorul unui teritoriu bine delimitat, conform concepției moderne despre suveranitate. Statul asigură suprapunerea spațială a puterii politice și a societății omenești. Chiar și Vaticanul beneficiază de un mic teritoriu în Roma.

Teritorialitatea este, așadar, problema decisivă. Completându-l pe Christian Giordano, etnolog din Freiburg, punem în discuție patru modele fundamentale de relații între națiune și etnicitate, respectiv între stat și teritoriu⁷⁸.

1. Modelul imigrării sau al asimilării : în secolele al XIX-lea și al XX-lea au luat drumul Americii de Nord și de Sud, al Australiei și Noii Zeelande sute de mii de imigranți. Cultura, limba și religia lor erau extrem de diverse. Nou-veniții s-au așezat pe teritorii întinse, locuite de aborigeni. Ei au ocupat întregul teritoriu și s-au amestecat unii cu alții.

În diversitatea etnic-culturală s-a născut, în SUA, societatea americană, care a jucat de la bun început rolul de creuzet și a gravat pe monedele ei lozinca „*E pluribus unum*”. Imigranții albi, în marea lor majoritate din Europa, nu au mai căutat în SUA un anumit teritoriu etnic-cultural, bine delimitat. Grupurile etnice nu au ridicat nicăieri pretenții exclusive asupra unui ținut, chiar dacă erau la un moment dat majoritare într-o regiune sau alta, de exemplu, germanii în Wisconsin sau irlandezii în Noua Anglie. Și astăzi predomină, în orașele și regiunile americane, o etnie sau alta. Astfel, cartierele Harlem și South Bronx din New York sînt locuite aproape exclusiv de negri. În ceea ce privește limba, engleza s-a impus, cu timpul, ca limbă de circulație. În societatea americană, grupurile etnice au pretins doar egalitatea în drepturi cu anglo-saxonii, predominanți la început, accentul căzînd, prin urmare, în principal pe egalizarea socială și egalitatea politică. Întinderea teritorială nu a jucat nici un rol.

Indienii au fost izgoșiți de emigranții albi de pe teritoriile lor și au viețuit decenii întregi lipsiți de drepturi. Societatea americană de imigranți a ignorat complet istoria precolonială a acestui continent.

Spre deosebire de America, unde imigranții s-au amestecat și au trăit, în trecut ca și astăzi, în parohii etnice dispersate, în Europa străinii se lovesc imediat de grupuri etnice stabilite de multă vreme în localitatea sau ținutul respectiv, care își apără cu îndărătnicie locul. Popoarele europene posedă teritorii istorice. Chiar dacă războaiele din istoria europeană au însemnat izgonirea a milioane de oameni din locurile lor de baștină, deportarea sau nimicirea lor, oamenii și-au amintit în permanență de țara lor, indiferent dacă se mai aflau sau nu în fostul stat. Polonia a supraviețuit în conștiința populației sale mai mult de 125 de ani de scindare statală. În secolul al XIX-lea, opinia oficială a Europei i-a recunoscut pe polonezi ca „națiune”, cu toate că nu aveau încă un stat propriu și trăiau sub stăpînire străină. În aceasta constă marea deosebire dintre Europa și America, unde imigranții albi au reușit practic să-i extermine pe indieni și tradițiile lor. Pe de altă parte, creuzetul societății americane a exercitat dintotdeauna o puternică atracție asupra imigranților și o forță de asimilare pe măsură⁷⁹.

2. Modelul eterogenității: ca și America în secolele al XIX-lea și al XX-lea, Europa a cunoscut, în secolele al XVII-lea, al XVIII-lea și al XIX-lea, o masivă imigrare a celor mai diverse grupuri etnice. Așezările germane și evreiești datează încă din Evul Mediu. Atunci când, în Evul Mediu târziu, evreii au fost persecutați în Europa de Vest și în Germania, regii polonezi le-au oferit găzduire.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea, Ungaria, Polonia și, într-o mai mică măsură, Rusia au cunoscut, de asemenea, un val de imigrare germană. Înainte de anul 1900, Viena, Budapesta, Praga și alte orașe central-europene erau prototipuri de societăți multiculturale, așa cum le vom putea observa la sfârșitul secolului nostru la New York, Londra, Paris, Berlin sau Zürich. Ele constituiau adevărate laboratoare multiculturale ale modernității. Ca urmare a industrializării, aceste centre urbane s-au dezvoltat într-un ritm extraordinar, prin afluența a sute de mii de oameni în căutare de muncă.

În viața de zi cu zi, multiculturalitatea se manifesta în asemenea orașe printr-o coexistență segregată. Oamenii trăiau pașnic unii lângă alții, nu unii cu alții. Relatările lui Elias Canetti, Joseph Roth și ale altor scriitori din estul și centrul Europei constituie documente extrem de bogate în această privință.

Pînă la începutul secolului al XIX-lea, Praga, de exemplu, era puternic marcată de spiritul german⁸⁰. Universitatea pragueză trecuse, în 1783, de la limba latină la limba de predare germană. De altfel, germana era, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, limba elitei culturale și politice, limba cehă fiind folosită preponderent de meșteșugari și servitori. Spre sfârșitul secolului, această imagine s-a schimbat fundamental. Numărul vorbitorilor de limbă germană a scăzut tot mai mult. În anul 1880, el se ridica la 15 % (42.000) din populația orașului, iar în 1900 la numai 7,5 % (34.000). Din numărul vorbitorilor de limbă germană 40 % erau evrei, a căror „apartenență” națională a diferit oricum de la un recensămint la altul. Limba lor maternă era germana, însă rareori recensămintul înregistra și limba uzuală; numeroși evrei se foloseau de limba cehă în viața de zi cu zi. În 1900, aproximativ 55 % dintre evrei se aflau în cea de-a doua situație⁸¹. Cauza principală a cehizării crescînde a orașului Praga a fost industrializarea, care a avut ca rezultat o puternică afluență de cehi din Boemia. În 1882, Universitatea s-a divizat în secția germană și cea cehă. În ajunul primului război mondial, limba cehă domina deja secțiile culturale. Apăruseră numeroase școli, asociații, teatre și cercuri literare în această limbă.

Această evoluție a condus la accentuarea conștiinței etnic-naționale a oamenilor de diferite culturi și la începerea separării lor. Un cunoscător al istoriei pragheze ajungea la concluzia că cehii și germanii au trăit împreună unii lângă alții, întreținînd relații minime⁸².

La insistența naționaliștilor cehi s-au aplicat pe străzile Pragăi inscripții bilingve. Ulița Crapilor (*Karperfengasse*) se numea acum și *Kaprowa*. Vorbitorii de limbă germană frecventau cazinoul, cehii – clubul cetățenilor. Locul preferat de întîlnire al cehilor era pe strada Ferdinand, iar pe strada Graben se plimbau de obicei germanii.

În viața particulară oamenii foloseau mai multe limbi, dar în domeniul oficial perseverau în a se declara germani sau cehi. Teritoriul lingvistic a început să ia forme concrete, teritorialitatea a cîștigat deci teren. Spațiul oficial a fost împărțit într-un

sector german și unul ceh. Dar situația eterogenă specifică orașelor central- și est-europene a împiedicat o separație teritorială netă. Atît timp cît oamenii depindeau în viața socială unii de alții, totul era în regulă. Abia societatea modernă a dizolvat vechile forme sociale și repartizarea responsabilităților.

Asemenea tendințe putem observa și în Europa de Vest între anii 1980 și 1990. Imigranții, veniți ca forță de muncă sau azilanți, nu posedă teritorii proprii, dar se concentrează în număr mare în anumite cartiere, precum turcii în Berlin și nord-africanii în Paris. Aceasta îngreunează integrarea în țara respectivă.

3. Modelul autonomiei : majoritatea statelor naționale apusene s-au organizat în secolul trecut conform programului : un stat – un popor – o națiune – o cultură – o limbă – o școală etc. În consecință, limbile și culturile regionale nu mai aveau loc în spațiul oficial al statelor naționale. Ele au dispărut de la sine sau au fost suprimate.

După cel de-al doilea război mondial, în aceste regiuni ale Europei de Vest au început să se înfiripe mișcări de rezistență împotriva hegemoniei culturii de stat dominante. Împotriva influenței exercitate de capitale s-au constituit mișcări care pretindeau autonomie politică și culturală. Eforturile lor au vizat de regulă următoarele postulate : autonomie culturală, o mai bună reprezentare politică în guvernul central, măsuri de subvenționare economică sporită pentru regiunile periferice. Statul național în sine nu a fost atacat. Centrul și periferia erau atît de strîns legate între ele, încît o eventuală separare s-ar fi soldat cu dezavantaje majore pentru ambele părți.

Un mare succes a înregistrat mișcarea autonomistă din Tirolul de Sud, un ținut cu limba germană predominantă, dar care fusese alipit Italiei. Demnă de menționat în acest context este și descentralizarea Spaniei, care a condus, după dictatura lui Franco, la înființarea unor regiuni autonome. În anul 1995, Catalonia s-a prezentat drept „O țară din Spania” (*„a country in Spain”*), cum a reieșit dintr-un articol apărut în magazinul *Time*. Un exemplu și mai actual îl reprezintă mișcarea *Lega* din nordul Italiei.

Dacă analizăm mai atent dezbaterile referitoare la etnicitate și naționalitate din cadrul mișcărilor de autonomie vest-europene, observăm că problema teritorialității joacă un rol mai important decît în cazul modelelor imigrării sau eterogenității. Regiunile culturale reprezintă aici teritorii mai mult sau mai puțin compacte în interiorul vechilor state naționale. Pentru comunitățile de limbă catalană sau bască, teritoriul posedă o mare importanță practică și totodată o valoare simbolică. Aceste comunități de limbă și cultură sînt mult mai ancorate în teritoriu decît cele din Europa Centrală, cu toate că mobilitatea modernă și-a pus și aici amprenta, ștergînd treptat granițele dintre regiuni. Ca și cantoanele elvețiene, regiunile și teritoriile de mai sus pretind tot mai insistent recunoașterea funcției de unități pseudostatale, avînd ca principal obiectiv păstrarea și apărarea culturii strămoșești. Cu toate că statele naționale nu agreează federalizarea statului central, istoria Europei a demonstrat că o autonomie culturală cît mai largă favorizează cel mai mult stabilitatea politică a statelor multiculturale.

4. Modelul separației : o dată cu imperiul sovietic s-a prăbușit ultimul imperiu multinațional din Europa, ce a cuprins diverse rase și religii, etnii și comunități de limbă. Rușii constituiau populația predominantă și își impuseseră în celelalte națiuni

nu numai dominația politică, ci și limba și modul lor de viață. La fel ca cehii și slovaci după prăbușirea Imperiului Habsburgic, și locuitorii din țările baltice – bielorușii, ucrainenii, georgienii etc. – s-au folosit de situația internațională favorabilă pentru a se desprinde de vechea uniune statală și a constitui un stat național propriu. Astfel, pe harta Europei au apărut la sfârșitul secolului XX mai multe state noi. Dreptul la autodeterminare al popoarelor s-a dovedit deosebit de cuprinzător. În numeroase cazuri, noii deținători ai puterii politice au mobilizat sentimentele etnic-naționale dar, în același timp, au apărat granițele statale existente, chiar dacă ele nu corespundeau cu cele etnice, lingvistice sau culturale.

Un exemplu: după anexarea țărilor baltice de către Uniunea Sovietică⁸³, aceste teritorii au fost supuse unei puternice rusificări. Numărul populației autohtone a scăzut în permanență, deoarece Moscova a practicat o politică de imigrare bine dirijată, a întreprins numeroase deportări, iar pe opozanți i-a silit să emigreze. Imigranții ruși făceau parte fie din pătura socială a muncitorilor calificați, fie din cea a funcționarilor. Foarte mulți dintre ei erau angajați în forțele de ocupație, atât de detestate în țările baltice, Bielorusia sau Ucraina. Numărul rușilor din Lituania anulului 1989 se ridica la 9% din populația țării, iar în Estonia la 30%. În Letonia, în 1994 populația autohtonă reprezenta 54,2%, pe când rușii, cea mai numeroasă minoritate, 33,1%. Înainte de al doilea război mondial, letonii, într-un procentaj de 77%, reprezentaseră o majoritate zdrobitoare. După proclamarea independenței, de teama unei noi rusificări, letonii au aplicat restricții foarte severe în acordarea cetățeniei. Rezultatul a fost că, în 1995, letonii – 56% din populația totală – constituiau 78% din numărul deținătorilor cetățeniei letone și au asigurat 89% din numărul parlamentarilor și 100% din membrii guvernului.

Din perspectiva localnicilor, toți rușii țineau direct sau indirect de fostele forțe de ocupație. Ca atare, au fost tratați aproape ca niște străini și nu ca membrii unei minorități naționale. Populația autohtonă îi considera în continuare pe ruși ocupanți și venetici, mai ales datorită faptului că aceștia nu manifestaseră înainte de 1989-1990 nici un fel de interes pentru cultura și tradițiile ei. Letonii au vrut să întoarcă roata istoriei și să pună în discuție problema „etnicității”. Principiul *ius sanguinis* i-a ajutat să reconstituie un arbore genealogic etnic-cultural și astfel să-i elimine pe ruși. Adversarii legilor cetățeniei susținuseră, dimpotrivă, că Letonia nu a fost niciodată omogenă din punct de vedere etnic. În ciuda acestor presiuni, letonii au reușit să-i excludă de la acordarea cetățeniei pe foștii colaboratori ai KGB-ului, pe membrii grupărilor prosovietice și cadrele din Armata Roșie. Obținerea dreptului la cetățenie a fost condiționată de cunoașterea limbii și istoriei letone.

Națiunea formată din cetățeni

Atât timp cât statul delimitat teritorial și politic constituie unitatea de bază a ordinii internaționale, nu se poate exclude problema statului național. El constituie fundamentul suveranității naționale și al statului de drept. În cadrul statului național se aplică drepturile universale ale omului.

O caracteristică a Europei o constituie faptul că diversitatea sa etnică, religioasă și culturală se exprimă printr-un mare număr de state. După primul război mondial s-a încercat reorganizarea geopolitică a continentului conform principiului naționalităților. Dar aplicarea acestui principiu nu a fost posibilă peste tot. Noile state est-europene au rămas mai departe la fel de multinaționale ca și fostele imperii. Numai mărimea statelor s-a schimbat. Naționalizarea crescândă a dus la o fărâmițare și mai mare, ceea ce adesea a fost etichetat drept balcanizare. Încercarea de împărțire a Europei în state teritorial compacte, cu o populație omogenă etnic și lingvistic, a generat barbarizarea, adică izgonirea în masă sau distrugerea minorităților, așa cum remarca Eric Hobsbawm⁸⁴. Statele mai mici au procedat față de grupurile lor etnice minoritare cu același dispreț ca și fostele imperii. Înainte de 1914, naționalismul militase împotriva imperiilor naționale. După 1919, se opunea statelor naționale, care în reprezentarea lui Wilson trebuiau propriu-zis pacificate. Etnonaționalismul se dovedește a fi o soluție neviabilă.

Astăzi se știe că încercarea de a organiza Europa după principiul naționalităților duce la o permanentă autodistrugere. În estul Europei nu se poate întrevedea încă sfârșitul balcanizării etnonaționale. Focarele cauzatoare de conflicte după 1989 coincid, în general, cu regiunile de criză de după primul război mondial: Balcanii și Caucazul, țările baltice, Slovacia și, într-o mai mică măsură, România.

Ar fi o naivitate să considerăm că epoca statelor naționale a apus. Ele constituie și în continuare, în cadrul ordinii mondiale, adevărate recipiente pentru statul de drept. Aceasta nu înseamnă însă că statele naționale trebuie organizate conform principiului etnonațional. Originea etnică sau limba nu constituie criterii de întemeiere a comunităților politice. În perioadele de criză oamenii tind să-și definească comunitatea după criterii prepolitice, ceea ce încurajează apariția etnonaționalismului, xenofobiei și rasismului.

La sfârșitul secolului XX, se impune deci să ne reamintim principiile fundamentale ale unei națiuni statale. Cine s-a născut pe teritoriul unui stat sau a locuit mult timp acolo aparține implicit comunității politice care guvernează teritoriul.

Conceptul de națiune statală consideră mai presus de orice principiul egalității și comunității⁸⁵. Decizia subiectivă a individului stă la baza națiunii formate din cetățeni ai statului. Cetățeanul este subordonat direct statului, fără vreo instanță intermediară, fie ea națiunea sau etnia.

Cine înțelege prin națiune o comunitate de origine etnică este adeptul unei viziuni anistorice și biologice. Toate națiunile statale sînt formațiuni constituite de-a lungul secolelor prin multiple migrări și stabiliri mai mult sau mai puțin temporare. De fapt, toți europenii sînt, la origine, copiii unor imigranți, ai căror strămoși se stabiliseră cîndva în aceste ținuturi, aducînd cu ei limbi, religii și culturi diverse. Pe măsură ce societatea multiculturală se impune în Europa, conceptul națiunii statale devine un imperativ categoric. Astfel se „deznaționalizează” într-un anume sens statul național⁸⁶. Statele moderne pot dăinui în viitor numai cu condiția separării cetățeniei de stat politice de identitatea culturală.

Dacă un stat respectă diversitatea culturală, nu mai trebuie să delimiteze grupurile etnice sau să întemeieze state naționale mai mici. În multe țări europene statul și

cultura nu sînt unificate. Cel mai bun exemplu în acest sens îl constituie Elveția, modelul națiunii statale pe continentul european.

În societățile moderne oamenii nu acceptă încadrarea printr-o identificare atotcuprinzătoare. Din sondajele efectuate în Catalonia a reieșit că foarte mulți locuitori se declară atît catalani, cît și spanioli⁸⁷. În 1982, de exemplu, 32 % din cei chestionați s-au declarat spanioli sau, oricum, mai mult spanioli decît catalani, 40 % au mărturisit că se simt în egală măsură catalani și spanioli, 17 % au afirmat că apartenența catalană este mai puternică decît cea spaniolă și numai 9 % au susținut că sînt catalani puri. La întrebarea „Cît sînteți de mîndru ca spaniol ?”, 33 % din locuitorii Cataloniei au răspuns „Foarte mîndru”, iar 40 % – „Destul de mîndru”. Media răspunsurilor favorabile exprimate în întreaga țară se înscria în jurul lui 45 %. La a doua întrebare pusă în Catalonia, și anume: „Cît sînteți de mîndru în calitate de catalan ?”, răspunsurile au fost favorabile în proporție de 36 %, respectiv 48 %. Rezultă deci că extrem de mulți locuitori ai Cataloniei sînt mîndri de ambele identități. Datorită faptului că 30 % din locuitori provin din alte regiuni ale Spaniei, rezultă implicit că un număr apreciabil de imigranți sînt mîndri în calitate de catalani.

Numai atunci cînd nu există alternativă, oamenii aleg, împotriva voinței, o identitate sau alta. Identitățile duble sau multiple constituie, în multe țări europene, normalitatea. Catalanii și cei din Andaluzia se simt concomitent membri ai etniilor și cetățeni ai statului spaniol central. Identitatea dublă a cetățenilor a devenit în Elveția un lucru de la sine înțeles.

Națiunea statală le permite cetățenilor să-și exprime oficial identități multiple. Aceasta nu exclude realitatea că individul se simte mai atașat de o etnie sau alta. Din biografia multor oameni am putut afla că și-au schimbat identitatea etnică de-a lungul anilor. Identificarea din punct de vedere etnic a oamenilor este mult mai complexă decît se apreciază din perspectivă etnonaționalistă. În Elveția franceză se întîlnesc foarte mulți cetățeni ai căror strămoși s-au așezat aici venind din alte colțuri ale țării, deci au nume germane, dar astăzi se simt pe deplin cetățeni francezi.

În Elveția, numele de familie nu exprimă nicidecum și preferința etnică. La Freiburg/Fribourg⁸⁸, în secolele al XV-lea – al XVI-lea, unele familii de patricieni francezi și-au germanizat numele după intrarea în Confederație (1481), pe atunci exclusiv de limbă germană. În discuțiile oficiale s-a folosit, de atunci încolo, limba germană. În acea perioadă, cei din neamul Cugniet și-au schimbat numele în Weck, Bourquinet a devenit Bourgknecht, Dupasquet – Von der Weid, iar Faucon s-a numit, peste noapte, Falk. Acești „germani” n-au încetat să folosească, în viața de zi cu zi, limba franceză. După revoluția din 1798, lucrurile s-au schimbat din nou. Limba oficială era acum iarăși franceza, pînă cînd minoritatea germanilor din Freiburg și-a dobîndit recunoașterea oficială⁸⁹.

Aceste considerații referitoare la națiunea statală demonstrează că viitorul Europei se va baza numai pe națiuni de cetățeni. Uniunea Europeană funcționează numai dacă oamenii au o dublă identitate, aceea de cetățeni ai statului și aceea de membri ai unei comunități culturale. Că vor îmbrăca și a treia identitate, aceea de cetățeni ai Europei, rămîne deocamdată o speranță a Uniunii Europene.

PARTEA A DOUA

**ETNONAȚIONALISMUL –
O BOALĂ EUROPEANĂ**

Granițele definesc statele și toate țările accentuează în permanență dreptul lor la integritate teritorială și suveranitate. În era confesională din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, majoritatea statelor apusene au trecut printr-un proces de teritorializare, trasînd granițele conform principiului „*cuius regio, eius religio*”. Factorul confesional a contribuit foarte mult la omogenizarea internă a statelor vest-europene și la modernizarea aparatului de stat.

În secolele al XIX-lea și al XX-lea, o asemenea funcție de integrare și mobilizare a preluat-o politica lingvistică. La fel ca în era confesională, statele de astăzi se străduiesc să-și impună cultura națională și limba într-un teritoriu delimitat, conform principiului „*cuius regio, eius lingua*”. De regulă, statul național recunoaște diversitatea cetățenilor, dar numai în calitatea lor individuală și numai în măsura în care diversitatea nu periclitează cultura oficială. Majoritatea, care se autointitulează „popor statal” sau „națiune titulară”, insistă ca minoritățile să folosească măcar în public limba etniei dominante.

În ceea ce privește religia, după războaiele confesionale din secolele al XVI-lea și al XVII-lea s-a impus, mai întîi în Europa de Vest și Centrală, principiul apartheid-ului teritorial și abia după aceea, sub influența iluminismului și a proclamării drepturilor omului, toleranța religioasă. Biserica a fost separată de stat, iar religia a fost considerată o problemă particulară. Este adevărat că în vestul Europei aceste principii fundamentale au fost aplicate integral abia în a doua jumătate a secolului XX.

În estul ortodox al Europei predomină și astăzi alte tradiții, în măsura în care au supraviețuit lungii perioade de dominație comunistă. Între vestul și estul continentului există deosebiri culturale în privința acestei probleme centrale a conviețuirii umane. Diferențele dintre Europa creștină și etniile musulmane autohtone din Balcani, Turcia și Caucaz sînt și mai mari.

În ultimele trei decenii ale secolului XX masivele migrări spre vest generează noi probleme ale coexistenței religioase. Foarte puțini dintre noi își dau seama că islamul a devenit, în privința numărului de credincioși, a doua religie după cea creștină. În Elveția, musulmanii, doar cu 2,2% în urma confesiunilor creștine, reprezintă a doua comunitate religioasă a țării¹. La începutul anilor '90 trăiau în Franța 3 pînă la 3,5 milioane de musulmani, în Germania – conform unor statistici oficiale – 1,6 milioane, în Marea Britanie – mai mult de un milion, în Țările de Jos – 550.000, în Italia – 300.000 pînă la 400.000, în Grecia – 300.000, iar în Belgia – 250.000 pînă la 300.000². Puțini europeni realizează că multireligiozitatea ridică probleme ce privesc

relația dintre religie și societate, Biserică și stat. Europeanul de rînd este convins și astăzi că religia este o problemă pur personală.

Cum să procedeze societățile vest-europene cu oamenii de credință islamică? Rezolvarea acestei probleme rămîne în seama Europei multiculturale a secolului al XXI-lea. Se conturează deja, de pe acum, două școli. Prima accentuează universalitatea drepturilor omului și a principiilor statului secular și laic, cea de-a doua dorește ca musulmanilor să li se permită o deplină libertate religioasă. Fetele musulmane ar putea purta atunci basma la școală, ar fi scutite să frecventeze împreună cu băieții orele de înot și de gimnastică, patronii le-ar crea angajaților musulmani condiții să-și îndeplinească obligațiile religioase etc. Dat fiind faptul că multe probleme sînt de natură organizatorică, ele pot fi rezolvate acolo unde există înțelegere. Dezbaterele devin, în schimb, mai aprinse cînd este vorba despre acceptarea tradițiilor islamice, de exemplu, inegalitatea dintre bărbat și femeie, încuviințarea pedepsei corporale etc., pentru că asemenea obiceiuri contravin principiilor fundamentale ale iluminismului european.

Pentru mulți europeni, mai importante decît religia sînt limba și cultura, deci criteriile propriu-zise de diferențiere și totodată domeniile-cheie, acceptate de toate statele europene. Chiar dacă granițele statal-politice nu se suprapun nicicum și nicăieri cu cele cultural-lingvistice, politica statelor naționale urmărește aproape pretutindeni omogenizarea culturii lingvistice pe întregul teritoriu al statului. Un exemplu edificator în acest sens îl constituie strădaniile actuale ale statului francez de a menține nealterată limba franceză. De regulă, statul național nu manifestă prea multă toleranță față de alte etnii și le acceptă ca minorități numai atunci cînd ele reclamă drepturi istorice și pot ridica pretenții asupra unui teritoriu mai întins.

Limba de stat a devenit principiul organizatoric fundamental al statului național³. În cele mai multe state ale Europei moderne acest postulat predomină și astăzi. Ca urmare, există multe limbi materne care nu posedă și un statut oficial. Protecția minorității lingvistice este o reușită relativ recentă, acceptată abia spre sfîrșitul secolului al XIX-lea. Pînă atunci, limbile minorităților au fost, în cel mai bun caz, tolerate. Bazele teoretice ale protecției minorităților s-au stabilit deja înainte de primul război mondial. După 1918, protecția a fost cerută tot mai insistent, dar practic s-a realizat abia după cel de-al doilea război mondial, succesiv.

Fiecare confruntare armată pe continentul european a intensificat purificarea etnică, culturală și lingvistică, pînă cînd a rezultat harta politică a Europei de astăzi. Acordurile de pace încheiate în 1919-1920, 1945 și 1989-1990 au sancționat etnicizarea crescîndă a granițelor europene de stat. Milioane de oameni au căzut victimă etnonaționalismului și barbariei sale. Din cauza originii etnice sau a limbii, ei au fost hărțuiți, uciși, deportați, asimilați cu forța sau li s-a răpit identitatea. Bosnia-Herțegovina reprezintă – deocamdată – ultima etapă a acestui proces.

Chiar dacă limba a jucat un rol esențial în cristalizarea statelor naționale moderne, pe plan mondial funcția ei nu trebuie supraapreciată. Nicăieri granițele etnic-culturale și lingvistice nu corespund cu cele statale. Națiunile Unite cuprindeau, în 1995, un număr de 184 state, dar conform estimărilor lingviștilor există pe glob aproape 4000

de limbi diferite⁴. Presupunînd că fiecare comunitate de limbă ar poseda un stat propriu, s-ar ajunge la fărîmîțarea comunității internaționale într-un număr enorm de state. Din perspectivă mondială, naționalismul lingvistic al europenilor constituie deci excepția și nu regula.

Nici în Europa limba în sine nu este pretutindeni fundamentul statului național modern ; elvețienii, precum și belgienii au ajuns la o identitate comună, cu toate că sînt țări cu mai multe limbi de circulație. Invers, Iugoslavia s-a destrămat, cu toate că sîrbii, croații, bosniacii și celelalte etnii foloseau o limbă oficială comună, sîrbo-croata sau croato-sîrba. Ei nu s-au considerat însă niciodată sîrbo-croați sau croato-sîrbi în sensul strict etnic al cuvîntului. Ceea ce-i separă pe sîrbi de croați sînt istoria, obiceiurile, tradițiile și mai ales religia.

Capitolul 1

REÎNTOARCEREA TAINICĂ A SACRULUI

Dacă cineva ar fi prezis, în 1970, reizbucnirea în Europa a unor conflicte și războaie pe motive religioase, ar fi fost ironizat în cercurile intelectuale și etichetat drept conservator inveterat¹. Până după 1980, tema religiei a reprezentat o pagină albă în tratatele sociologilor și istoricilor. Războiul civil din Irlanda de Nord, cu fronturile sale confesionale, nu se prea potrivea cu imaginea societății secularizate vest-europene, dar majoritatea observatorilor îl apreciau mai ales drept un conflict socio-economic, integrându-l astfel în schema marxistă a claselor, la care aderaseră pe atunci intelectualii. Confruntările armate din Irlanda erau considerate deci o excepție. În această imagine despre lume naționalismul religios era de neconceput, deci, într-un anume sens, inexistent. Faptul că sute de oameni își pierduseră viața în acest conflict nu era luat în seamă. De altfel, Irlanda ocupa oricum pe harta europeană un loc periferic.

Și în politica Elveției s-a iscat, în anii '60 și '70, o dispută cu imprevizibile elemente confesionale: conflictul din Jura. Aspectele religioase ale acestui conflict sînt tratate și astăzi de ambele părți cu o mare rețineră. Acest fapt constituie încă un exemplu edificator al modului în care acționează în societatea modernă mecanismele de neglijare voită, de marginalizare!

În concluzie, majoritatea intelectualilor erau de părere că religia și Biserica nu mai au nici o importanță în societatea modernă. Pentru marxistii de toate nuanțele, religia nu era decît „opiu pentru popor”, iar pentru adepții școlii liberal-burgheze – o rămășiță a unei lumi apuse sau un semn al subdezvoltării culturale. După părerea, atît de justificată, a filosofului și politologului Otto Kallscheuer, marea majoritate a sociologilor vest-europeni nu se așteptau la evenimentele istorice și sociale din anii '80². Le-a trebuit mai mult de un deceniu pînă cînd au redescoperit problema religiei. Nici astăzi, de altfel, tradiția ateistă din epoca iluminismului n-a dispărut în întregime. Vestitul „*Ecrasez l'infâme*” al lui Voltaire îi entuziasmează încă pe mulți intelectuali.

În ceea ce mă privește, nu am împărtășit niciodată teama de a aborda tema religiei³. Se poate vorbi tot atît de puțin despre sfîrșitul istoriei ca și despre cel al religiilor. Cel mult s-ar putea formula teza că secularizarea a ajuns la o limită⁴.

În cele mai multe țări din Asia și Africa se poate constata o certă reintrare a religiei în sfera politicii; chiar și în Europa de Vest, modelul clasic de secularizare a început

să se clatine. În mod cert, această constatare este în strînsă legătură cu renașterea problemei etnic-naționale. Analizînd conflictele din Caucaz și din Balcani se poate observa faptul că fundamentalismul religios s-a contopit cu naționalismul etnic, ceea ce poate accentua și mai mult contradicțiile deja existente. Factorul religios este deosebit de activ acolo unde Biserica a devenit adăpostul identității culturale. Stă în logica internă a celor două „-isme” să creeze animozități și să-i stigmatizeze pe străini.

Reîntoarcerea religiei în politică

La mijlocul anilor '70 s-a putut observa în politică apariția unor mișcări de reînnoire religioasă de natură fundamentalistă sau nonfundamentalistă. Ele aveau rădăcini mai vechi, dar prin 1950 nu li se acorda nici o atenție. Francezul Gilles Kepel (1991) a analizat acest fenomen în profunzime și l-a denumit, în mod provocator, „*La revanche de Dieu*”. El tratează toate cele trei religii care îl au la origine pe Avraam: iudaismul, creștinismul și islamismul. Acest fapt trebuie în mod deosebit subliniat, pentru că intelectualii vest-europeni consideră cu predilecție fundamentalismul un fenomen exclusiv al lumii islamice, fără nici o legătură cu lumea apuseană. Pentru a demonstra răspîndirea mondială a fundamentalismului religios vom preciza următoarele:

În anul 1976 a fost ales președinte al SUA outsiderul Jimmy Carter, un „baptist renăscut”, originar din statul Georgia, care nu a ascuns niciodată angajamentul său religios și moral. Profilul unei reînnoiri religioase îl are și *Moral Majority*, fondată în 1979, care a însemnat începutul renașterii conservatorismului de dreapta în SUA.

În anul 1977, sub conducerea lui Menahem Begin, în Israel ajunge pentru prima dată la putere blocul Likud, înlocuind la guvernare Partidul Muncii, de orientare mult mai laică. Din acest moment, partidele religioase se impun tot mai mult, iar caracteristica lor principală constă în faptul că pretutindeni amestecă religia cu politica.

În anul 1978 a devenit papă cardinalul polonez din Cracovia, Karol Wojtyła. Spre deosebire de predecesorul său, papa Paul al VI-lea, papa Ioan Paul al II-lea inițiază un proces de restaurație, fixînd ca obiectiv principal evanghelizarea întregii lumi. În lumea catolică grupările charismatice cîștigă tot mai mult teren. Ele pun accentul pe viața în comunitate și urmăresc evanghelizarea spirituală a lumii moderne. Ne referim, în acest sens, la mișcarea *Comunione e Liberazione*, care însă nu trebuie confundată cu mișcarea tradiționalistă a episcopului renegat Lefebvre.

În anul 1979, șahul Persiei a trebuit să cedeze în fața fundamentalistului musulman, ayatolahul Khomeini, care, întors din exil, a proclamat republica islamică. Fundamentalismul islamic s-a răspîndit pe întregul glob, de la Cairo pînă în India, de la Paris pînă în Senegal. El neagă lumea modernă și propagă jihadul. Fenomenele, în toată diversitatea lor, au totuși un scop comun: creștinarea, reislamizarea sau reiudaizarea lumii moderne. Toate sînt împotriva separării religiei de stat⁵.

În concluzie, un fapt rămîne cert: în ultimele decenii ale sfîrșitului de secol XX, religiile și Bisericile au obținut noi posibilități de acțiune. De teama rătăcirii în lumea

modernă, oamenii caută sprijin și siguranță în vechile certitudini religioase pierdute. Probleme sociale globale ca explozia demografică, poluarea mediului, criza de energie, epidemia SIDA și altele generează, mai ales la clasele mijlocii în curs de formare, nevoia de compensare, pe care o întrezăresc în religie⁶.

La musulmani și evrei noile mișcări au izbucnit la circa 25 de ani după întemeierea statelor moderne ca Israel, Egipt etc. În lumea creștină, primele două decenii de după cel de-al doilea război mondial au adus cu ele emanciparea politicii de sub controlul Bisericii. Biserica catolică și-a reformulat, cu ocazia celui de-al doilea Conciliu de la Vatican (din 1962 pînă în 1965), relația cu lumea modernă și a căutat un *aggiornamento*, ceea ce protestantismul realizase deja cu decenii în urmă. Și din această încercare au luat naștere, în anii '70 și '80, mai multe mișcări.

Se întrevește, oricum, o revoluționare epocală a valorilor, care pun sub semnul întrebării progresul material. Din crizele marilor ideologii – comunismul marxist din Europa de Est sau materialismul capitalist din cea de Vest – se nasc mișcări spirituale de tatonare și căutare, purtate toate de o spiritualitate situată dincolo de orice materialism și raționalism. Se pare că la sfîrșitul secolului nostru procesul de secularizare generală cunoaște o încetinire fără precedent.

Fundamentalismul ca protest împotriva modernității

Mișcările de reînnoire religioasă și fundamentalismele sînt, toate, produse ale lumii moderne⁷. Lumea de astăzi îi unește pe oameni peste spații geografice în continuă creștere și dincolo de originile sociale⁸. Din punct de vedere tehnic și economic, trăim într-o lume globală; prezumțiile de viață se aseamănă tot mai mult. În același timp însă are loc și un proces contrar. Interesul manifestat față de tradiție crește tot mai mult. Niciînd, pînă acum, nu s-au restaurat atît de multe monumente istorice⁹. Aceeași grijă se manifestă și în domeniul culturii, al limbii și religiei. Tocmai acum, în lumea noastră atît de mobilă, amintirile legate de originea comună devin tot mai importante.

Goana după modernizare și valul de liberalizare din perioada postbelică (1945-1965) au dus la distrugerea fundamentului în domeniul spiritual-religios și au provocat o dezorientare fără seamăn. Prin urmare, oamenii încep să tinjească după căldura și certitudinea oferite de lumea și modul lor de viață cunoscute cîndva. În societățile industriale din vestul Europei au apărut curenți fundamentaliste, care căutau siguranța prin întoarcerea la lucruri aparent confirmate.

Această constatare se referă atît la creștinism, cît și la islamism. După părerea lui Bassam Tibi, fundamentalismul este o ideologie care demonizează modernitatea culturală și democrația politică, dar care pentru a-și atinge scopul recurge la mijloace moderne¹⁰. Deoarece se pare că statul secularizat nu oferă o soluție de ieșire din criza socială și de concepție despre lume, fundamentalistii arabi vor să reactualizeze „statul islamic”.

Din punct de vedere funcțional, fundamentalismul religios frînează evoluția spre o societate modernă. El articulează opoziția față de ritmul schimbărilor sociale, care în ultimele decenii s-a accelerat mai mult ca oricînd. Privit astfel, fundamentalismul constituie o componentă integrantă a procesului de modernizare. De fapt, dialectica modernității produce fundamentalismul. Într-un anume sens, el face parte din patologia vieții cotidiene în plin progres, căci se naște din deficiențele legate inerent de procesul de evoluție, sub toate aspectele.

Ar fi totuși prea simplu să explicăm fundamentalismul religios numai prin prisma unor condiții sociale-cadru¹¹. În lumea creștină, curentele fundamentaliste reprezintă și reacții față de unele evenimente din interiorul Bisericii. În țările apusene se cristalizează un tip de creștinism adaptat la imaginea lumii actuale, care a preluat modele iluministe. Astfel, în protestantism au pătruns și au fost traduse religios multe forme de organizare democratică. Ca o contrareacție, mișcările fundamentaliste reînvie vechile modele de orientare, verificate în trecut. La protestantism cîștigă tot mai mult teren principiul Scripturii, la catolicism – Tradiția.

În urma celui de-al doilea Conciliu de la Vatican, catolicismul s-a protestantizat într-un anume sens. Nu este de mirare atunci că fundamentalistii catolici văd în Reforma protestantă, în iluminismul raționalist și în Revoluția franceză principalele cauze ale presupusei degenerări religioase. În căutarea de fundamente spirituale, ei se referă în exclusivitate la modelul închis pe care l-a reprezentat mediul catolic de la mijlocul secolului al XIX-lea pînă în ajunul Conciliului.

Nu se poate aprecia încă dacă criza religioasă contemporană reprezintă o ruptură fundamentală sau doar un fenomen ciclic. Adepții mișcării ciclice interpretează curentele religioase ca pe niște fenomene regresive secundare. În toate perioadele de tranziție, stabilitatea societății și a instituțiilor sale este periclitată, modelele directe și formele de organizare nu mai sînt suficiente. Iau naștere, așadar, mișcări religioase care ar vrea să se întoarcă în trecut. Deoarece modelul ciclic are la bază, în îndelungatul proces de modernizare, mișcări ascendente și descendente firești, se impune totodată necesitatea ca, după o fază labilă de tranziție, să se instaureze un nou echilibru și o nouă ordine spirituală.

Aceasta nu înseamnă că noile mișcări religioase sînt minimalizate ca simple probleme patologice. Dimpotrivă, ele au rolul de a corecta modernitatea și de a revitaliza elemente uitate, de exemplu tradițiile sau alte valori. Ne gîndim aici la căsnicie și familie, comunități solidare tradiționale, care sînt afectate de societatea modernă, orientată exclusiv spre competiție, spre eficiență.

A doua concepție are la bază ruptura socială. Spre sfîrșitul acestui secol, istoria industrializării, veche de două sute de ani, se apropie de o cotitură care ar putea conduce spre o nouă societate. Renașterea religioasă apare în acest context drept căutarea unui nou tip de viață, dincolo de iluziile pozitivistice și raționaliste ale societății moderne. Mișcările, în toată diversitatea lor, semnaleză o cotitură istorică ce ar putea însemna sfîrșitul raționalității tehnico-științifice și reechilibrarea calitativ nouă a raportului dintre om, natură și societate.

Sfârșitul secularismului ?

Secularizarea, ca macrotendență, se apropie oare de sfârșit ? Abordarea acestei chestiuni esențiale nu este posibilă fără definirea prealabilă a ceea ce se înțelege prin falacioasa noțiune de secularizare. Conform sociologului José Casanova, teorema secularizării implică trei afirmații diferite :

- 1) în societățile moderne domeniile laice se desprind de sub controlul normelor și instituțiilor religioase ;
- 2) ca urmare a revoluției industriale se constată un declin al practicii religioase în pături largi ale populației ;
- 3) religia este privită drept o chestiune personală a fiecărui individ.

Aceste direcții fundamentale ale secularismului au fost elaborate în contextul istoriei vest-europene și nord-americane. Islamul, fără să mai vorbim de religiile asiatică precum hinduismul și budismul, se înfățișează cu alte tradiții ; ca atare, mă voi restringe în rândurile ce urmează doar la domeniul creștinismului. Referitor la problema separației dintre Biserică și stat observăm că înainte de anul 1800 existau aproape pretutindeni în Europa Occidentală Biserici privilegiate de către stat. În secolul al XIX-lea și mai ales în secolul XX, cu mici excepții în Anglia și în Scandinavia, s-a impus principiul separării. Biserica catolică a recunoscut la cel de-al doilea Conciliu de la Vatican dintre 1962 și 1965 autonomia politicii, aliniindu-se prin aceasta în mai multe privințe Bisericilor protestante. Au dispărut astfel în Europa Occidentală deosebiri esențiale, ce separaseră până atunci creștinismul catolic de cel protestant. Până la al doilea Conciliu de la Vatican, catolicismul nu încetase să reclame statutul special al Bisericii în cadrul societății, conturându-și astfel un profil specific în civilizația europeană. În Statele Unite, pe de altă parte, principiul separării Bisericii de stat se înscrie în chiar vechea tradiție a istoriei americane. Lipsa aici a unor Biserici consfințite de către stat și protejate prin concordate nu a restrâns însă cîtusi de puțin influența religiei.

Cît despre transformarea religiei într-o opțiune personală, în Europa liberalismul doctrinar și politic se străduise în permanență să reducă Bisericile la sfera vieții private, suscitînd astfel opoziția conservatorilor. Situația e cu totul diferită în Statele Unite, unde iluminiștii s-au ferit să asocieze separarea dintre Biserică și stat cu „privatizarea” religiei. Deși Biserica nu trebuia să fie supusă tutelei statului și nici statul controlului Bisericii, liberalismul american nu a desprins concluzia că religia ar reprezenta o chestiune pur personală. A rezultat astfel în Statele Unite o atitudine cu totul diferită față de religie și Biserică. Bisericile nu au fost expuse marginalizării sociale. Pluralismul religios american a avut drept consecință faptul că între 1800 și 1950 diminuarea practicii religioase în America nu s-a produs în aceeași măsură ca în Lumea Veche. Teorema secularizării în ce privește atrofierea religiozității în societatea industrializată nu are decît o valabilitate parțială cu referință la americani.

Diferențele dintre Vest și Est

Sociologii europeni sînt de părere că SUA reprezintă o excepție în lumea occidentală. Eu, dimpotrivă, cred că realitatea americană corespunde mai bine societății moderne decît cea europeană.

Pluralismul religios american îndeplinește, în domeniul spiritual, funcția pe care o are piața în viața economică: din diversitatea ofertei fiecare om își poate alege ceea ce corespunde cel mai bine nevoilor sale. Libertatea de conștiință și religie stă la baza democrației americane. „[...] Proprietatea aparține [în America] unui individ anume, conștiința, în schimb, – fiecăruia [...]”, observă sociologul Michael Walzer¹³. Pluralismul religios american corespunde într-un anume sens arhitecturii urbane a orașelor. În centrul unui *town* nu se înalță, ca în Europa, biserica, ci se întinde un parc, iar în jurul lui sînt grupate lăcașele de cult.

Funcția de monopol în materie spirituală exercitată de Bisericile oficiale în țările europene a avut ca rezultat, în secolele al XIX-lea și al XX-lea, aprige confruntări culturale între puterile laice și cele religioase, între stat și Biserică. Dat fiind faptul că în SUA nici o Biserică nu a controlat vreodată întreaga societate, nu s-a putut înfirișa aici un anticlericalism de tipul celui european. Diferitele comunități religioase s-au concurat mai mult sau mai puțin, dar religiozitatea era considerată înainte de toate o virtute patriotică.

În Europa, religia și politica s-au întrepătruns. În lumea catolică s-au înregistrat, între 1850 și 1950, o sumedenie de asociații și partide care își asumau, fiecare, reprezentarea oficială a credinței catolice. Abia după 1960 a început declinul politic al catolicismului. În Țările de Jos, în Belgia, Germania și Elveția mediile catolice s-au confruntat cu un proces de erodare. Asociațiile au dispărut treptat, partidele catolice creștin-democrate sînt în regres. După al doilea Conciliu de la Vatican, catolicismul a încercat să ajungă la un consens cu lumea modernă. Și totuși, în Germania, Elveția și Austria mai rezistă unele centre catolice care continuă să domine conștiința oamenilor. Decizia privind expunerea crucifixului (în școli – n.t.), luată de Curtea constituțională germană în august 1995, demonstrează că substanța creștină se manifestă încă în rîndurile populației, mai activ decît s-a presupus.

În Europa de Est, în era comunistă, situația Bisericii era total diferită. Deoarece statul comunist, prin ateismul ce-l caracteriza, a combătut în permanență religia sau măcar a discriminat-o, Biserica a devenit cu timpul centrul opoziției societății civile. Într-o măsură mai mare sau mai mică, toate Bisericile din Europa comunistă, din RDG pînă în Ucraina, au exercitat un dublu rol, militînd atît pentru recunoașterea religiei, cît și pentru garantarea drepturilor generale și civile ale oamenilor. După prăbușirea comunismului, această misiune a încetat. Totodată, Bisericile și-au recucerit acum, măcar parțial, drepturile și privilegiile. În partea latină a Europei de Est însă, Bisericile au renunțat să revendice statutul de Biserici oficiale pe care l-au avut înainte de război. La sfîrșitul acestui secol, situația Bisericii s-a egalizat, într-un anume sens, în SUA, Europa de Vest și de Est. Epoca contemporană a apropiat catolicismul de protestantism, catolicismul recunoscînd oficial, pentru prima dată, libertatea

religioasă. În țările fostului bloc comunist, Bisericile nu s-au mai întors după 1989 la *status quo ante*. Chiar și Biserica ortodoxă rusă, depozitara unei îndelungate tradiții cezaro-papiste, se îndreaptă în direcția separării dintre Biserică și stat. Astfel se șterge, încetul cu încetul, linia de demarcație dintre creștinismul latin occidental și cel ortodox răsăritean.

Renunțarea Bisericilor la poziția privilegiată deținută în cadrul statului le eliberează de dominarea socială exercitată de clasele de la putere. În Europa de Vest, legătura strânsă dintre Biserică și puterea politică a cauzat faptul că păturile sociale de jos s-au îndepărtat adesea de Biserică. În SUA nu s-a consemnat niciodată un astfel de fenomen. Comunitățile religioase au păstrat în SUA și legătura cu universitățile, care la început au fost de fapt instituții creștine, de exemplu universitățile Harvard și Yale. Surorile lor europene, ca Universitatea din Louvain, Freiburg sau Lublin, au fost considerate, pînă după al doilea război mondial, niște ghetouri științifice.

Înainte de 1970, secularizarea s-a făcut simțită mai ales în nord-vestul Europei, în bazinul parizian și din nordul protestant al Scandinaviei pînă în țările baltice. În Europa Centrală și de Sud, catolicismul încă mai dispunea de instrumente de mobilizare a maselor, de exemplu asociații, partide creștin-democrate etc. Situația a început să se schimbe și aici în ultimele decenii ale secolului nostru. În Portugalia și Spania catolicismul și-a pierdut practic forța socială, ca o reacție la colaborarea strînsă dintre Biserică și stat în perioada guvernării fasciste. Și în Bretagne, în Țara Bascilor, în Renania germană și în Țările de Jos – nuclee ale catolicismului – se întrevide un regres al asociațiilor și partidelor catolice. Catolicismul politic mai are rezonanță oficială doar în unele regiuni alpine ale Europei, ca Bavaria, sudul Germaniei, anumite zone din Elveția și Austria.

Se pare că Europa adoptă modelul american. Bisericile se află într-o competiție tot mai aprigă, rolul decisiv revenindu-le profetilor și întreprinzătorilor religioși. Noile mișcări religioase ale protestanților evangheliști și sectele pătrund tot mai insistent în vidul de valori și silesc Bisericile tradiționale să adopte un alt stil.

Raportul dialectic dintre religie și naționalism

Întrucît religia poate fi instrumentalizată în scopul integrării comunității politice, mă preocupă problema relațiilor dintre naționalism și religie.

În societățile premoderne religia și Biserica au jucat un rol foarte important, împlinind trăirea în comuniune și oferind mecanisme de integrare socială. Pe măsură ce societatea s-a modernizat, Biserica nu a mai reușit să-și îndeplinească misiunea avută în trecut.

Sînt întru totul de părerea istoricilor Carlton J.H. Hayes, John Lukacs și a altor sociologi, care afirmă că începînd cu secolul al XIX-lea naționalismul a luat locul religiei¹⁴. Sentimentul național a preluat, ca echivalent funcțional, rolul integrator al religiei.

În momentul prăbușirii vechilor forme de comunitate, oamenii tinjesc după comunități noi. Acest mecanism socio-psihologic devine activ mai ales în perioadele de criză și de tranziție, marcate prin profunde transformări. Naționalismul vine în întâmpinarea sentimentului religios fundamental al omului, preluând funcția de integrare în societatea modernă.

O analiză mai atentă a naționalismului arată că el posedă, într-adevăr, elemente pseudoreligioase. El operează cu instrumente asemănătoare celor ale Bisericii și prezintă forme sacral-liturgice. Astfel, oamenii salută drapelul național ca pe un lucru sfânt, cîntă imnul național ca pe un *Te Deum*, se adună la mitinguri ca și cu ocazia sărbătorilor religioase și organizează procesiuni pentru aniversarea unor eroi naționali asemănătoare cu pelerinajele credincioșilor la locurile sfinte¹⁵.

Aparent, naționalismul este în stare să înlocuiască Biserica, pentru că satisface nevoia religioasă de sens și de comunitate. Pe măsură ce se îndepărtau de religie și de practica religioasă de zi cu zi, oamenii începeau să caute soluții compensatoare. Momentul de cotitură l-a constituit industrializarea, promovînd indiferența religioasă și slăbirea legăturii cu Biserica. S-a format astfel un vid spiritual, care a fost „umplut”, în Europa, cu concepții naționaliste.

Aceasta nu înseamnă că religia și Bisericile au dispărut din societatea modernă. Chiar și schema stînga – dreapta a partidelor europene este puternic marcată de factorul religios. Partidele de stînga tind spre anticlericalism și spre un ateism militant, cele de dreapta se simt direct sau indirect solidare cu Biserica.

Să revenim însă la problema noastră, aceea privind legătura dintre factorul religios și naționalism. Istoria europeană consemnează adesea faptul că, în procesul de naționalizare, importanța religiei crește considerabil atunci cînd valorile religioase constituie elemente fundamentale ale culturii naționale. Un exemplu în acest sens îl reprezintă Polonia din a doua jumătate a secolului XX.

Pe de altă parte, factorul religios contribuie într-un mod hotărîtor la apariția unei mișcări etnic-naționale, dacă, bunăoară, minoritățile naționale se deosebesc prin religia lor de cultura oficială dominantă. Exemplul cel mai elocvent îl găsim în Irlanda de Nord.

În insulele irlandeze¹⁶ termenii „protestant” și „catolic” au alte conotații în comparație cu continentul european, ele desemnînd apartenența la două comunități culturale și etnice, despărțite și de criterii sociale, între ele nemaexistînd, practic, din secolul al XVII-lea pînă în prezent, nici un fel de comunicare socială. Catolicii nord-irlandezi, militînd pentru schimbarea *statu-quo*-ului politic, aspiră totodată la egalitate politică și socială și la prosperitate economică. Toate acestea provoacă la protestanți reflexe de respingere și duc la formarea de mituri istorice. Ei văd „națiunea” lor protestantă anglo-saxonă amenințată de Roma și papistași. Miturile naționale protestante sînt conservate și celebrate an de an în marșuri solemne.

În creuzetul societății industriale moderne, cultura seculară a statului național se dovedește a fi mai puternică decît religia¹⁷. Statul modern se străduiește să diminueze influența Bisericilor și să-și aservească religiile. În statele naționale omogene din punct de vedere cultural, religia tinde să se unească, la rîndul ei, cu etnicitatea și cultura oficială. În procesul de adaptare la cultura oficială în perioada industrializării,

oamenii care au luat drumul orașului au renunțat la cultura lor populară, de exemplu la dialect sau la concepțiile religioase. Din cultura unitară s-a cristalizat în cele din urmă conștiința națională.

În vechea Europă, Biserica și clerul sprijiniseră din plin cultura. În societatea modernă, rolul acesta se diminuează treptat. După cum observă Ernest Gellner, cultura poate ființa și fără Biserică. Statul național ia locul curții și al clerului. Astăzi statul, nu religia, sprijină cultura. Oamenii se identifică cu cultura și cu statul lor național¹⁸.

Acest fapt explică de ce oamenii din țările industriale apusene acordă o mai mare importanță statului național decât religiei. La întrebarea: „Sînteți, în primul rînd, olandez, american sau elvețian și numai după aceea catolic, sau invers?”, răspunsul a fost unanim: „Elvețian, american, olandez”. Pentru omul modern din țările occidentale, apartenența la o cultură recunoscută oficial și la un stat național este mai importantă decât legătura cu Biserica.

Bisericile creștine își pierd influența asupra oamenilor într-un ritm și o măsură extrem de mare, lucru de neconceput cu numai cîteva decenii în urmă. Se formează astfel spații goale, care sînt umplute cu tot felul de concepții pseudoreligioase. Acest adevăr constituie cauza renașterii naționalismului.

Între catolicismul modern și naționalism există, în mod surprinzător, unele asemănări. Ambele au apărut în secolele al XIX-lea și al XX-lea¹⁹. Dacă înainte oamenii viețuiau în societăți religioase locale, la mijlocul secolului trecut a apărut religia de masă. Din aceasta au rezultat asociațiile, partidele și publicațiile catolice care au putut funcționa numai datorită faptului că credincioșii de rînd învățaseră să scrie, să citească și să-și însușească un sistem de noțiuni și simboluri acceptate în întregul *orbis catholicus*. Credincioșii au practicat, de acum încolo, o variantă a credinței internațional valabilă. Pornind de la Roma, s-a impus, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, varianta ultramontană a catolicismului, care a dus în cele din urmă la ștergerea deosebirilor dintre culturile populare. Ca și statul național, Biserica catolică oficială a început să adîncească linia de demarcație a lumii catolice. Astfel a luat ființă mediul catolic. Acest proces se poate observa mai ales în Germania, Belgia, Olanda și Elveția, prin apariția asociațiilor catolice.

După justa apreciere a istoricului olandez Jan Roes²⁰, noul catolicism era concomitent național și transnațional. Astfel, în a doua jumătate a secolului trecut s-a ajuns la un conflict de durată între catolicism și statul național. Cu orientarea ei universală, Biserica catolică a subminat pretenția de loialitate cvasitotalitară a statului național.

Lupta culturală dintre Biserica catolică și statul național liberal din Europa Occidentală (1850-1950) a avut un singur obiectiv: hegemonia culturală în cadrul societății. Catolicismul și naționalismul au trecut însă și prin perioade de simbioză culturală. Istoria europeană a demonstrat că unirea dintre religie și națiune funcționează cel mai bine atunci cînd ambele se simt amenințate dinspre exterior. Istoria Poloniei oferă în acest sens un bogat material ilustrativ.

Simbioză culturală : Polonia

În istoria ei de secole, Polonia nu a fost atât de indiscutabil catolică precum pare a fi în a doua jumătate a secolului XX²¹. Uniunea polono-lituaniană a Jagellonilor cuprindea, în secolul al XVI-lea, o mulțime de popoare de diverse etnii, limbi și religii : polonezi, lituanieni, ruteni, germani, armeni și cazaci, catolici și ortodocși, evrei, ortodocși unitarieni și musulmani. Poloneză era doar comunitatea politică, față de care elita politică știutoare de carte – nobilimea – își manifesta loialitatea. În Evul Mediu, Polonia era un proiect multicultural mult mai puternic decât Confederația elvețiană, manifestînd o toleranță religioasă și etnică nemaiîntîlnită.

O dată cu Contrareforma, din secolul al XVII-lea catolicismul s-a impus, pas cu pas, ca religie dominantă. De atunci, Europa a înclinat să confunde regatul polonez cu religia catolică, cu toate că nici jumătate din populația lui nu trecuse la catolicism. În rezistența lor împotriva moscoviților ortodocși, polonezii s-au considerat într-o măsură tot mai mare un bastion răsăritean al creștinismului latin.

Atunci cînd, în urma acordurilor din 1772, 1783 și 1793, Rusia, Prusia și Austria și-au împărțit teritoriul regatului polonez, elita culturală poloneză a început să îndeplinească funcția compensatoare. Scriitorii romantici polonezi au proiectat în literatură misiunea specifică a Poloniei pentru întregul Occident : Polonia ca Hristos suferind pentru toate popoarele europene.

Sentimentul patriotic s-a contopit cu credința catolică, mai întîi în ținuturile răsăritene ale regatului, din cauza învecinării cu rușii ortodocși. Catolicismul a jucat aici rolul unui scut împotriva rusificării culturale și religioase.

În regiunile vestice ale regatului polonez catolicismul s-a impus abia în secolul al XVIII-lea. Cînd, în secolul al XIX-lea, Prusia a inițiat programul de germanizare a ținuturilor răsăritene aflate în administrarea ei, Biserica catolică s-a transformat și aici în centrul rezistenței culturale, mai ales după ce predarea religiei în limba poloneză (1901) a fost interzisă.

Statul polonez, înființat după primul război mondial, era mult mai mic decât Polonia secolului al XVIII-lea. Populația, în număr de 27 milioane, era, în schimb, la fel de eterogenă. Din punct de vedere etnic, 69% dintre locuitori s-au declarat polonezi, 14% ucraineni, 8% evrei, 3,9% bieloruși, 3,8% germani, iar restul îl constituiau lituanienii, rușii, cehii etc. În ce privește confesiunea, s-au înregistrat 65% romano-catolici, 10% catolici unitarieni de rit grec, 12% ortodocși, 10% mozaici și 2,5% protestanți²².

În perioada interbelică Polonia nu era, așadar, nicidecum un stat național omogen. Abia ca urmare a stăpînirii naziste, a nimicirii în masă a evreilor polonezi, a ororilor celui de-al doilea război mondial, s-a născut o nouă Polonie. Statul polonez a pierdut după 1945 circa 23% din teritoriul deținut în 1939, iar numărul populației a scăzut la 23,9 milioane locuitori.

Ca urmare a migrațiilor în masă consemnate în timpul războiului și în perioada postbelică, s-a ajuns la o omogenizare culturală a populației. În 1945, minoritățile naționale însumau 450.000 de persoane, adică 1,4% din populația Poloniei²³. Din cauza

deplasării spre vest a graniței apusene, a crimei în masă căreia i-au căzut victimă evreii, a expulzării populației germane, în majoritatea ei de religie evanghelic-protestantă, numărul catolicilor din Polonia a crescut la 97,8%²⁴. Deci, abia după al doilea război mondial Polonia a devenit o țară catolică și din punct de vedere sociologic.

În timpul regimului comunist pe care rușii l-au impus polonezilor, Biserica catolică a devenit din nou apărătorul tradițiilor naționale și creștin-latine împotriva filosofiei oficiale marxiste.

Se impune o ușoară nuanțare: în timp ce Sfântul Scaun a ezitat ani de-a rândul după 1945 să recunoască granița Oder-Neissen, Biserica poloneză i-a considerat de la bun început pe episcopii noilor ținuturi de la vest drept membri cu drepturi depline ai clerului polonez. Până în 1946, scaunul episcopal din Gdansk a fost ocupat, cu aprobarea Vaticanului, de un german²⁵. În *Annuario Pontificio* se mai putea citi, în ediția din 1971, „Breslavia/Breslau/Wrocław”, această străveche dioceză cuprinzând atît ținuturi poloneze, cît și germane²⁶. Abia în 1972 Sfântul Scaun a recunoscut definitiv noile granițe bisericești. Unirea strînsă dintre catolicism și polonism din anii dominației comuniste și-a găsit expresia în așa-zisa „teologie a națiunii”²⁷. Sub influența mesianismului romantic din secolul al XIX-lea, cardinalul Stefan Wyszyński făcea deosebire între națiune și stat, punînd accentul pe națiune în defavoarea statului. Biserica ar trebui să se unească, prin urmare, cu națiunea, nu cu statul, și să asigure continuitatea existenței naționale. Astfel, mai ales după al II-lea Conciliu catolic, statul putea fi considerat o instituție seculară, iar caracterul catolic al națiunii poloneze nu trebuia să țină cont de granițele statului catolic. Puternica simbioză dintre catolicism și polonism a slăbit după 1989. În măsura în care existența statului polonez nu mai este amenințată, nu se mai impune egalitatea dintre catolicism și națiune. Este adevărat că papa Ioan Paul al II-lea mai amintește încă, ocazional, de misiunea morală a Poloniei.

Paritate: Germania și Elveția

În secolele al XVI-lea și al XVII-lea, state multiconfesionale ca Germania, Țările de Jos și Confederația elvețiană au creat modele de coexistență a diferitelor Biserici și comunități confesionale egale în drepturi.

Din secolul al XVI-lea, Confederația s-a scindat în două părți confesionale, care s-au distanțat tot mai mult una de cealaltă²⁸. Cantoanele au aderat toate la Confederație, dar fiecare dintre ele s-a declarat fie catolic, fie protestant. După ce, în timpul Reformei, cele două fracțiuni confesionale s-au confruntat în două rînduri (1529 și 1531), au urmat, în 1656 și 1712, alte două războaie civile religioase. Scindarea religioasă a frînat pînă în 1800 evoluția Confederației spre un stat modern, cu toate că nu încetau să existe interese general elvețiene. Marele noroc al Confederației elvețiene a fost că, în ciuda conflictelor religioase, nu a fost antrenată în războiul de 30 de ani.

În acordurile de pace încheiate s-a recunoscut că ambele comunități confesionale au dreptul la existență. Principiul teritorialității a garantat *statu-quo*-ul religios.

Fiecare confesiune era apărată înspre exterior prin formula „*cuius regio, eius religio*”, asigurându-și granițele și omogenitatea culturală în cadrul spațiilor vitale precis delimitate. Această formulă a constituit soluția pragmatică de eliminare treptată a războaielor civile confesionale, care ar fi dus cu timpul la nimicirea comunității politice.

După Revoluția franceză, în Europa de Vest s-a recunoscut libertatea credinței și cea a conștiinței. Contradicțiile religioase și-au pierdut caracterul absolut, credința fiind considerată de acum încolo un drept individual.

Statul federal elvețian întemeiat în 1848 s-a declarat neutru din punct de vedere religios și a organizat Biserica potrivit principiului federalist. Sciziunea confesională era încă efectivă; din 1830 până în 1848, în luptele pentru impunerea Constituției, opoziția dintre confesiunile evanghelic-protestantă și catolică a avut consecințe mai însemnate decât aceea dintre limbi.

După 1848 limba a început să ocupe locul deținut până atunci de religie. Pentru a putea rezolva problema limbii, s-a impus în Elveția principiul teritorialității²⁹. Statul federal a recunoscut mai multe limbi oficiale, dar stabilirea lor concretă a lăsat-o pe seama cantoanelor. Totodată, Elveția a refuzat să creeze instituții politice speciale pentru un grup lingvistic sau altul, ceea ce a preîntîmpinat formarea blocurilor lingvistice și, implicit, „belgizarea” țării. Elveția modernă a asigurat în același timp reprezentarea proporțională a comunităților lingvistice în organismele politice și juridice.

Constituția federală din 1848 a garantat libertatea de credință și a considerat confesiunea o problemă strict personală. Exercitarea dreptului confesional nu mai era legată strict de dreptul de domiciliu, cum se stipulase înainte de 1798. Înainte de revoluția helvetică din 1798, religia constituise problema oficială, iar limba fusese lăsată pe seama cetățeanului. În vechea Confederație, granițele confesionale erau trasate strict teritorial; în schimb, regiunile lingvistice nu erau reglementate. După 1848, Elveția a stabilit, mai mult sau mai puțin exact, teritorii lingvistice cantonale. Acum a intrat în funcțiune regula „*cuius regio, eius lingua*”.

Catolicismul împotriva statului național

În cadrul statului național, cultura constituia fundamentul vieții sociale³⁰. Procesul industrializării, marcat de mobilitatea socială și comunicarea în creștere, a impulsionat această evoluție, statul impunându-și, cu ajutorul școlii și al serviciului militar, catehismul său politic.

Față de tendința de omogenizare a granițelor politice și culturale – vizibilă în întreaga Europă Centrală și de Vest – catolicismul a acționat ca un factor de frînare, opunându-se dezvoltării statului național. Deoarece protestanții și-au însușit mai repede cultura predominantă, ei s-au integrat mai rapid în statul național.

Biserica de la Roma s-a încăpăținat să respecte, până către sfîrșitul secolului al XIX-lea, principiul legitimității dinastice, cauzînd pierderi considerabile mișcărilor de eliberare națională. De exemplu, în timpul răscoalei polonezilor din 1830,

papa Grigore al XVI-lea a fost de partea țarului rus³¹. Problema Romei a preocupat decenii întregi statul național italian, boicotat de Biserică prin renumita formulă „*non expedit*”. Papii făceau o distincție netă între națiune și stat. Ei considerau naționalul un element social și se opuneau absolutismului statului³². Totodată, Biserica catolică a combătut monopolul statului în domeniul educației și culturii.

Nu este de mirare că rezistența și opoziția catolicismului față de statul național liberal a prezentat și numeroase contradicții. În lupta lor antimodernistă, Biserica și catolicii nu s-au sfiit să apeleze la mijloace moderne, ca asociațiile, partidele și publicațiile. În schimb, nu au prevăzut că aceste mijloace se vor întoarce împotriva lor, contribuind la modernizarea internă a catolicismului prin faptul că au întărit poziția laicilor în Biserică și au sustras clerului funcția de monopol.

În Germania, Țările de Jos și Elveția, în secolul al XIX-lea și în prima jumătate a secolului XX orientarea statală a catolicismului era mai puțin pronunțată decât a protestantismului. În cele trei țări multiconfesionale, catolicii s-au simțit în minoritate. Cu orientările lor universaliste și particulariste ei au subminat statul național, trăind într-o eternă dublă identitate. Până la izbucnirea primului război mondial susțineră mereu că sînt deopotrivă buni catolici și buni patrioți.

În Germania anului 1848, catolicii nu au luat atitudine împotriva mișcării naționale, pentru că forma național-statală a țării nu fusese încă stabilită definitiv. După eșecul Constituției de la Frankfurt ei și-au legat întreaga speranță de Austria. Așa se explică de ce, între 1850 și 1860, toate întrunirile le-au organizat pe pămînt austriac. Abia după 1860 catolicismul s-a îndepărtat definitiv de mișcarea națională. Imperiul din 1871, cu soluția lui germano-prusacă, nu a avut numai un caracter antiaustriac, ci și anticatolic.

În războiul civil din Elveția (1847) catolicii au suferit o grea înfrîngere. Aceasta, ce-i drept, a netezit drumul spre constituirea unui stat federal modern, dar a pricinuit în tabăra catolică o traumă care s-a vindecat abia spre sfîrșitul secolului al XIX-lea. Elveția modernă s-a construit sub o conducere național-liberală. Arhitectura Confederației le-a permis însă catolicilor să se retragă în cantoanele lor și să-și ridice acolo refugii culturale.

În Germania și Elveția, catolicii au subliniat mereu tradițiile lor universaliste. Lupta culturală a mărit distanța față de spiritul liberal al vremii și statul național. Din cauza legăturii sale tradiționale cu Roma, catolicismul politic a fost considerat de adversarii lui un corp străin, nesigur, în noul stat național.

După părerea istoricului german Horst Möller, catolicii au relativizat statul național, fapt care le-a înlesnit ulterior integrarea³³. O dată cu stingerea conflictului cultural, după 1880, catolicii s-au apropiat de statul național. Împăcarea nu a fost un lucru prea dificil, pentru că ei se luptaseră cu statul, niciodată cu națiunea.

În Germania, apropierea s-a limitat mai mult la domeniul cultural. În sferele politice ale Germaniei lui Wilhelm I, catolicii nu au avut acces. După cum observă Hans Meier, la sfîrșitul secolului al XIX-lea catolicii au fost destul de puternici ca să apere drepturile și libertățile Bisericii, dar prea slabi pentru a exercita o influență decisivă asupra primului stat național german³⁴.

În Elveția, în schimb, influența politică a Bisericii catolice s-a simțit mai devreme. Deja la mijlocul anilor '80 se întrevădea împăcarea. Datorită compromisului la care s-a ajuns în 1891, catolicii (adică creștin-democrații) au participat fără întrerupere la guvernarea statului federal.

Astfel a decurs, în Germania și Elveția, naționalizarea lentă a catolicismului politic, cu toate că o oarecare răceală a persistat între Biserica catolică și națiune. Catolicii au continuat să fie buni patrioți, dar nu și buni naționaliști.

În perioada Republicii de la Weimar catolicii s-au integrat, prin partidul de centru, în statul german, iar în anul de cotitură 1933 s-au grăbit să voteze legea împuternicirii guvernului, ca să nu fie cumva etichetați din nou drept cetățeni de rangul doi. Într-un mod asemănător, și în Elveția catolicismul politic a devenit, în perioada interbelică, partenerul mai tânăr al partidului național liberal majoritar și a constituit, în alianță cu partidul țărănesc și cel liberal, blocul antisocialist.

Catolicii elvețieni au renunțat definitiv la rezervele față de statul național abia în a doua jumătate a anilor '30, când s-a impus coalizarea tuturor forțelor naționale în fața pericolului reprezentat de bolșevism, național-socialism și fascism. Fapt fără precedent, ierarhia catolică se subordona conducerii episcopatului, apărînd statul național cu un patriotism patetic. În tirul ideologic la care era supus catolicismul, legătura sa cu Roma și papalitatea era mai mult un pretext. Partidele de stînga atacau Biserica și catolicismul politic pentru că acestea erau, în viziunea lor, prea puțin democratice și înclinate spre un model autoritar de societate.

În perioada restaurației, după al doilea război mondial, în Germania ca și în Elveția catolicii s-au afirmat tot mai mult din punct de vedere politic, contribuind la reconstruirea statului și a societății. Dacă pînă atunci, menținîndu-se la o distanță critică față de statul național, aceștia se defineau doar ca o parte a națiunii, în perioada postbelică au început să promoveze concordanța, caracteristică și astăzi politicii din Germania, Țările de Jos și Elveția. Catolicilor Adenauer, Schumann și De Gasperi le datorăm inițierea mișcării de integrare europeană, care a însemnat totodată începutul noii ordini europene și eliminarea pericolului unor noi războaie naționaliste.

De la *millet* la națiune în Europa de Sud-Est

În Europa de Sud-Est, religia reprezintă, într-o măsură mult mai pregnantă decît în Europa Occidentală, elementul constitutiv al națiunii și al statului național. Țările de aici se consideră, de regulă, națiuni culturale, în cadrul cărora factorul religios este elementul de coeziune. Înspre exterior, rolul elementului distinctiv îl preia în Balcani limba, dar mobilizarea internă o realizează religia.

În Balcani, Biserica (națională) este, de asemenea, mult mai antrenată în sfera politicului. Aceasta se explică prin faptul că în perioadele îndelungi de asuprire politică popoarele au găsit în Biserică ultimul refugiu al libertății culturale. Popoarele balcanice au trăit pînă în secolul al XIX-lea sub stăpînire turcească. Secole întregi Bisericile constituiseră garantul identității lor etnic-culturale. Biserica ortodoxă sîrbă

nu a militat numai pentru menținerea nealterată a credinței, ci și pentru păstrarea nestinsă a conștiinței colective.

După părerea publicistului elvețian Arnold Hottinger, popoarele balcanice au constituit, în timpul stăpînirii otomane, așa-zise *millet-uri*³⁵. Termenul provine din limbajul administrației turcești și desemnează o comunitate etnică și totodată una religioasă. Numeroase comunități de acest gen aveau propriile lor Biserici și propria lor limbă. În calitate de comunități religioase erau subordonate stăpînirii musulmane, dar treburile interne le puteau reglementa după propriile lor legi. Membrii comunității trăiau într-un mediu închis, neexistînd, de obicei, legături cu alte *millet-uri* prin căsătorie. Comunitatea nu poseda, în schimb, un teritoriu propriu, fiind constituită numai pe baza apartenenței religioase. Membrii ei se bucurau de libertatea circulației în întregul imperiu. Așa se explică de ce harta etnică, culturală și religioasă a Europei de Sud-Est este atît de pestriță.

Abia în secolul al XIX-lea aceste comunități au început să se transforme în națiuni, respectiv state naționale, după modelul european. Sîrbii au fost prima comunitate care s-a ridicat împotriva stăpînirii otomane. Revolta din 1812 a fost înăbușită. Aceste popoare au pătruns în conștiința vest-europenilor cu ocazia răscoalei grecilor din 1821, care a provocat un imens val de solidaritate în întreaga Europă.

Întemeierea statului național grec a fost relativ ușoară, pentru că teritoriul era oarecum delimitat. Numai în partea de nord a Greciei, în Macedonia și în Anatolia de atunci granițele erau încă nesigure.

Cu totul alta era situația în Balcani, unde predomina amestecul etniilor. Ca urmare, elitele intelectuale ale popoarelor balcanice aspirau la teritorii cît mai întinse, pe unde trăiseră membrii comunității lor. Astfel s-au născut proiecte pentru Serbia Mare, Bulgaria Mare, Grecia Mare, România Mare ș.a.

În aceste confruntări s-au amestecat în permanență marile puteri, care au exploatat ideile etnonaționaliste ale elitelor locale pentru a-și atinge propriile scopuri politice. Astfel, din motive geopolitice, religioase sau de altă natură, Rusia a sprijinit Bulgaria Mare, Franța – Serbia Mare, iar Marea Britanie a ținut partea Greciei Mari.

În Balcani s-a instalat pacea doar atunci cînd vreuna din marile puteri a acționat ca arbitru între popoarele și religiile de aici, impunînd, pentru un timp oarecare, ordinea interculturală. Timp de secole, acest rol și l-au asumat otomanii. Mai tîrziu a venit rîndul monarhiei bicefale și al marilor puteri, care, în alianță cu un popor sau altul, hotărau ce etnii, pe ce teritorii erau recunoscute. După al doilea război mondial, sovieticii și Tito au fixat regulile în funcție de interesele Rusiei sau ale Iugoslaviei, silind comunitățile religioase, lingvistice sau etnice rivale să ajungă la un echilibru. În 1995, rolul de arbitru l-au preluat americanii. În realitate, nici pînă astăzi popoarele balcanice nu au reușit să-și găsească echilibrul intern.

Războaiele civile din Balcani pot fi înțelese în adevărata lor lumină numai ținînd seama de influența marilor puteri. În toate cazurile pricina războiului stătea în faptul că, atunci cînd unul dintre grupurile locale ridica pretenții la hegemonie într-un anumit teritoriu, comunitatea înrudită religios sau lingvistic din afara zonei de conflict propriu-zise prelua mereu rolul așîțătorului la război. Adevărata cauză a confruntărilor interminabile din Balcani constă însă în faptul că nu s-a reușit încă să se treacă

de la fosta ordine otomană, cu comunitățile ei lipsite de teritorii, dar cu pretenții de cvasiautonomie, la sistemul apusean de state naționale delimitate de granițe teritoriale inviolabile. Societatea multiculturală a Balcanilor s-a bazat pe un sistem non-teritorial, care a încurajat amestecul popoarelor, religiilor și limbilor.

În secolele al XIX-lea și al XX-lea, modelul statelor naționale de tip apusean s-a dovedit a fi mai puternic și mai viabil din punct de vedere militar și economic. Imperiile multiculturale Otoman și Habsburgic, cu edificiul lor complicat, nu au rezistat în confruntarea cu evoluțiile moderne și cu tendințele de omogenizare politico-culturală. Acest adevăr istoric trebuie cunoscut foarte bine, pentru că în Europa Occidentală predomină uneori concepția că evenimentele din Balcani și Caucaz nu sînt altceva decît reminiscențe ale unor vremuri anacronice și produsul unor barbari necivilizați. Împletirea elementelor religioase, lingvistice și etnice transformă Balcanii într-o paradigmă în care se confruntă, într-o formă exagerată și contorsionată, interesele europene contradictorii în jurul problemei statului, a limbii și a etnicității.

Bosnia : un *compositum mixtum*

Nicăieri în Europa religia și etnia nu se întrepătrund atît de strîns ca la slavii din sudul Peninsulei Balcanice³⁶. Toate etniile recurg, în scopul definirii identității proprii, la simbolurile și miturile pe care religiile ortodoxă, catolică sau islamică le oferă din belșug.

La recensămîntul iugoslav din 1948³⁷, musulmanii din Bosnia aveau la dispoziție trei variante de naționalitate : musulman-sîrb, musulman-croat sau musulman de naționalitate neprecizată. Rezultatul a fost următorul : 25.000 musulmani s-au declarat croați, 72.000 – sîrbi, iar 778.000 nu și-au indicat naționalitatea. La recensămîntul din 1953, guvernul comunist a înregistrat pentru ultima dată și religiile. Cu această ocazie și-au recunoscut credința musulmană peste 2 milioane (12,5%) de locuitori. Termenul „musulman” era atunci considerat unul exclusiv religios. Musulman era acela care-și declara religia islamică. În privința naționalității, în spiritul „iugoslavismului” oficial a apărut, tot atunci, categoria „iugoslav de naționalitate neprecizată”. În Bosnia au bifat această rubrică 891.800 locuitori. Recensămîntul din 1961 a utilizat expresia „musulman în sens etnic”, conceptul primind iarăși o conotație națională. Din 1971 înapoi erau recenzați „musulmani în sens național”.

În 1981 s-au recenzat 2 milioane de locuitori de naționalitate musulmană. Dacă adăugăm cele 2 milioane de albanezi, musulmani în proporție de 95 %, și cei 100.000 de turci, rezultă că în fosta Iugoslavia trăiau circa 4 milioane de musulmani. Se poate presupune că, înainte de războiul din Iugoslavia, în Bosnia și Herțegovina, musulmanii, reprezentînd 40% din totalul populației, îi depășiseră pe sîrbi, fiind cea mai puternică etnie națională.

Spre deosebire de restul Iugoslaviei, în Bosnia-Herțegovina noțiunea de musulman în sens etnic coincidea cu aceea de musulman în sens religios ; prin urmare, doar aici ei au constituit și o categorie etnic-națională. Deoarece în Bosnia nu a existat,

de-a lungul islamizării, o identitate sîrbă sau croată distinctă, nu s-a vorbit nicicînd de „sîrbi musulmani”, căci aceasta ar fi presupus ca strămoșii celor în cauză să fi fost sîrbi înainte de a fi trecut la islamism.

Oricum s-ar aprecia legitimitatea atît de complexă din punct de vedere religios-cultural și istoric a musulmanilor bosniaci, un lucru este evident, și anume că musulmanii bosniaci au vrut dintotdeauna să se deosebească prin religie de sîrbi și de croați, cu toate că vorbeau aceeași limbă, sîrbo-croata sau croato-sîrba, în variantă dialectală. Ei au aderat la cultura musulmană, la care se convertiseră, ca slavi, mai mult sau mai puțin de bunăvoie, în timpul stăpînirii otomane. Pe de altă parte, naționalitatea musulmană cuprindea și un număr apreciabil de locuitori care se distanțaseră de comunitatea religioasă și nu mai practicau credința islamică.

O dată cu destrămarea Iugoslaviei, situația s-a schimbat radical. Majoritatea locuitorilor catolici și ortodocși ai Bosniei și Herțegovinei au pretins statutul de minoritate națională croată sau sîrbă și s-au identificat cu noile state naționale Croația și Serbia. În împrejurările date, musulmanii și-au reformulat identitatea etnic-națională, considerîndu-se „bosniaci în sens național”³⁸. Adunarea generală bosniacă și parlamentul de la Sarajevo au accentuat numai identitatea regională și au trecut pe planul al doilea deosebiriile religioase dintre musulmani, catolici și ortodocși. Conform părerii lui Smail Balić, s-a continuat astfel tradiția practică în perioada Imperiului Otoman și a monarhiei habsburgice.

Guvernul bosniac a subliniat în repetate rînduri că se poate vorbi de un popor bosniaco-herțegovin, de o etnie bosniacă, ce se deosebește de națiunile învecinate ale croaților și sîrbilor și care are dreptul la un stat propriu, delimitat de granițele sale istorice. În cercul vicios al etnicității, guvernul a adus argumente de natură etnic-națională și a legitimat astfel noul stat. Accentuînd latura etnic-națională a statului, a intenționat totodată să prevină anumite temeri din partea Europei de Vest față de un nou stat musulman în Balcani.

Identitatea bosniacă a creat însă noi probleme, care ilustrează și mai pregnant complexitatea realității culturale în această parte a Europei. Termenul de „bosniac” se referă oare la toți locuitorii Bosniei-Herțegovina sau numai la musulmani? Ce relații există între ceilalți musulmani slavi din fosta Iugoslavie și bosniaci? Constituie aceștia „o minoritate națională în afara statului lor”? O asemenea definiție va întîmpina, cu siguranță, împotrivirea albanezilor, care se definesc mai întîi ca etnie și abia apoi ca religie. În concluzie, în amestecul etnic-cultural din Balcani nu există soluții pur etnice. Conflictul din Iugoslavia prezintă toate caracteristicile unei confruntări etnonaționaliste, avînd în plus și trăsături religioase. Pretenția la un stat pur etnic al sîrbilor și al croaților poate fi satisfăcută numai pe calea războiului, prin crime, deportări și expulzări.

Situația inițială s-a complicat suplimentar prin aceea că multiplele criterii religioase, lingvistice și etnice nu se suprapun. În afara categoriei etnice, care face posibilă diferențierea între sîrbi, croați, muntenegreni și albanezi, avem categoria religioasă, care acordă apartenenței confesionale statutul de element etnic distinctiv. Etnicizarea societății produce sau accentuează conflictul religios și duce în final

la o politizare a apartenenței confesionale. Războiul etnonaționalist incită la ură/intoleranță religioasă.

În ultimii ani s-a putut constata cum conflictul a dus la „ghetoizarea” musulmanilor, căsătoriile mixte întâmpinând dezaprobare iar obiceiurile și preceptele vestimentare musulmane fiind impuse cu fermitate sporită. Foarte puțini europeni sînt conștienți în Occident că islamismul, așa cum era el practicat de musulmanii din Bosnia-Herțegovina, reprezenta una din cele mai secularizate versiuni ale acestei religii. Abia cînd a devenit ținta naționalismului etnic, și-a adus aminte de fundamentul religios al identității sale și a început să se radicalizeze. Astfel, apartenența religioasă a devenit o trăsătură decisivă a etnicizării politicii.

Misiunea multiculturală a Bisericii

Din istoria americană cunoaștem semnificația noțiunii de *melting pot*, de creuzet. Astfel și-a intitulat scriitorul englez Israel Zangwill (1864-1926) piesa de teatru în care încuraja căsătoria între evrei și creștini, în scopul eliminării treptate a diferențelor etnice și religioase. La sfîrșitul piesei, David îi spune soției sale creștine că Lumea Nouă e mai grozavă decît au fost vreodată Ierusalimul sau Roma⁴⁰.

Dar și în SUA acest model a fost extrem de disputat. El presupune o contopire definitivă. Dacă însă pe plan social o majoritate pretinde unei minorități să se asimileze, integrarea nu reușește pe deplin. În America modelul creuzetului funcționează doar în cazul albilor, în privința negrilor eșuînd într-o măsură considerabilă. Pentru Europa, acest model nu constituie deloc o rețetă.

Societățile multiculturale pot supraviețui numai dacă reușesc să separe identitățile religioase, culturale și politice. Oamenii trăiesc într-un angrenaj de legături și obligații, ei sînt concomitent cetățeni ai statului, enoriași ai Bisericii și membri a tot felul de asociații.

Cu pretenția lor universalistă, Biserica constituie adevărate modele de integrare multiculturală, accentuînd „catolicul” în sensul grecesc al cuvîntului și prevenind idolatrizarea națiunii. Totodată, ele pot scăpa de pericolul instrumentalizării naționaliste numai dacă se distanțează de națiune. Biserica ar trebui să adere la o societate civilă care preferă cetățenia individuală vreunei apartenențe etnice, așa cum subliniază José Casanova⁴¹.

Capitolul 2

BĂTĂLIA LIMBILOR

Titlul unei culegeri de eseuri publicate în 1987 la Sarajevo de Dževad Karahasan este *Despre limbă și teamă*¹. Scriitorul născut în Bosnia a prevăzut, înainte de colapsul Iugoslaviei, bătaia limbilor și a culturilor pe care o vor purta intelectualii și politicienii.

„Purificările etnice” încep pretutindeni în planul limbilor și al simbolurilor. Referindu-se la Iugoslavia, jurnalista italiană Nicole Janigro notează următoarele : „Pe câmpul de bătaie sînt etalate steaguri și uniforme, printre ruinele orașelor bîntuite de fantome, cum este Vukovar, apar panouri cu inscripții noi. La radio și televiziune, în redacții și săli de clasă se duc adevărate campanii pentru introducerea noilor forme lingvistice și pentru controlul «purității» propriei limbi. Nu se știe exact despre care limbă este vorba, important este să fie altfel decît cea folosită pînă acum, alte terminații, alte foneme, accente și sunete”². Dezbinarea și separarea politică precedă purificarea etnolingvistică și se dovedește totodată un instrument deosebit de eficient în scopul discriminării sociale și politice. Accentul diferit îl trădează pe individ, și astfel din Stevan se naște Stjepan și din Jovanka – Ivanka.

Ceea ce se întîmplă în fosta Iugoslavie după 1990 au trăit și alte popoare și state europene. În Europa limba este mai mult decît un mijloc de comunicare, ea este expresia și simbolul diferitelor culturi. Limba și cultura constituie totdeauna pretextul de a împărți teritorii și de a le „purifica” din punct de vedere etnic.

În secolul al XIX-lea, sub influența romantismului german s-a răspîndit ideea conform căreia națiunile, preponderent culturale la început, constituie organisme politice, înzestrate cu un spirit aparte ce-și găsește expresia în limba națională. Revoluția franceză a legitimat acest principiu lingvistic-național. Cu mici excepții, toate statele europene au proclamat o singură limbă națională ca limbă de stat. S-a început astfel să se vorbească de națiuni lingvistice în sensul politic al cuvîntului.

Naționalismul lingvistic

Pînă la Revoluția franceză, oamenii aveau obligații doar față de dinastia conducătoare. Limba și cultura nu prezentau importanță. Și, invers, monarhii și principii se declarau mulțumiți atît timp cît supușii lor plăteau dările și-și trimiteau fiii la oaste. Limba supușilor nu-i interesa deloc³.

În perioada prerevoluționară, oamenii erau loiali în primul rând față de familie, comunitatea sătească și starea lor socială. Identificările sociale se orientau după ordinea stărilor sociale, ierarhia acestora din urmă marcînd, în general, viața în perioada premodernă. Nobilimea era pînă în secolul al XVIII-lea o stare socială transnațională. Un exemplu edificator în acest sens îl oferă prințul Eugen de Savoia, născut la Paris, ca fiu al lui Eugen Moritz de Savoia-Carignan, în anul 1662. Regele Ludovic al XIV-lea a pregătit pentru prințul cam mic de statură o carieră ecleziastică, fapt ce l-a determinat pe tînărul de douăzeci de ani să fugă din Franța la Viena, asediată tocmai atunci de turci (1683). În slujba împăratului, prințul de Savoia a început o strălucită carieră militar-diplomatică. Pe cîmpurile de luptă din Ungaria și Italia, el s-a evidențiat în asemenea măsură, încît i s-a încredințat comanda armatei imperiale în războiul împotriva turcilor. La vîrsta de treizeci și patru de ani a învins oastea otomană la Zenta și a pregătit pacea de la Karlowitz (1699). Mai tîrziu, în timpul războiului pentru succesiunea Spaniei, a luptat și împotriva armatelor lui Ludovic al XIV-lea. Limba sa maternă, franceza, nu a fost un impediment în calea carierei sale în Imperiul Habsburgic. Statuia sa uriașă din fața palatului regal de la Buda stă mărturie pentru aceasta.

Înainte de Revoluția franceză, limba nu avea aceeași importanță pentru sentimentul de apartenență la un popor ca în secolul al XIX-lea și al XX-lea. Regii și curtea lor vorbeau adesea altă limbă decît cea a supușilor. Regele prusac Frederic al II-lea⁴ publica în 1780 cartea sa *De la littérature allemande*, în care recomanda germanilor să se alăture autorilor antici și francezi în alegerea tematicii și în privința nivelului stilistic. Tot lui i se datorează tratatele, de asemenea în limba franceză, *Considérations sur l'état présent du corps politique de l'Europe* și *Antimachiavell*, în care-și prezintă concepțiile morale și realist politice. Frederic visa să devină un mare poet francez. Cu Voltaire s-a aflat într-o corespondență îndelungată. Toată viața nu a gîndit decît în limba franceză.

Permeabilitatea în privința limbii s-a manifestat și în serviciul militar, care era considerat o meserie ca oricare alta, fiind un mijloc de cîștig recunoscut oficial. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, 3% din populația totală a Elveției se afla în „serviciu străin”. Se estimează astăzi că în secolul al XVIII-lea aproape 500.000 de elvețieni au stat în slujba unor puteri militare străine⁵.

În războiul de succesiune la tronul Spaniei (1709), regimente de elvețieni s-au aflat în slujba ambelor forțe combatante, așa că în bătălia de la Malplaquet ei s-au ucis reciproc. În ajunul Revoluției franceze, generalul elvețian Peter Josef Viktor von Besenval (1721-1791), originar din Solothurn, comanda garnizoana din Paris. Josef Bernard Altermatt, născut în Rodersdorf (cantonul Solothurn), a intrat în serviciul Bourbonilor spanioli (1741), apoi în regimentul de gardă parizian (1743), iar în anul 1769 a fost avansat la rangul de general. După ce s-a pensionat și s-a întors acasă, guvernul cantonului natal i-a încredințat comanda împotriva trupelor invadatoare franceze. Anii petrecuți în slujba Franței nu au fost tulburați de eventuale scrupule patriotice. El era gata să-și dea și viața pentru Bourboni, așa cum s-a întîmplat cu fratele lui, Urs Franz, în 1743, în Spania. Cîțiva ani mai tîrziu, comanda regimentul din Eptingen și cucerea cu el – ce ironie a istoriei pentru separatiștii din Jura! –

Corsica pentru Franța. Mai târziu, istoricii din Jura separatistă au caracterizat contribuția generalului german drept o expresie a spiritului proto-național al acestui canton. În *Ancien Régime* identitățile erau, așadar, extrem de confuze⁶.

Dacă în epoca prerevoluționară teritoriul își schimba stăpînul prin căsătorie sau moștenire, prin cucerire sau în urma unor tratate de pace, locuitorii acceptau schimbarea politică fără vreo rețineră. Alianța dinastică a Habsburgilor cu Spania este numai unul dintre exemplele acelor vremuri. Dinastiile respectau din principiu limba și cultura, tradițiile politice și obiceiurile autohtonilor. Deci, nu se poate vorbi în acest caz de un naționalism lingvistic.

De regulă, stăpînii vorbeau cu supușii în limba acestora. În secolul al XVIII-lea s-au folosit și traducători, de exemplu în administrația din Ticino, deoarece guvernatorul nu cunoștea limba italiană. Rolul lor era de a traduce declarațiile martorilor în fața instanței și, invers, de a le comunica italienilor hotărârile guvernatorului⁷.

Toate acestea s-au schimbat în jurul anului 1800. Revoluția franceză a distrus ordinea vechii Europe. În Franța, starea a treia a preluat puterea în numele națiunii și al poporului francez. Republicanismul revoluționar i-a transformat pe francezi în cetățeni, „purtătorii” noului stat național. Identitatea națională a început să fuzioneze cu cetățenia.

Acest proces s-a putut observa și în Germania, deși condițiile-cadru difereau mult de cele franceze⁸. Aici, conceperea naționalului era marcată etnic-cultural. Reich-ul lui Bismarck, cu teritoriile lui locuite de negermani, trebuie considerat un stat național încă nedeșăvîșit. Abia în anul 1913 s-a etnicizat cetățenia germană.

Începînd cu secolul al XIX-lea, programul politic prioritar în Europa îl constituia statul național. Guvernele au transformat limba așa-zisului „popor statal” în limbă de monopol și urmăreau exclusivitatea lingvistică în politică, economie și cultură. În realitatea istorică n-a avut nici o importanță modul în care s-a fundamentat filosofic sau teoretic statul național. Guvernele au contopit identitatea națională cu cetățenia și au pretins tuturor cetățenilor loialitate absolută în domeniile politic, militar și cultural. Națiunea a fost investită astfel cu statutul unei religii politice.

Deoarece societatea modernă necesita o limbă unitară, statul a omogenizat cultura și a creat pe teritoriul lui o limbă standard, pe care toți locuitorii erau obligați să o cunoască dacă voiau să se bucure de avantajele economice și drepturile politice ale noului stat⁹. Cu ajutorul școlii și al mijloacelor de comunicare în masă, limba și naționalismul cultural s-au impus cu timpul, cultivîndu-se puritatea limbii naționale, propria cultură fiind apreciată ca superioară valoric și accentuîndu-se astfel un etnocentrism cultural.

Un exemplu elocvent în această privință îl constituie Praga celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea. Populația cehă a orașului a crescut, între anii 1850 și 1900, de la 157.000 la 514.000 de locuitori, mai ales ca urmare a imigrării din regiunile cehești ale țării. În 1898, consulul german la Praga nota: „Dacă în urmă cu douăzeci și cinci de ani orașul putea fi considerat pur german, acum este fără îndoială un oraș în totalitate cehesc”¹⁰. Să ne amintim: abia în 1859 s-a deschis la Praga prima școală cu profil real cu limba de predare cehă. În 1868-1869 sistemul bilingv a fost introdus la Institutul politehnic, iar în 1882 – la Universitatea pragueză. În 1890 și-a deschis

portile primul gimnaziu cehesc de fete din Imperiul Habsburgic¹¹. Exemplul Pragă demonstrează rolul important al școlii și culturii în procesul naționalizării.

Trebuie să mai adăugăm că francezii și spaniolii și-au unificat teritoriul pe bază lingvistică deja înainte de secolul al XVIII-lea. În Franța, procesul de centralizare politico-lingvistică își are începuturile în secolul al XVI-lea și a durat sute de ani¹². Pe baza mai multor ordonanțe regale – cea mai importantă fiind aceea din 1539 – s-a stabilit exclusivitatea limbii franceze în regatul francez. De exemplu, printr-un decret regal limba catalană a fost scoasă în afara legii în Roussillon, în sudul țării. Adunarea națională revoluționară din 1792 a reînnoit principiul limbii de stat, considerînd-o simbolul unității naționale. Limbile regionale, ignorate în sfera oficială, și-au pierdut cu timpul orice importanță.

Politica lingvistică omogenizatoare

Majoritatea noilor state naționale s-au organizat după criterii lingvistice. Prin asimilare sau cu forța, noile state s-au omogenizat în plan lingvistic. Cîteva exemple din istoria Europei vor ilustra această evoluție.

Germania constituită prin războaiele de cucerire ale Prusiei era, într-un anume sens, un imperiu multinațional. În 1864 a avut loc războiul cu Danemarca, în 1866 cel împotriva Austriei, iar în 1870-1871 – confruntarea armată cu Franța. Astfel, între 1864 și 1871, Imperiul german și-a extins teritoriul prin anexarea provinciei Schleswig-Holstein și a Alsaciei și Lorenei, teritorii cu o populație eterogenă.

În 1871 trăiau în Reich-ul german 2,2 milioane de polonezi (5,2% din totalul populației), 80.000 de danezi și 60.000 de lituanieni, ca să nu mai amintim de cei 1,5 milioane de alsacieni și lorenii care, sub influență franceză, parcurseseră o dezvoltare culturală proprie¹³.

În 1872 limba germană a fost proclamată limbă oficială în Alsacia și Lorena¹⁴. Începînd cu 1874 a fost introdusă treptat și în școlile generale. Doar clasele constituite exclusiv din copii francezi învățau în limba lor maternă. Politica lingvistică aplicată în Alsacia și Lorena a fost totuși mai tolerantă decît în provinciile de est ale imperiului. În ciuda acestui fapt, locuitorii din Alsacia și Lorena au avut sentimentul tot mai acut că sînt tratați drept cetățeni de rangul doi. Apoi, în timpul primului război mondial, s-a interzis cu desăvîrșire predarea în limba franceză.

Un alt exemplu îl oferă politica lingvistică practică de Rusia țaristă împotriva polonezilor, ucrainenilor, locuitorilor din țările baltice și finlandezilor¹⁵. Ținuturile poloneze anexate între anii 1772 și 1795 au fost supuse unei asimilări din ce în ce mai accentuate din partea Imperiului Țarist sub Nicolae I. După 1831 limba rusă a fost introdusă în administrație, jurisdicție și școală, dar după aceea a început procesul contrar, poloneza cîștigînd iarăși teren.

În Regatul polonez, constituit după Congresul de la Viena, poloneza s-a menținut ca limbă oficială pînă la răscoala din 1863. După aceea, încetul cu încetul, orice urmă a autonomiei a fost înlăturată. Pînă și numele provinciei a fost rusificat, devenind „provincia de pe Vistula” (*Privislinski krai*). În 1879, guvernul țarist a interzis folosirea limbii poloneze, nu numai în orele de curs, ci chiar și în pauze. Universitatea

din Varșovia, înființată în 1869, era un institut cu predare exclusiv în limba rusă, fapt care i-a determinat pe polonezi să o boicoteze. Și Biserica catolică a avut de suferit, mulți episcopi fiind demiși, mănăstirile închise și legăturile cu Roma întrerupte.

O politică asemănătoare au dus țarii și împotriva bielorușilor, lituanienilor și ucrainenilor. Toate aceste popoare erau considerate drept ruși apuseni sau „ruși mici”, care trebuiau apărați de pericolul polonez. În vara anului 1863, ministrul de interne interzicea tipărirea de cărți în limba ucraineană, cu excepția celor beletristice. El motiva această hotărâre astfel: „Nu există o limbă bielorusă sau ucraineană propriu-zise. Dialectul folosit de popor este rusesc, dar alterat sub influența Poloniei”¹⁶.

Marele ducat al Finlandei a căzut și el victimă politicii de rusificare, deși cu oarecare întârziere. La sfârșitul secolului, guvernul țarist a introdus în Finlanda limba rusă ca limbă oficială, în special în administrație și în organismele politice conducătoare, de exemplu în Senat.

Maghiarizarea Ungariei

Din punct de vedere cultural, religios și lingvistic, regatul ungar se prezenta – după cum am arătat deja¹⁷ – înaintea primului război mondial ca un stat multicultural, cu o paletă largă de comunități lingvistice. La recensământul din 1910 s-a înregistrat o populație totală de peste 18 milioane de locuitori¹⁸. În privința limbii materne, 54,5% erau unguri, 16,1% români, 10,7% vorbeau limba slovacă și 10,4% germana. Referitor la sinti și romi nu există statistici certe.

Diversitatea confesiunilor religioase era și ea deosebit de mare; dintre unguri, 49% s-au declarat atunci romano-catolici, 11% greco-catolici, 13% greco-ortodocși, 14% reformați, 7% luterani, iar 5% mozaici. Statistica apare în adevărata ei lumină dacă ținem seama de faptul că la mijlocul secolului trecut populația maghiară reprezenta doar 41,6% din cea globală. În intervalul 1850-1910, comunitatea lingvistică a maghiarilor a crescut mai mult în comparație cu celelalte. László Katus apreciază sporul de creștere naturală a maghiarilor ca fiind peste media înregistrată în întregul regat. O altă cauză o reprezintă faptul că foarte mulți slovaci și ruteni au emigrat în America.

Mai importantă decât toți factorii demografici a fost însă forța de asimilare a maghiarimii¹⁹. Ea s-a făcut simțită mai ales în regiunile deschise din punct de vedere lingvistic și etnic. De asemenea, s-au maghiarizat mai rapid păturile mijlocii ale intelectualilor și funcționarii.

Înainte de primul război mondial, bi- sau plurilingvismul era încă relativ răspândit. Se estimează că în acea perioadă un sfert din totalul populației (cca 5 milioane) stăpânea mai multe limbi, fapt determinat de profesii sau educație, și care constituie, pe de altă parte, un indiciu al fazei mijlocii a asimilării.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea politica de maghiarizare încă nu demarase, cu toate că presiunea asimilării se simțea deja, mai ales în orașe. Primii care s-au adaptat culturii dominante au fost cetățenii de limbă germană, devenind astfel mijlocitorii ei pentru germanii imigrați mai târziu. Concomitent cu procesul de asimilare a avut loc o reînnoire a limbii maghiare, proces decisiv care, inițiat la sfârșitul secolului al XVIII-lea, s-a constituit în fundamentul politicii de maghiarizare.

Legea naționalităților din 1868²⁰ recunoștea „naționalitățile” nemaghiare ca minorități naționale, dar le refuza orice drept de autonomie politică. Pentru condițiile de atunci, legea era totuși liberală, pentru că le garanta diferitelor grupuri etnice folosirea limbii materne în domeniul administrației locale, jurisdicție, în organizarea bisericească și învățământ. În plus, se puteau manifesta cultural, fără restricții, în asociații și în publicistică.

Minorităților lingvistice nu le-a fost însă acceptată o autoadministrare propriu-zisă, excepție făcând numai croații, ca urmare a „micului compromis” ungaro-croat din 1868, care stipula o autonomie restrinsă în domeniul administrației, al justiției, culturii și învățământului.

După promulgarea legii naționalităților, guvernul ungar a început să forțeze maghiarizarea prin diverse mijloace administrative și politice, de exemplu instruirea școlară, alegerea funcționarilor, maghiarizarea numelor de persoane și de localități etc.

Păturile superioare ale celorlalte naționalități au fost „convinse” să se asimileze, fie prin tot felul de favoruri, fie prin constrângere. Cine adera la maghiarime era primit cu brațele deschise. Astfel s-a ajuns la maghiarizarea burgheziei din sfera economică și culturală, privind, prin aceasta, celelalte naționalități de elitele lor. De îndată ce vreun român sau slovac folosea oficial limba maghiară și își lua un nume maghiar, era ferit de orice discriminare.

Prin legea din 1879, limba maghiară a devenit obligatorie în învățământul preșcolar și gimnazial. Pe atunci se credea că asimilarea lingvistică o sprijină și pe cea politică. Și în aparatul de stat folosirea limbilor nemaghiare a regresat rapid, în anul 1910 întâlnindu-se doar un număr infim de funcționari nemaghiari.

Deoarece posturile-cheie din viața economică, socială, politică și culturală se aflau în mâinile maghiarilor, accesul la elită era posibil numai prin acceptarea maghiarizării. Un accent deosebit a fost pus pe lingvistică, istorie și folclor.

Dacă în 1851 în întreaga monarhie habsburgică doar 810 maghiari frecventau un institut de învățământ superior, numărul lor a crescut, în 1914, la 16.300. Universitatea din Budapesta ocupa locul doi în întregul imperiu, iar într-o statistică global-europeană, poziția a cincea. În anul 1872 s-a întemeiat Universitatea din Cluj (Kolozsvár), iar în 1912 cea din Bratislava (Pozsony)²¹.

Afirmarea socială era echivalentă cu asimilarea²². Așa se explică de ce un număr enorm de posturi-cheie din sfera politicii, științei, literaturii, economiei și Bisericii erau ocupate, la sfârșitul secolului trecut, de oameni care comunicau numai în limba maghiară.

Mulți unguri vorbitori de altă limbă și-au maghiarizat până și numele. József Wurm, de exemplu, unul din cei mai bogați negustori din Pesta, a luat numele de Almay. Renumitul pictor maghiar Mihály Munkácsy, decedat în 1900, fusese de fapt german, numele lui adevărat fiind Lieb.

Este adevărat, maghiarizarea nu ar fi progresat atât de repede fără o rapidă dezvoltare economică, Ungaria devenind, în primul deceniu al secolului nostru, o țară industrial-agrară. Urbanizarea a adus cu sine o mobilitate deosebită, ceea ce a însemnat implicit însușirea mai rapidă a limbii maghiare.

Orașele, mai ales, au devenit „creuzetele maghiarizării” (Péter Hanák). Prin 1880, din toate localitățile cu peste 5000 de locuitori, 63,5 % erau maghiari, în timp ce media pe țară însuma numai 46,6%²³.

Un exemplu edificator în acest sens îl oferă capitala. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, dintre cei 50.000 de locuitori ai orașului Budapesta doar o cincime erau unguri, trei sferturi fiind germani. La mijlocul secolului trecut, în capitală încă se mai înregistra 56 % din populație cu limba maternă germană, maghiarii constituind deja o treime. Înainte de primul război mondial, 86 % din cei 900.000 de locuitori ai Budapestei aparțineau, de-acum, maghiarimii²⁴.

Aniversarea unui mileniu de existență, în 1896²⁵, a fost un eveniment deosebit prin splendoarea sărbătoririi, ocazie cu care s-au făcut nenumărate referințe de natură național-istorică. Manifestările au avut un singur scop, și anume „popularizarea puterii de stat ungare și întruchiparea unei Fata Morgana a Regatului ungar în piatră, oțel și cuvinte”²⁶. Festivitatea a fost deschisă, cu mare fast, de împăratul Habsburg (8 mai 1896), care a prezidat în iunie și solemnitățile prilejuite de Ziua încoronării. Ca și gazdele sale maghiare, Franz Josef a făcut atunci dovada unui pregnant instinct situațional, purtînd cu acel prilej uniforma de husar maghiară.

Ca și în Franța, politica de naționalizare din Ungaria a condus direct sau indirect la opresiunea și suprimarea celorlalte culturi și limbi. În Ungaria acest proces a fost cu atât mai dureros cu cît el s-a desfășurat concomitent cu procesul de deșteptare a conștiinței naționale a celorlalte națiuni culturale din estul Europei Centrale. Spre deosebire de cazul culturilor regionale din Franța, în Ungaria își găsiseră sălaș naționalități care aparțineau unor culturi europene distincte foarte diferite : germani, slavi (croați, slovaci), români cu ascendență latină etc.

Ca reacție la presiunea maghiarizării, s-a dezvoltat și la populația nemaghiară conștiința națională. Așa s-a întîmplat, de pildă, cu românii din Transilvania, în cercurile cărora se discuta adesea, chiar dacă cu prudență, despre posibilitatea unei uniri cu românii din Moldova și Țara Românească. Și la sașii transilvăneni s-a accentuat sentimentul de grup etnic legat spiritual de patria-mamă a națiunii culturale germane. Spre deosebire de sașii transilvăneni, ceilalți germani din regatul ungar nu au manifestat în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea o pronunțată conștiință națională, asimilîndu-se mai mult sau mai puțin voluntar societății maghiare.

Separările etnice, o tradiție europeană

În a doua jumătate a secolului trecut, asistăm la marșul triumfal al principiului național-lingvistic, guvernele inițiind statistici demografice în care limba folosită de cetățeni era înregistrată într-o rubrică aparte.

Pretutindeni în Europa minoritățile s-au confruntat cu asimilarea exercitată de „popoarele dominante”. La sfârșitul secolului trecut, doar Elveția a constituit o excepție în această privință. Statele europene au recurs la cele mai drastice mijloace pentru a rezolva problema minorităților : asimilare și constrîngere, expulzări și deportări,

războaie și genociduri. Ceea ce se întâmplă în Balcani sub lozincă „purificărilor etnice” este, de fapt, de multă vreme parte integrantă a istoriei europene. Acest adevăr trebuie subliniat, cu atât mai mult cu cât vest-europenii consideră că nu au nimic comun cu nebunia omogenizării etnonaționaliste.

Războaiele și acordurile de pace au adus mereu cu sine în Europa noi trasări de granițe, în scopul creării de noi state naționale, omogene din punct de vedere cultural. Doar în Peninsula Iberică granițele au rămas intacte de la începutul secolului trecut până astăzi. O altă excepție, de data aceasta în centrul Europei, o constituie Elveția, ale cărei granițe nu au suferit modificări din 1815 până în prezent.

Comparând harta etnografică a Europei cu cea a Asiei sau a Africii, constatăm că ultimele sînt mult mai pestrițe. Condiții similare au existat și în Europa la începutul secolului trecut. După aprecierile lui Jaroslav Krejčí și Vítězslav Velímský²⁸, 26 % din populația Europei nu avea, în anul 1910, un stat propriu sau autonomie politică ; în 1930 procentul era de 7 %. În general se poate însă afirma că, în secolul XX, harta etnic-culturală a Europei a devenit tot mai uniformă.

La sfîrșitul secolului trecut se întîlneau, mai ales în imperiile Otoman, Habsburgic și Țarist, etnii sau naționalități mari fără state proprii. Edificatoare în acest sens este o comparație a situației etniilor lipsite de stat sau autonomie înainte și după cele două războaie mondiale. Informațiile privitoare la imperiile de mai sus le-am găsit în studiile istoricilor austrieci Arnold Suppan și Valeria Heuberger²⁹.

Recensămîntul organizat în Imperiul Habsburgic în anul 1910 a înregistrat următoarele date : 12 milioane de germani, 10 milioane de maghiari, 6,5 milioane de cehi, 5 milioane de polonezi, 4 milioane de ucraineni, 3,2 milioane de români, 2,9 milioane de croați, 2,3 milioane de evrei, 2 milioane de slovaci, 2 milioane de sîrbi, 1,2 milioane de sloveni și 800.000 de italieni.

Recensămîntul din Imperiul Țarist (1897) a prezentat o diversitate multiculturală asemănătoare : 56 milioane de ruși, 22 milioane de ucraineni, 8 milioane de polonezi, 5,9 milioane de bieloruși, 5 milioane de evrei, 3,7 milioane de tătari, 2 milioane de finlandezi, 1,1 milioane de germani, 1,7 milioane de lituanieni, 1,4 milioane de letoni, 1,4 milioane de georgieni, 1,2 milioane de armeni, 1,1 milioane de moldoveni (români) și un milion de estoni. S-au mai înregistrat diferitele etnii din Asia Centrală, de pe Volga mijlocie, din munții Ural, Caucaz și din Siberia.

În Imperiul Otoman trăiau, în jurul anului 1900, 14 milioane de musulmani, respectiv turci, kurzi și arabi, 2,57 milioane de greci, mai mult de un milion de armeni, 830.000 de bulgari, 215.000 de evrei, 120.000 de catolici, 32.000 de maroniți și alte minorități.

Imperiul german cuprindea pe atunci, de asemenea, numeroase etnii negermane : 3 milioane de polonezi, 200.000 de francezi și cîte 100.000 de danezi, mazuri, lituanieni, cehi și sorbi.

După primul război mondial, harta etnografică s-a schimbat radical. Cea mai numeroasă minoritate din estul Europei o formau acum evreii, cu mai mult de 8 milioane. Dintre aceștia, 3,3 milioane trăiau în Polonia, 700.000 în România, 600.000 în Ungaria, 250.000 în Cehoslovacia, 1,7 milioane în Ucraina, 600.000 în Bielorusia și 900.000 în Uniunea Sovietică.

Locul al doilea l-au ocupat germanii, în totalitate 8 milioane : 3,2 milioane în Cehoslovacia, 2 milioane în Uniunea Sovietică, un milion în Polonia, peste 700.000 în România și cite 100.000 în Ungaria și Iugoslavia. Trebuie menționată și naționalitatea ucrainenilor și bielorușilor : 1 milion de bieloruși și 4 milioane de ucraineni locuiau în Polonia, 600.000 de ucraineni în Basarabia și Bucovina, 500.000 de ucraineni în Ucraina carpatică.

Locul următor îl ocupa grupul maghiarilor domiciliați în afara Ungariei. Acesta era repartizat după cum urmează : 1,5 milioane în Transilvania, Banat și Țara Crișurilor, 700.000 în sudul Slovaciei și în Ucraina carpatică și 500.000 în Voivodina.

Alte grupuri minoritare erau formate din : 800.000 de polonezi în Uniunea Sovietică, 600.000 de turci în Bulgaria, 500.000 de albanezi în Kosovo, 400.000 de ruși în Basarabia, 400.000 de sloveni și croați în Istria, Trieste și Gorizia, 350.000 de bulgari în Dobrogea și 200.000 de greci în Istanbul.

Despre sinti și romi nu au existat cifre certe ; au fost estimați la aproximativ un milion, majoritatea lor trăind în România, Ungaria și în vestul Uniunii Sovietice.

Al doilea război mondial a generat o nouă „purificare etnică”. Între anii 1938 și 1948 au avut loc în estul Europei uriașe expulzări și dislocări etnice, iar sub regimul totalitar național-socialist – adevărate genociduri. Prin schimbarea granițelor, numeroase teritorii ale minorităților au fost încorporate în „statele lor naționale”, de exemplu cele ale slovenilor și croaților din ținuturile de coastă, ale bielorușilor din estul Poloniei, ale ucrainenilor din nordul Bucovinei și Basarabiei, precum și cele ale ucrainenilor carpatici.

Regimul național-socialist a ucis 6 milioane de evrei, din cele 10 milioane cite fuseseră recensate în Europa antebelică. După holocaust, în 1947 mai trăiau în Europa aproximativ 4 milioane de evrei³⁰. Această problemă s-a discutat deja în precedentul capitol³¹. La germanii izgoniți din patria lor sau uciși în urma politicii de agresiune hitleriste mă voi referi în următorul subcapitol.

După al doilea război mondial, cea mai numeroasă minoritate națională au rămas maghiarii : 1,7 milioane în România, 600.000 în Slovacia, 400.000 în Iugoslavia și 170.000 în Ucraina carpatică.

Apropiat ca număr a fost considerat grupul populației sinti și al celei a romilor, dintre care sute de mii pieriseră în lagărele de exterminare naziste. În prezent se apreciază că ar mai trăi circa 3 milioane.

Al treilea grup etnic îl constituie astăzi cele 2 milioane de albanezi din fosta Iugoslavie, domiciliați mai ales în provincia Kosovo, autonomă pînă în anul 1989, în Macedonia și în Republica Muntenegru. Nu trebuie omiși nici cei 800.000 de turci din Bulgaria.

Dacă ne gîndim la toate aceste cifre, ne dăm seama cu adevărat de întreaga nebulie a etnonaționalismului. Acordurile de pace încheiate în 1919-1920, 1945 și 1989-1990 au condus la etnicizarea granițelor de stat. În următorul capitol voi pune în discuție exemplul Germaniei, țară care a suferit uriașe schimbări teritoriale din cauza a două războaie pierdute. Din cu totul alte motive au avut o soartă asemănătoare polonezii, înghesușiți între cele trei mari puteri, Germania, Rusia și Austria habsburgică³².

Problema germană

Pînă în 1940, în estul Europei trăiau, împreună cu slavii și evreii, un număr apreciabil de germani. Teritoriul colonizat de germani pătrundea în trei mari direcții în spațiul răsăritean al Europei. Prima urma coasta Mării Baltice și ajungea pînă în țările baltice, a doua ducea din Silezia, prin Galiția, pînă în Bucovina, iar a treia se întindea de-a lungul Dunării, pînă în Transilvania și Banat. Și mai la est se aflau numeroase colonii germane printre alte grupuri etnice, de exemplu în Rusia³³.

În ținuturile răsăritene înglobate în Reich-ul german trăiau, în 1937, aproximativ 9,3 milioane de germani. Tot atunci locuiau în afara granițelor 3,5 milioane de germani în Cehoslovacia, 1,2 milioane în Polonia, 800.000 în România, 600.000 în Ungaria, 540.000 în Iugoslavia și 250.000 în țările baltice și în regiunea Memel. Nu se cunoaște numărul germanilor stabiliți în acea perioadă în fosta Uniunea Sovietică. La sfîrșitul războiului, în fostele regiuni estice germane locuiau încă 16 milioane de germani.

Harta aceasta a fost rezultatul unei colonizări de-a lungul a sute de ani, punctul culminant înregistrîndu-se între secolele al XII-lea și al XIV-lea. În secolul al XIX-lea colonizarea a luat sfîrșit. A urmat apoi o migrare în sens contrar, datorită progresului înregistrat în industrializarea vestului și centrului Germaniei. Concomitent a avut loc și o masivă emigrare înspre Lumea Nouă, mai ales în America de Nord. Înfîrîngerea în primul război mondial a generat o nouă mișcare a populației germane spre Vest. Din Rusia, Polonia, dar și din Alsacia-Lorena și din colonii au emigrat atunci în Germania și Austria circa 1,2 milioane de germani³⁴.

Atunci cînd, spre sfîrșitul celui de-al doilea război mondial, Armata Roșie a trecut granița de est a Reich-ului, a început o nouă migrare spre Vest, de data aceasta sub formă de refugiere, continuată apoi în urma expulzării germanilor din Polonia, Cehoslovacia și Ungaria, după Tratatul de la Potsdam.

Pînă în 1950 numărul expulzaților a fost estimat după cum urmează : 7,8 milioane din fostele provincii de est ale Germaniei, 2,9 milioane din Cehoslovacia, 200.000 din Ungaria și 800.000 din alte țări est- sau sud-est europene. Dintre aceștia, 7,6 milioane au fost primiți în RFG, 3,7 milioane în RDG și 400.000 în Austria. În timpul deportărilor, refugiului și expulzărilor au pierit aproximativ 2,1 milioane de germani.

Aceasta nu a însemnat sfîrșitul migrării Est – Vest. Pînă în anul ridicării zidului (1961), încă aproximativ 3 milioane de germani s-au refugiat din zona de ocupație sovietică în RFG³⁵. La acest număr s-au adăugat, pînă în 1985, peste 1,2 milioane de imigranți germani, mai ales din Polonia, Uniunea Sovietică, Cehoslovacia și România. *Staatslexikon* apreciază că în 1990 mai trăiau în fostele colonii estice 4 milioane de germani, și anume : 1,1 milioane în Polonia, 1,8 milioane în fosta Uniune Sovietică și 1 milion în celelalte țări.

Migrarea dinspre Est spre Vest a germanilor a fost favorizată de principiul *ius sanguinis* adoptat de RFG³⁶. În virtutea acestuia, german este acela care, prin descendență, face parte din poporul german. Această lege s-a fundamentat în secolul al XIX-lea în Prusia și apoi în întregul Imperiu german, cu scopul de a preîntîmpina imigrarea polonezilor și evreilor. Prin legea cetățeniei din 1913, politica aceasta a

fost din nou confirmată. Conceptul de națiune cu conotație etnică a dus la următorul paradox: autohtonii care au trăit de generații în Germania, dar erau de „origine” negermană, nu erau recunoscuți ca germani, în schimb, străinii ai căror strămoși emigraseră cu sute de ani în urmă, erau considerați buni germani.

După prăbușirea celui de-al III-lea Reich, Germania a fost pentru o bună perioadă o națiune fără stat. În 1949 s-au proclamat Republica Federală Germania și Republica Democrată Germană, așa că mai târziu s-a vorbit mereu de două state și o singură națiune germană. În preambulul Constituției RFG se stipulează obligația de a reconstitui unitatea germană. Articolul 116 din Constituție precizează: „German în sens constituțional este [...] cel care posedă cetățenia germană sau care a fost primit pe teritoriul Imperiului german conform încadrării din 31 decembrie 1937, ca refugiat sau expulzat din cauza etniei germane, soțul sau soția acestuia precum și urmașii lor”³⁷. Legea din 1953 îi definea pe etnicii germani ca fiind acei „care au aderat în patria lor la etnia germană, demonstrând aceasta prin anumite caracteristici ca descendența, limba, educația, cultura etc.”³⁸.

„Problema germană” a fost, de altfel, prezentată în detaliu de Daniel Cohn-Bendit, Thomas Schmid, Rogers Brubaker și alții. Eu vreau să subliniez doar faptul că abordarea „etică” a principiului apartenenței a constituit fundamentul ideologic al exagerărilor rasiste și al ororilor comise de regimul național-socialist. Această tradiție a dat posibilitatea național-socialismului să repatrieze în Reich etnici germani din străinătate, dar și să discrimineze în numele legilor rasiale cetățeni germani, doar pentru că erau evrei, să-i priveze de drepturi, să-i izgonească și să-i asasineze.

Belgia și Elveția ca antiteze

În privința naționalismului lingvistic, elvețienii și belgienii constituie o excepție în istoria europeană, ceea ce demonstrează faptul că sînt viabile și acele formațiuni statale care nu pretind neapărat o limbă de stat unitară.

Istoria Belgiei, spre deosebire de cea a Elveției, este continuu marcată de problema limbilor, de la mijlocul secolului trecut pînă în prezent³⁹. Constituția din 1831 nu a specificat nici o limbă de stat. Singurul articol care se referă la domeniul limbii menționează că aceasta este la latitudinea legislatorului⁴⁰. Un decret al guvernului provizoriu din 1830 prevedea că limba de stat este franceza, dar, la nevoie, se pot publica textele și în limbile flamandă sau germană.

Astfel, pînă în 1836, textele din *Recueil des lois et arrêtés royaux* s-au publicat și în flamandă. Preferința pentru franceză se explică prin faptul că revoluția belgiană a fost opera burgheziei, în majoritatea ei vorbitoare de limbă franceză. Aceasta este considerată limba comerțului, a activității cotidiene, a modernității și progresului; flamanda, așa se credea atunci, va dispărea oricum, într-un viitor mai mult sau mai puțin apropiat⁴¹.

Pe la mijlocul secolului al XIX-lea, mișcarea flamandă a obținut însă primele succese. Anul 1873 a însemnat recunoașterea egalității limbilor în fața instanței, iar 1878 – în fața administrației de stat. Limba flamandă a fost acceptată începînd cu 1883 și în școlile medii de stat⁴².

Începînd cu 1898, toate legile statului belgian au fost concepute în mod oficial în ambele limbi: franceza și flamanda, ultima primind statutul de limbă de stat belgiană, egală cu franceza.

Timbrele, bancnotele, clădirile oficiale trebuiau să poarte inscripții bilingve, iar regele depunea jurămîntul în ambele limbi. Legile din 1932 și 1938 au stabilit pentru Flandra și Valonia folosirea unei singure limbi în domeniile administrației, învățămîntului, jurisdicției și armatei. Astfel s-a născut granița lingvistică. Pentru ținutul din jurul capitalei s-a acceptat sistemul bilingv.

După cel de-al doilea război mondial, viața politică internă a fost marcată din nou de chestiunea limbii, de data aceasta în legătură cu probleme economice și sociale. Reformele din 1970, 1980, 1988-1989 și 1993 au adus o calmare progresivă a situației, transformînd Belgia într-un stat federal cu trei regiuni autonome: Flandra, Valonia și Bruxelles, și cu trei limbi oficiale: franceza, flamanda și germana. S-au constituit astfel blocuri lingvistice, cu drapele, zile festive, cîntece proprii etc. Legat de acest fenomen, în domeniul separației lingvistice s-a răspîndit în Europa termenul „belgizare”.

Antiteza clasică la naționalismul lingvistic predominant în Europa a constituit-o dintotdeauna Elveția, în secolele al XIX-lea și al XX-lea vorbindu-se tot mai frecvent de modelul elvețian, însă fără să se știe exact ce reprezintă acesta⁴³. De cele mai multe ori s-a folosit în acest context termenul „cantonalizare”.

De regulă, adepții modelului elvețian neglijează specificul realității lingvistice din Elveția. Austriacul Karl Renner nota cu deplină dreptate în 1902: „Sistemul etnic-teritorial presupune teritorii lingvistice mai mult sau mai puțin delimitate, care să constituie baza și în privința celorlalte probleme ale statului. Dacă invocăm exemplul Elveției ca model al păcii naționale, pierdem din vedere prima constatare”⁴⁴.

Dat fiind faptul că acest model este cunoscut doar fragmentar, aș vrea să-l prezint cu toate elementele sale fundamentale.

1. Primul element specific al modelului elvețian se referă la faptul că Elveția nu posedă o unică limbă de stat, ci patru: germana, franceza, italiana și retoromana. În Elveția nu există minorități lingvistice, căci toate comunitățile de limbă se bucură de același statut în fața legii.

2. Din perspectivă europeană, Constituția Elveției ar trebui să acorde cea mai mare atenție problemei limbii. Dar nu se întîmplă așa. Nicăieri în Constituție nu se vorbește despre națiuni, naționalități, grupuri lingvistice, etnii sau minorități. Într-un singur articol apare termenul „populație” (*Völkerschaften*), dar el se referă la locuitorii diferitelor cantoane, nu la vreo comunitate de limbă⁴⁵. Lipsa oricărei referiri la problema limbii face ca modelul elvețian să nu poată fi înțeles ușor de străini.

3. La baza organizării practice stă alcătuirea federală a Elveției. Statul federal lasă la latitudinea fiecăruia din cele 26 de cantoane rezolvarea politicii culturale. De aceea modelul elvețian nu a găsit aplicare în Europa Centrală sau de Est, pentru că el presupune federalizarea unor state unitare centralizate. În celelalte țări europene încă nu s-a înțeles că descentralizarea statală slăbește, de obicei, conflictele lingvistice, prevenindu-se astfel pericolul pe care ele îl reprezintă pentru stat în totalitatea lui.

4. Cele mai multe cantoane sînt unilingve, cunosc deci o singură limbă în administrație, poliție, justiție și învățămînt.

5. În afara Elveției, cantoanele sînt frecvent asimilate unor unități lingvistice. Realitatea este că limba nu a avut un rol decisiv în constituirea cantoanelor, cele mai multe dintre ele fiind întemeiate în epoca prerevoluționară, cînd limba nu avea nici o importanță.

6. Există și cantoane bilingve, ca Freiburg/Fribourg, Wallis/Valais și Bern/Berne, cu două limbi oficiale : germana și franceza. În cantonul Graubünden se vorbesc trei limbi : retoromana, germana și italiana.

7. Un element deosebit de important îl reprezintă faptul că problema limbii este strict teritorială. Un elvețian de limbă franceză, mutîndu-și domiciliul la Zürich, se subordonează automat, în privința limbii, noului canton, a cărui limbă de stat este germana. Cu autoritățile federale el poate discuta fără probleme în limba sa maternă, dar în Zürich trebuie să folosească germana ca limbă oficială, la școală sau în viața cotidiană. Elvețienii numesc acest fenomen principiul teritorialității. Fiecare limbă oficială se utilizează într-un teritoriu bine delimitat, a cărui mărime este dată de granițele cantonului. Cine se stabilește în Elveția trebuie să accepte, în relațiile oficiale și în școală, limba cantonului respectiv. În sfera sa particulară, imigrantul poate folosi limba care-i place. Numai în cantoanele bilingve, ca Freiburg, Wallis, Bern sau Graubünden, sînt în circulație oficială mai multe limbi. Districtele sau comunele sînt de regulă încorporate într-un teritoriu unilingv.

8. Principiul lingvistic propriu Elveției urmărește să rezolve concomitent două probleme esențiale : libertatea individuală în folosirea limbii și dreptul cantonului, respectiv al statului, de a decide limba oficială și pe cea din domeniul instruirii școlare. Cantoanelor le revine sarcina de a împăca pretenția individuală la libertate lingvistică cu protejarea comunităților lingvistice constituite de-a lungul istoriei.

9. Elveția nu recunoaște blocurile lingvistice în sensul corporativ al cuvîntului. Grupurile lingvistice nu constituie decît mărimi statistice, actualizate la fiecare zece ani prin recensămîntul populației. Limba maternă este definită astfel : „limba în care gîndești și vorbești mai bine” (1980). Comunitățile lingvistice nu sînt reprezentate de instituții de stat, ca în Belgia.

10. Omogenitatea lingvistică a celor trei mari spații lingvistice este relativ mare, migrarea în interiorul țării neinfluențînd-o semnificativ. Sociologii explică această stabilitate prin teritorialitate, care garantează trîinicia spațiului lingvistic. Împotriva presiunii economice a populației germane majoritare, francezii și italienii au putut rezista doar apelînd la principiul de mai sus, care le oferea un privilegiu ca minoritate. Mobilitatea socială enormă a Elveției industrializate nu a putut zdruncina edificiul lingvistic. Această certitudine reiese din lectura statisticii limbilor : la recensămîntul din 1860⁴⁶, populația germană reprezenta 69,5%. În 1910 a crescut la 72,7%, în 1950 - la 74,2% iar în 1990 - la 73,4%. Relativ stabilă a rămas și populația de limbă franceză : 1860 - 23,4%, 1910 - 22,1%, 1950 - 20,6% și 1990 - 20,5%. Italienii au totalizat mereu în jur de 4%, retoromanii au scăzut puțin ca număr, astăzi înregistrîndu-se aproximativ 40.000 de persoane care declară retoromana ca limbă maternă.

Statisticile se referă numai la repartizarea limbilor recunoscute ca limbi naționale în Elveția. Dacă luăm în considerare și alte grupuri etnice, vom constata că unele îi depășesc pe retoromani. Astfel, 117.000 de locuitori vorbeau în 1990 spaniola, 109.000 - sîrbo-croata, 94.000 - portugheza și 61.000 - engleza.

11. Libertatea lingvistică reprezintă un drept constituțional nescris, dar nu posedă un caracter absolut : ordinea privind limbile naționale într-un teritoriu sau altul prevede anumite restrîngerii. Pe de altă parte, principiul teritorialității nu este dat pentru totdeauna, căci ar împiedica dinamica dezvoltării sociale și economice.

Deoarece Constituția federală împuternicește cantoanele cu rezolvarea problemelor din domeniul culturii, limbii și religiei, se atenuează astfel conflictele la nivel național. Și invers, prin cantoanele lor comunitățile lingvistice dispun de canale politice și administrative pentru a-și impune interesele pe plan federal. De cea mai mare importanță este faptul că în Elveția nu s-au creat instituții federale de natură politică care să stea doar în slujba anumitor comunități etnice. Ca și SUA, Elveția se ferește să-i împartă pe cetățenii ei după criteriile etnic-lingvistice. Religia, în schimb, se menționează extrem de precis la fiecare.

În concluzie, putem afirma că principiul teritorialității funcționează doar acolo unde grupurile lingvistice sînt, oarecum, clar delimitate, iar statul are o arhitectură federală. Cînd grupurile se întrepătrund, e nevoie de alte reguli. În aceste țări s-a impus un principiu bilingv gradat. În SUA integrarea este înlesnită de engleză, limba oficială, singura utilizată în școli și totodată limba comunicării între oameni. În Uniunea Sovietică, o funcție asemănătoare a avut-o limba rusă.

Condițiile specifice elvețiene nu se pot aplica automat în alte țări. Totuși, din acest model se pot prelua anumite principii privind modul de abordare a comunităților multiculturale. Cel mai important s-ar referi la faptul că statele nu trebuie să asigure neapărat o omogenitate culturală și lingvistică. În acest sens, găsim în cazul Elveției o alternativă interesantă pentru construirea Europei unite. Limba nu este, în principiu, nici mijloc de separare, nici de amalgamare a comunității politice. Totul depinde numai de voința politică.

Belgizarea latentă

Cu toate că Elveția latină reprezenta la mijlocul secolului trecut doar un sfert din totalul populației, limbile ei – franceza și italiana – au fost recunoscute în 1848 ca limbi de stat egale cu germana⁴⁷. Ctitorii Constituției din 1848 au găsit, într-un mod extrem de pragmatic, calea spre multiculturalitate. Proiectul Constituției (1847) nu conține nici un fel de referiri la limbă⁴⁸. Abia în dezbaterile parlamentare reprezentanții cantonului de limbă franceză Vaud au subliniat faptul că „*les trois langues parlées en Suisse, l'allemand, le français et l'italien, sont langues nationales*”. Propunerea a fost acceptată în unanimitate. Astfel, multilingvismul a fost ridicat în Elveția la rang de principiu.

În anii aceia (1830-1848), elvețienii au dezbătut mai intens alte probleme, ca forma de stat, locul Bisericii în societate și drepturile civile. Abia în condițiile afirmării naționalismului lingvistic în statele europene învecinate, elvețienii s-au văzut nevoiți să tematizeze plurilingvismul statului lor multicultural și să-l evidențieze ca element fundamental al cazului particular elvețian. Mișcările de unificare națională din Germania și Italia au avut ca urmare necesitatea definirii clare din partea Elveției

a conceptului ei național, pentru a putea contracara efectul aspirant al naționalismului lingvistic din statele vecine, și doar în această confruntare conceptuală cu naționalismul lingvistic european și-au conturat elvețienii precis profilul de națiune constituită pe baza voinței politice⁴⁹.

Gottfried Keller, renumit scriitor elvețian și totodată secretar de stat la Zürich, îi spunea, în 1872, unui profesor universitar invitat din Germania: „Transmiteți-le germanilor că în momentul în care vor avea o Constituție care să garanteze aceleași drepturi și unor entități de altă natură, noi, elvețienii, ne vom putea întoarce la Kaiser și la Reich-ul german”⁵⁰. Keller, la fel ca mulți contemporani ai săi, vedea în forma de stat republicană, și nu în caracterul multilingv, caracteristica esențială a Confederației.

Statul federal nu a naționalizat, în a doua jumătate a secolului trecut, numai finanțele, poșta și căile ferate, ci a încercat să decidă și conținutul spiritual al vieții culturale. Astfel, Confederația a început prin a se sărbători: în 1891 a celebrat 600 de ani de la înființare și a sărbătorit pentru prima dată ziua de 1 august ca zi națională⁵¹. La sfârșitul secolului trecut au fost dezvelite o mulțime de monumente și au fost deschise numeroase biblioteci și muzee, iar cărțile școlare au fost întregite cu tematica istorică și națională. Astfel, tînărul stat federal s-a consolidat din punct de vedere economic și politic încă înainte de primul război mondial, cînd naționalismele și imperialismele europene au cunoscut o escaladare fără precedent. Disputele, inerente oricărui început, s-au purtat între 1830 și 1880 în jurul problemelor de natură politico-federală și bisericească, cele de ordin lingvistic avînd doar un rol secundar⁵². Cu timpul s-au cristalizat două tabere opuse, cea radical-liberală și cea catolic-conservatoare. Astăzi putem aprecia că această luptă culturală a avut o mare importanță național-integratoare, dar că pînă acum ea nu a fost cercetată în detaliu⁵³.

Pentru că majoritatea radical-liberală și partidul de guvernămînt i-au stigmatizat pe catolicii „ultramontani”, considerîndu-i un pericol pentru federație, și au reușit să interzică Ordinul iezuiților, întreaga dezbateră s-a purtat pe teme cultural-religioase, iar deosebirile cultural-lingvistice, deja existente în acea perioadă, au fost trecute pe plan secundar. Lupta culturală a relativizat granițele lingvistice, ducînd la constituirea unei rețele multiculturale de loialități politico-filosofice, care au sprijinit forma de stat multilingvistic. În perioada de criză din anii '30 și '40 ai secolului trecut, elvețienii s-au concentrat asupra acelor probleme de referință cunoscute de ei din istoria conflictelor confesionale din secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Astfel, liberalii au declarat clericalismul și ultramontanismul dușmani ai societății elvețiene, iar conservatorii au apreciat ca pericolul numărul unu primejduirea religiei.

O dată cu slăbirea luptei culturale, în anii '80, solidaritățile de ordin filosofic se întăriseră într-atît, încît au marcat decisiv peisajul politic și au neutralizat problemele legate de limbă. Un catolic conservator francez din Freiburg se simte mai apropiat de un catolic conservator german din Lucerna decît de un protestant radical-liberal francez din Geneva.

Solidaritatea pe bază lingvistică nu a avut aproape nici o importanță în intervalul 1800-1880, perioada de incubație a statului național elvețian. Atunci cînd, în contextul evoluției europene, problema limbii a cîștigat importanță, Elveția se consolidase deja pe plan intern. Tînărul stat federal se stabilizase din punct de vedere politic înainte ca naționalismele europene să-l pună la grea încercare, în primul război mondial.

În 1914, scriitorul Carl Spitteler, deținător al premiului Nobel pentru literatură, a apelat insistent la neutralitatea politică a elvețienilor și i-a implorat să renunțe la simpatiile față de națiunile învecinate, de dragul istoriei și cetățeniei comune⁵⁴. Elveția a putut supraviețui gravei crize din perioada 1914-1918 numai datorită neutralității în domeniul politicii externe.

După 1918-1919, politicienii și intelectualii au început să înalțe multilingvismul la rangul unei idei de stat. Juristul Fritz Fleiner nota, în 1923: „Dacă în marile state europene limba unitară constituie expresia particularității naționale, în Elveția naționalul îl reprezintă multilingvismul”⁵⁵. Datorită rezistenței tuturor comunităților lingvistice împotriva ideologiei național-socialiste și a fascismului s-a desăvârșit, în perioada 1920-1940, conștiința de stat a elvețienilor⁵⁶. În 1938, prin vot unanim s-a introdus în Constituție un nou articol referitor la limbile naționale ale Confederației elvețiene, acordându-se acest statut și retoromanei. Guvernul, în mesajul său adresat parlamentului, preciza atunci următoarele: „Dacă alte state s-au format pe baza comunității limbii și văd în unitatea limbii un stîlp al edificiului lor, ideea noastră despre statul federal elvețian își trage mărgea din înmănuncherea, conviețuirea și concordanța tuturor limbilor ancorate în pămîntul acestei țări, care fac parte din moștenirea lingvistică a națiunii”⁵⁷.

După al doilea război mondial, conflictul Est – Vest a marcat peisajul spiritual al societății elvețiene. În anii '50, politica s-a preocupat mai ales de creșterea economică și de bunăstare și, în cel mai bun caz, de întărirea statului social. Problema limbii nu a constituit obiect de discuții. Pe plan politic și social, între 1945 și 1965 a domnit un climat de concordanță. În relațiile dintre diferitele regiuni ale țării se manifesta o indiferență binevoitoare. Elvețienii evitau dialogul intercultural și trăiau mai mult sau mai puțin izolați în cantoanele delimitate teritorial și lingvistic.

Spre sfîrșitul anilor '60, relațiile dintre comunitățile germană și franceză s-au deteriorat treptat. Micile controverse privind riul de frontieră Saane au fost date uitării. Discuțiile s-au aprins însă tot mai mult în jurul problemei care dintre cele două comunități să beneficieze de funcții înalte în administrația federală sau armată, romanzii simțindu-se dezavantajați față de germani. Cînd, în 1968, a fost ales din nou un german ca președinte al direcției generale a PTT, o publicație din Geneva nota: „*Une fois de plus, les Romands doivent se contenter de bonnes paroles*”⁵⁸. Francezii s-au plîns și de faptul că limba lor este mult mai puțin utilizată în administrația federală. Guvernul landului a promis ameliorarea situației, astfel că, în 1993, a putut concluziona că numărul cadrelor de limbă franceză din administrația federală a crescut considerabil⁵⁹. În anii '80, mediile din vestul Elveției au semnalat cu îngrijorare folosirea excesivă a dialectului în Elveția germană, avertizînd că se va ajunge la „olandizare”⁶⁰. Prin acest termen se evidenția ideea că olandeza, spre deosebire de germană, nu este o limbă de circulație internațională. Se exprima, ca atare, temerea că germanii din Elveția ar putea asista la o marginalizare a limbii lor în caz că dialectul german elvețian ar evolua înspre o limbă aparte.

Ar fi totuși eronat să vorbim deja de un „naționalism francez” în anii '70 și începutul anilor '80. O identitate romandă (încă) nu exista. Cînd „Association romande de solidarité francophone” a încercat să lanseze, în anul 1981, un drapel romand asemănător tricolorului francez, inițiativa a fost întîmpinată în vestul Elveției

cu rezervă⁶¹. În 1982 s-a publicat studiul *La Romande dominée*, semnat de Alain Charpillot și Geneviève Grimm-Gobat, care voia să impună dreptul de veto al minorităților lingvistice. Nici această inițiativă nu a găsit în mediile din vestul țării ecoul dorit⁶². Consilierul guvernului de la Geneva, Jacques Vernet, sublinia în 1985: „Il n'y a à vrai dire pas de Romandie, [...] il y a seulement une série d'États confédérés”⁶³.

Un oarecare succes a raportat concepția etnolingvistică cu ocazia întemeierii cantonului Jura⁶⁴. Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, conflictul dintre minorități a luat acolo forme mai acute, deoarece dezvoltarea economică a produs o germanizare crescândă a sudului cantonului – în majoritate de limbă franceză. După cel de-al doilea război mondial, organizația separatistă *Rassemblement jurassien* a încercat să etnicizeze conflictul, refuzând, bunăoară, germanilor imigrați dreptul la vot în cazul plebiscitului referitor la separarea ținutului Jura de cantonul Bern. Roland Béquelin a dezvoltat strategia „federalismului etnic”⁶⁵. Interesant este faptul că inițiatorii acestei mișcări nu s-au bucurat de simpatie nici în Elveția francofonă, nici în vestul țării⁶⁶.

În 1974, după nenumărate plebiscituri, s-a obținut, cu o slabă majoritate, înființarea noului canton Jura. Aceasta a însemnat totodată reapariția graniței confesionale, veche de sute de ani. Tezele etnolingvistice ale separatiștilor, care se bazau de la bun început pe unitatea artificială a cantonului Jura, nu s-au adevărit. Limba franceză prin sine nu era suficientă pentru a legitima constituirea noului canton. Cei ce analizează relațiile dintre diferitele comunități lingvistice elvețiene nu trebuie nicicum să ignore această apreciere profund greșită de care s-au făcut vinovați unii adepți ai noului canton Jura, animați de un etnonaționalism acerb. Pe cât este adevărat faptul că în 1974 nu a existat o unitate a cantonului Jura, pe atât putem susține ideea că astăzi nu se poate vorbi de o unitate istorică și culturală a ținuturilor romande.

Toate aceste detalii nu pot ascunde adevărul, și anume că la sfârșitul secolului XX climatul între Elveția germană și cea franceză a început să se deterioreze. Cauza o constituie tendințele diferite de realizare a dezvoltării în contextul modernizării crescînde. Pe măsură ce legăturile tradiționale dintre partidele politice au dat semne de slăbire, oamenii dezorientați au căutat noi concepte salvatoare. Unii vedeau o soluție în categorii aparent naturale ca limba sau etnia. Cu cât se egalizează moda și consumul, cu atât oamenii încearcă să se diferențieze măcar în plan cultural. Astfel a apărut pe tapet, și în Elveția, problema limbii, cu toate că partidele politice nu au realizat acest fenomen imediat.

În perioada postbelică s-a instalat în Elveția o bunăstare economică și o siguranță socială fără precedent, care au adus cu sine și o schimbare a valorilor. La adăpostul bunăstării atinse, păturile mijlocii au început să adere la valori postmaterialiste, care accentuează identitatea culturală și împlinirea individuală. Noua generație *baby-boom*, la rîndul ei, avea alte concepții despre națiune decît cele ale părinților. Concepția celor din urmă încă mai era determinată de „apărarea spirituală a țării”. După ce marile probleme confesionale ale luptei culturale și temele sociale ale conflictului dintre clase au dispărut din tematica discuțiilor oficiale, locul lor a fost luat de probleme politico-lingvistice, ceea ce a însemnat în întreaga Europă o retragere implicită în sfere mai restrînse, în dauna contextului național.

De pe urma avîntului economic, generat de procesul de modernizare și industrializare din anii '50, a profitat întreaga țară, dar mai ales regiunea supraaglomerată din jurul orașului Zürich. Față de această situație, cei din ținuturile periferice au avut un sentiment de frustrare. Mulți elvețieni de limbă franceză au înclinat să interpreteze problemele economice ale regiunii lor din punct de vedere etnic și lingvistic. Recesiunile economice succesive, începînd din 1973-1974, au dus la etnicizarea politicii. Numeroși politicieni și intelectuali din Elveția franceză explicau crizele economice prin considerente de natură culturală, ba mai mult, unii dintre ei invocau motive etnice. Astfel, probleme socio-economice ca șomajul și lipsa de locuințe, precum și inechitățile sociale au fost considerate o urmare a diferențelor etnolingvistice. Sociologii au apelat tot mai des la categorii cvasinaturale ca popor, etnie, limbă, și nu ca în trecut, la clasele sociale. Metropola economică a Zürich-ului a fost percepută ca esența Elveției germane detestate, care marginalizează fără milă Elveția latină. În primăvara anului 1996, societatea națională Swiss-Air a luat hotărîrea de a încadra aeroportul de la Geneva într-o categorie inferioară celui de la Zürich, ceea ce a întărit și mai mult sentimentul de frustrare la unii elvețieni de limbă franceză. Sub conducerea jurnalistului Jacques Pilet, mai multe persoane proeminente din politică și mass-media au inițiat o adevărată campanie împotriva orașului Zürich, organizînd, de exemplu, la 25 aprilie 1996, la Geneva, o manifestare de protest. Totuși, afluența a fost mai mică decît cea așteptată.

Aversiunea francezilor a fost determinată și de faptul că organismele politice și universitare răspunzătoare de promovarea economică își întocmesc adesea statisticile din punct de vedere regional-lingvistic. Urmarea a fost că de-a lungul anilor s-au cristalizat modele de abordare etnocentriste, care erau prea simple pentru a putea cuprinde procesele socio-economice complexe. Dacă astăzi, de exemplu, o firmă cu sediul în Elveția germană își lichidează o filială situată în partea franceză a țării, autoritățile locale și publicațiile nu protestează împotriva întreprinzătorului lipsit de scrupule, ci împotriva elvețianului german și a aroganței sale.

Exemplul ilustrează faptul că, în perioade de criză, este mult mai ușor să faci din străini țapi ispășitori. Oamenii tind atunci să-și rezolve problemele recurgînd la categorii primordiale, de exemplu limba. Deosebirea dintre autohtoni și „ceilalți” este astfel mai ușor de definit. În această privință, elvețienii francofoni nu se deosebesc de basci, corsicani sau alte minorități din Europa. În statele multiculturale, conflictele se nasc mai întîi în planul gîndirii, primind acolo caracterul de adevărate bătălii etnolingvistice. Din istoria altor conflicte între minoritățile naționale din Europa cunoaștem faptul că inegalitățile economice își măresc forța explozivă dacă sînt combinate cu diferențele culturale sau etnice. În acest context, nu atît faptele sînt importante, cît închipuirile generate de aceste fapte.

În aceste evoluții, mass-media are rolul decisiv. Pînă în 1970, publicațiile din cantoanele vestice erau preocupate de politica strict cantonală. Creștin-democratul din Fribourg își citea liniștit ziarul *Liberté*, informîndu-se despre evenimentele din patria sa și din lume. În rest, gîndea la fel ca și colegul lui de partid din Geneva sau Pruntrut.

În contextul procesului de concentrare a presei, la Lausanne și Geneva au apărut publicații supraregionale care se adresau întregii Elveții de limbă franceză, ca de

exemplu *L'Hébdô* (1981) și *Nouveau Quotidien* (1991). În contextul etnicizării latente, jurnaliștii acestor cotidiene s-au specializat în a accentua doar deosebirile dintre diferitele regiuni lingvistice, generînd astfel în mod indirect prejudecăți. La fel ca în cazul grupării *Lega Nord* din Italia, atacurile lor se îndreptau exclusiv împotriva ziarului *Suisse alémanique*. Aceleași canale mediatice ce reproșau cu diverse ocazii multor elvețieni germani atitudini șovine și xenofobe disimulate nu erau scutite de trășături etnocentriste similare în ceea ce privește raportarea lor față de locuitorii Zürich-ului și față de ceilalți elvețieni germani.

Dacă în viața de zi cu zi germanii și francezii din Freiburg comunicau fără dificultăți, în sfera oficială, sub presiunea publicațiilor și-a făcut loc o societate segregată, marcată de clișee și prejudecăți. Aceiași oameni, care se întîlnesc pașnic la mesele rezervate în restaurante sau în formații corale, încep să pledeze în ziare sau în sălile primăriei pentru apărarea comunității imaginate a cetățenilor de limbă germană sau a celei formate din cetățeni de limbă romanică. Astfel, locuitorii de limbă germană au cerut introducerea inscripțiilor bilingve pe străzi, lucru condamnat de vecinii lor de limbă franceză, care l-au considerat un prim pas spre germanizare.

La sfîrșitul anilor '80, intelectualii francezi, ca și croații și slovenii în cazul lor, au descoperit comunitatea francfonă a Romandiei și au inventat în acest scop o identitate franceză, care se raporta exclusiv la rolul limbii, minimalizînd deosebirile istorice dintre cantoane. Aceiași oameni care, referindu-se la Elveția în ansamblu, refuzau să recunoască originea și identitatea ei comună, reclamau cu mîndrie aceste principii numai pentru ținuturile francfonilor. Dacă Elveția francfonă a fost fragmentată pînă acum din punct de vedere confesional și teritorial, în ochii multor intelectuali ea reprezintă astăzi o unitate etnonațională. Concepția aceasta a sintetizat-o cel mai bine jurnalistul Michel Zendali, de la *Nouveau Quotidien*: „*La Suisse romande existe*”⁶⁷. Consilierul de stat Guy-Olivier Segond din Geneva a postulat în toamna anului 1992, cu prilejul unei conferințe organizate în Glion de publicația *Nouveau Quotidien* și de canalul de televiziune Westschweizer Fernsehen, înființarea unui consiliu investit cu competențe decizionale al cantoanelor de limbă franceză. Acesta ar urma să preia atribuțiile instanțelor cantonale existente, inițial în domeniul planificării teritoriale, ulterior și pe cele privind politica educațională și de sănătate publică⁶⁸.

Concluzia este clară: Elveția franceză tinde să se transforme într-un bloc lingvistic. Ideea nu a trezit deocamdată entuziasm în cancelariile cantoanelor, dar instituțiile politice se schimbă, oricum, mai greu decît societatea. Sub suprafața aparent stabilă se fac simțite mutații spirituale, care nu ar trebui subapreciate. Regionalismul lingvistic cîștigă treptat teren, amenințînd liniile de demarcație politice și cantonale tradiționale.

Limba ocupă un rol central în mass-media electronice, ca radioul sau televiziunea. Competențele lingvistice ale populației elvețiene au crescut considerabil în secolul XX, dar încă nu pot învinge barierele existente în viața de zi cu zi. Numai o cincime dintre francezii elvețieni cunosc puțină germană, iar o treime dintre germanii Elveției știu să se exprime și în limba franceză⁶⁹. Numeroase studii au arătat că elvețienii urmăresc mai degrabă posturile de radio și de televiziune de aceeași limbă ale cantonului învecinat decît pe cele autohtone, dar în altă limbă. Acest lucru demonstrează

faptul că fragmentarea lingvistică și etnicizarea latentă avansează pas cu pas. Elvețienii de limbă germană, franceză sau italiană văd lumea pur și simplu „cu ochelari diferiți”, fiecare în felul lui. De acest adevăr oricine se poate foarte ușor convinge analizând publicațiile matinale care apar în orașul bilingv Freiburg.

Tensiunile dintre Elveția germană și cea franceză se manifestă cel mai vizibil cu ocazia diferitelor plebiscituri organizate pe plan național, cum a fost cel din 6 decembrie 1992, referitor la aderarea la Spațiul Economic European. Elvețienii francezi au aprobat-o în proporție de 73,4%, germanii și italienii au refuzat-o însă în proporție de 56,4%, respectiv 61,5%. Chiar dacă în Elveția germană 43,6% dintre cetățeni se pronunțaseră pentru intrarea în Spațiul Economic European, votul lor nu a fost suficient pentru a schimba rezultatul general al plebiscitului din întreaga țară. Aceasta se datorează faptului că în Elveția populația franceză însumează doar o cincime din cea totală⁷⁰.

Analizând mai îndeaproape sondajele, se constată că atitudinile politice manifestate în diferite regiuni lingvistice în perioada dintre 1872 și 1994 se apropie tot mai mult unele de altele⁷¹. Numărul tot mai mare de plebiscituri a generat însă, în cifre absolute, diferențieri crescînde între regiunile Elveției. Deoarece tematica limbii a fost analizată cu prioritate în publicațiile elvețiene începînd cu 1970 și pînă astăzi, ea constituie focarul atenției publice în analizarea plebisciturilor. Am putut constata, de asemenea, că în această perioadă limba a influențat mai puternic votul decît în trecut. În ciuda importanței crescînde acordate factorului lingvistic în ultimele decenii ale secolului nostru, majoritatea elvețienilor nu îl consideră o problemă prioritară. Elvețienii de limbă germană tind, ca și cele mai multe majorități naționale, să treacă cu vederea sau să bagatelizeze problemele minorității.

În conviețuirea Elveției germane cu cea franceză un factor important îl constituie dialectele elvețiene germane, pentru că ele înalță tot mai mult barierele în fața elvețienilor latini. Dialectul constituie pentru elvețianul de limbă germană o caracteristică esențială, fiindcă îl deosebește de germani. În afară de aceasta, dialectele întruchipează și diversitatea politică a cantoanelor de limbă germană.

Datorită faptului că elvețienii germani nu au posedat o conștiință lingvistică unitară, de-a lungul secolului al XIX-lea ei nici nu au urmărit vreodată o unificare sau impunerea limbii germane ca unică limbă de stat. Pentru coeziunea politică a Elveției multiculturale acest lucru era un mare avantaj, pentru că elvețienii de limbă germană, în ciuda majorității lor numerice, nu au luat nici un fel de măsuri de a ridica limba germană la rangul de limbă de stat și de a o impune astfel minorităților. Dacă ne reamintim istoria maghiarizării Ungariei, istoria evoluției limbilor din Elveția ar fi putut decurge în alt mod. Dialectele au împiedicat astfel germanizarea Elveției. Cînd discutăm despre neajunsurile cauzate de posturile de radio în dialect, nu trebuie să uităm de funcția politică istorică a dialectelor de limbă germană. În prezent însă crește pericolul unei nivelări culturale, de cînd elvețienii germani au început să se integreze, în special prin intermediul televiziunii, în marele spațiu al limbii germane literare. Nu trebuie exclusă posibilitatea ca, într-un viitor mai mult sau mai puțin apropiat, elvețienii de limbă germană să acorde o importanță mai mare valorilor culturii germane și să adopte aroganța culturală, necunoscută lor pînă în prezent.

Problema nu o generează dialectul în sine, ci competența lingvistică deficitară a multor elvețieni. Romanzii, pe care îi enervează programele în germana elvețiană transmise la radio sau televiziune, nu citesc aproape deloc ziarele elvețienilor de limbă germană, cu toate că sînt redactate în cea mai corectă limbă literară. Și invers, elvețienii germani și cei din Ticino nu urmăresc programele transmise în limbile romanice, cu toate că le-ar putea înțelege foarte ușor.

În 1965, Denis de Rougemont nota că Elveția funcționează atît de bine fiindcă pe elvețieni îi unesc instituțiile politice, cu toate că ar putea trăi foarte bine în cantoanele și regiunile lor fără să știe unii de alții⁷². Din păcate, la sfîrșitul secolului această teză nu mai este valabilă. Așa cum subliniază René Knüsel și Hanspeter Kriesi, interdependențele de ordin politic și economic s-au intensificat, într-adevăr, pe plan național și internațional, încît nu mai este suficientă o coexistență pasivă.

Pînă prin 1950, la problemele interculturale elvețienii reacționau cu un reflex federalist, fapt care le permitea comunităților lingvistice să-și organizeze viața în cantoane după bunul lor plac. Romanicii și elvețienii de religie catolică erau cei mai aprigi adepți ai acestei strategii de federalism defensiv. În ultima treime a secolului XX, situația s-a schimbat total. În locul problemei măsurii în care se mai poate centraliza Elveția, se impune tot mai mult tematica deschiderii înspre exterior. Majoritatea germanilor și italienilor votează pentru o anumită izolare internațională, în timp ce romanicii își pun mari speranțe într-o colaborare europeană.

Coeziunea națională a elvețienilor, în comparație cu alte țări multiculturale, este încă apreciabilă. Ceea ce tinde să se diversifice din punct de vedere cultural este încă ținut laolaltă de instituțiile tradiționale ale politicii. Dar să nu ne amăgim. Sub această stabilitate politică acționează curenți subterani în sensul unei crescînde etnicizări a societății și politicii. Bunăstarea încă mai constituie un factor de coeziune. Dar în măsura în care Europa se apropie tot mai mult de realizarea condițiilor specifice Elveției, scade atractivitatea acestei țări bogate.

Etnicizarea potențială este strîns legată de belgizarea latentă ; cu alte cuvinte, în Elveția se cristalizează, pas cu pas, blocuri lingvistice. Prin intermediul mass-media granițele lingvistice se impun tot mai mult, generînd în viața de zi cu zi un corporativism lingvistic de tip belgian.

Faptul că Elveția nu s-a belgizat în întregime pînă acum se datorează multitudinii de cîmpuri de forță cu ajutorul cărora elvețienii, printr-un veritabil *cross-cutting*, schimbă mereu subiectul confruntărilor. Pînă acum granițele politice nu coincideau cu cele confesionale și lingvistice. Acest model de rezolvare a conflictelor este însă supus în ultimul timp unui proces de eroziune lentă. Putem concluziona că Elveția trăiește în prezent un proces de adaptare, care îi impune regîndirea conviețuirii celor patru comunități de limbă⁷³.

Capitolul 3

ETNICIZAREA SOCIETĂȚII ȘI A POLITICII

Dezbateră cu aer de prohod privitoare la fenomenul etnicizării din Europa de Vest și America de Nord este în strînsă legătură cu problema identității, provocată la rîndul ei de cristalizarea societății multiculturale. Caracteristica generală a lumii o constituie în prezent migrația și mobilitatea. Uniunea Europeană, la rîndul ei, mărește teama oamenilor că își vor pierde, o dată cu statele naționale, și identitatea. Ca reacție, apar în Canada și Europa Apuseană mișcări separatiste ale unor minorități autohtone, care se raportează de asemenea la problema etniei. Și în alte părți ale lumii se intensifică presiunea etnică, mai ales în fostele state coloniale.

Începînd cu anii '80 au intrat în circulație noi concepte și cuvinte. Ceea ce în deceniul al treilea al secolului nostru se numea rasă, astăzi se redefineste ca descendență, spiritul poporului de atunci se numește acum cultură, regiunea a luat locul spațiului vital. Etnicizarea politicii și a societății se bazează pe concepția că poporul, națiunea și etnia sînt categorii naturale, determinate prin caracteristici obiective. La originea oricărei etnicizări filosofice se află o „prejudată conceptual esențialistă”¹. Astfel se ontologizează deosebiriile dintre oameni. Politologul austriac Joseph Marko definește fenomenul acesta drept „naturalizarea deosebirii”².

În perioadele de tranziție oamenii se raportează din nou la identitățile lor colective, sperînd să obțină o siguranță mai mare. Dezorientarea spirituală încurajează gîndirea-apartheid, în spatele ei aflîndu-se teama irațională de ceea ce este altfel, străin. Autohtonii apelează din nou la națiune și la stat în calitate de administrator al drepturilor tradiționale. Discursul xenofob este urmarea dispuetei etnonaționale³.

Etnicizarea ca strategie

Apariția și răspîndirea discuțiilor pe tema etniei este o consecință a modernizării societății, marcată de o excepțională mobilitate și migrație⁴. Lumea modernă, cu migrările ei uriașe, creează o societate multiculturală. În același timp, emigranții, respectiv imigranții nu mai sînt dispuși să se asimileze întru totul în noua patrie. Modelul creuzetului pierde teren încetul cu încetul⁵.

Transformările rapide din epoca modernă au declanșat în Europa și America procese de individualizare, cu efecte pozitive concretizate într-o mai mare autodeterminare, mobilitate socială crescută, flexibilitate mai mare în muncă. Concomitent, oamenii s-au emancipat însă de legături primare – de familie, Biserică, sat. Relațiile sociale trec printr-un proces de destrămare. Urmarea o constituie dezintegrarea și dezorientarea. Individul trăiește, ce-i drept, sentimentul că-și poate hotărî propria soartă, dar, depășit de sarcinile tot mai mari, decade în curînd într-un adînc pesimism cu privire la viitor. Astfel de procese ambivalente sînt strîns legate de modernitate. În măsura în care oamenii adoptă stiluri de viață și mode mai apropiate, de la blue-jeans pînă la marca mașinii, cresc temerile, grija pentru tradițiile și orientările lor culturale. Ca atare, modernizarea amenință identitatea⁶. Reactualizarea tradițiilor culturale este generată și de crizele economice. Șomajul și conflictele cauzate de repartii acutizează desolidarizarea și temerile provocate de concurență.

Etnicizarea crescîndă trebuie privită în cadrul acestor relații sociale. Cu cît societatea modernă devine mai anonimă, cu atît crește nevoia de comunități care să pună din nou pe primul plan aspectul etnic-cultural sau religios-fundamentalist.

După părerea politologului german Hans-Gerd Jaschke, etnicitatea, poporul și națiunea devin mijloacele strategiei sociale și politice. Limba, religia și apartenența etnică se transformă în instrumente de mobilizare politică, inechitatea socială fiind interpretată ca inegalitate valorică a etniilor. Etnicizarea conflictelor sociale generează acutizarea relațiilor de-a lungul liniilor de demarcație etnică⁷.

Etnonaționalismul reprezintă deci o mișcare spirituală și socială viguroasă împotriva modernității culturale și a democrației pluraliste. Ca și fundamentalismul, el nu combate modernitatea în sine, ci neagă numai modernizarea culturală, salutînd în același timp modernizarea științifică, de rezultatele căreia, de altfel, se folosește din plin⁸.

Și în trecut conflictele economice, sociale și politice au fost dublate de contradicții de ordin etnic, lingvistic, religios și cultural. În ultima treime a secolului nostru surprinde însă frecvența și acuitatea problemelor etnice, cu toate aspectele lor.

În Europa de Vest, etnonaționalismul se manifestă mai ales în contextul politicii față de străini și aliați, în cea Răsăriteană – în legătură cu întemeierea noilor state naționale. Pretutindeni oamenii se distanțează de organizațiile statale de pînă acum și caută noi comunități, independente de stat. Autoritatea statală slăbește vizibil, iar structurile societății devin tot mai greu de înțeles. Tehnica și economia subminează în prezent organizarea național-statală existentă în Europa încă din secolul al XVII-lea, afectînd cadrul de referință teritorială al oamenilor⁹.

Naționalismul etnic exploatează acest fenomen, manipulînd temerile oamenilor și propunînd explicații și soluții pentru problemele sociale. Ca reacție la tendințele de dizolvare socială, oamenii dezorientați caută noi legături sociale. Ei se raportează, mai intens decît pînă acum, la categorii aparent naturale ca națiune și rasă, religie și popor. Probleme sociale ca șomajul, criza locuințelor, dificultățile întîmpinate în calificarea profesională și inechitățile sociale legate de aceste neajunsuri le pun pe seama inegalităților calitative culturale și etnice. Pe de altă parte, oamenii nu mai apelează la conștiința de clasă în criticarea societății, ci la deosebirile în planul națiunii, religiei și etniei.

Astfel se impune tot mai mult un fel de neorasism, pretutindeni în Europa observându-se apariția din ce în ce mai frecventă a stereotipurilor naționalist și rasist, mai ales în perioadele de campanie electorală și plebiscitară. În anumite provincii, ne întorcem la situația anilor '30.

Din punct de vedere spiritual etnicizarea este marcată de „naturalizarea deosebirii”. Etnonaționaliștii consideră poporul, națiunea sau etnia o categorie imuabilă. Se impune deci concluzia că tot ce-i străin este și altfel, iar inegalitatea ține de natura oamenilor. Următorul pas duce la transformarea străinului în dușman. Juristul Carl Schmitt nota în perioada național-socialistă: „Dușmanul politic nu este neapărat rău din punct de vedere moral, nici urât din punct de vedere estetic; de asemenea, el nu trebuie să fie neapărat un concurent economic și, poate, este chiar avantajos să faci afaceri cu el. El reprezintă în schimb *celălalt*-ul, străinul, iar prin firea lucrurilor este suficient că el constituie ceva diferit din punct de vedere existențial [...]. Noțiunile de prieten și dușman trebuie luate în sens concret existențial, nu ca metafore sau simboluri [...]. Dacă faptul că popoarele se mai grupează încă în funcție de antonimia prieten – prieten este condamnabil sau nu, fiind considerat eventual o reminiscență atavică a unor timpuri barbare, dacă se speră că această diferențiere va dispărea cândva ori dacă este poate corect și bine să se simuleze, în scop pedagogic, că nu mai există nici un dușman – toate acestea nu intră aici în discuție. Aici nu este vorba de ficțiuni și de normativitate, ci de realitatea crudă și de posibilitatea reală a acestei diferențieri”¹⁰. Acest citat din anul 1932 exprimă cât se poate de elocvent gândirea etnonaționalistă. De ani de zile se observă o reactualizare a teoriilor lui Schmitt. Ele fac parte din spiritualitatea ideologiei noii drepte.

Între jihad și McWorld

În opinia politologului Benjamin R. Barber, lumea contemporană se află în dilema explozivă generată de o economie de piață globală (McWorld) și naționalismul îngust (jihad). Economia de piață vede în om în primul rând un consumator, în timp ce naționalismul pune accentul pe „legăturile de sânge” și pe alte criterii care ar constitui factorul de coeziune a comunității. Amândouă concepțiile evită societatea civilă și neagă instituțiile democratice și drepturile cetățenilor¹¹.

Un singur lucru nu este evident pentru foarte mulți observatori: McWorld și jihadul sînt, de fapt, cele două fețe ale aceleiași monede. Ambele procese subminează statul național, care se vede expus erodării, între universalismul pieței mondiale și particularismul etniilor închise în sine.

Nu trebuie să confundăm societatea de consum apuseană cu universalitatea valorilor și a normelor. Lumea a devenit mai unitară și în același timp mai fragmentată¹². Civilizația occidentală s-a răspîndit în secolul trecut în întreaga lume prin colonialismul european, iar în secolul nostru, prin intermediul imperialismului cultural american. Concepția unei culturi universale rămîne totuși o iluzie; ea se restrînge deocamdată la cultura pop americană, cu blue-jeans, Coca-Cola, McDonald's și Macintosh.

În timp ce piețele se globalizează, dincolo de aparența universală a culturii mondiale se confruntă lumi ale vieții tot mai violente, care nu urmăresc integrarea, ci separația. Fiecare tabără se raportează la istoria, identitatea și cultura ei specifică. În probleme ce țin de drepturile omului, modele de democrație, relațiile dintre sexe, rolul femeii și al religiei, separarea religiei de stat etc., concepțiile Vestului sînt adesea diametral opuse față de cele ale restului lumii. Astfel, fundamentalistii sînt de părere că dreptul la autodeterminare al fiecărui om, statuat de societățile moderne, nu este decît o erezie preislamică într-o nouă formă¹³.

Comunicațiile tot mai evoluate și numeroasele mijloace de transport generează o apropiere a stilului de viață, dar în același timp trezesc opoziția diferitelor civilizații față de nivelarea globală. Pe măsură ce lumea se omogenizează la suprafață, unele societăți își etalează tot mai insistent particularitățile civilizatoare. Să ne gîndim numai la numeroasele state din spațiul islamic sau la statele naționale recent formate în Europa de Est, care accentuează identitatea lor culturală specifică.

În 1993, referindu-se la acest aspect, politologul american Samuel P. Huntington concluziona : „Următorul război mondial, dacă va izbucni, va fi o confruntare între civilizații”¹⁴. Teza centrală susținută de Huntington în articolul publicat în *Foreign Affairs* era următoarea : după stingerea războiului rece, conflictele mondiale nu mai au un fundament ideologic și economic, ci unul al culturii și civilizației.

Paradigma civilizației a lui Huntington reia, de fapt, vechea dispută în jurul întrebării dacă nu cumva statul național a devenit absolut învechit în privința proceselor de integrare regională sau globală. Sau, altfel spus : statele sau civilizațiile sînt cele care determină evenimentele pe plan mondial ? Oswald Spengler, Arnold Toynbee, Quincy Wright, F.N. Parkinson și alții susțin alternativa civilizației, pe cînd Hans J. Morgenthau și Raymond Aron sînt de părere că statele domină politica mondială.

Pînă acum, majoritatea experților în domeniul relațiilor internaționale au considerat drept cauză a majorității conflictelor faptul că statele naționale concurează în plan economic și politic. În timpul războiului rece, opoziția dintre cele două superputeri, SUA și Uniunea Sovietică, a umbrit întreaga politică mondială. O dată cu sfîrșitul bipolarității, situația se schimbă. Tot mai des izbucnesc conflicte regionale, la care factorii etnic-național și religios-fundamentalist își aduc din plin contribuția. Statele naționale clasice vor supraviețui și vor juca în viitor același rol important, dar conflictele mondiale – vezi concepția lui Huntington – se vor desfășura între civilizații și cercuri culturale¹⁵. Influential politolog de la Harvard consideră că liniile de ruptură cele mai importante vor evolua în secolul următor între civilizații. Sirianul Bassam Tibi ajunge de asemenea la concluzia că, după războiul rece, este inevitabilă confruntarea armată între civilizații, chiar dacă în prezent are loc doar în plan ideologic¹⁶. În cartea sa *Războiul civilizațiilor* el afirmă, în consens cu Huntington, că la oamenii de astăzi se observă convingerea tot mai fermă că aparțin unei anumite civilizații. Totodată, această conștiință îi determină să se delimiteze de celelalte civilizații. Reinvie astfel străvechi contradicții, ce fuseseră temporar estompate de războiul rece. Consensul mondial secular cu privire la norme, valori și reguli de joc începe să se clatine. În lumea orientală se răspîndește tot mai mult concepția că oamenii de acolo trăiesc într-o societate aparte. De aceea ei se opun hegemoniei politice și culturale

a Vestului. În spațiul mediteranean, unde se confruntă direct două civilizații, cea occidentală și cea islamică, acest conflict se observă cel mai bine. Islamiștii fundamentaliști neagă democrația liberală și drepturile omului, considerându-le concepte apusene. Mulți adepți ai fundamentalismului văd în această confruntare un adevărat război sfânt.

În ceea ce mă privește, nu aprob decât în parte paradigma schițată. Teza civilizației nu poate explica în totalitate conflictele regionale din prezent. Prin prisma lui Huntington poate argumenta numai un adept convins al punctului de vedere american sau, oricum, apusean. Mă întreb dacă nu cumva paradigma civilizației nu face decât să pună o nouă etichetă vechii contradicții Est – Vest, producându-se astfel, din nou, o dihotomie ideologică. Persistă, oricum, presupunerea că paradigma civilizației reprezintă o nouă ideologie și că ea creează noi inamici imaginari. Ideea conform căreia după prăbușirea comunismului Apusul are nevoie ca, în scopul legitimării și stabilizării proprii, să inventeze dușmani externi nu este lipsită de logică.

Samuel P. Huntington deosebește următoarele sfere de civilizație: lumea apuseană, confucianismul, Japonia, islamul, hinduismul, ortodoxia slavă, America Latină și Africa¹⁷. Eu cred că această schemă nu este nici potrivită, nici suficientă pentru explicarea politicii internaționale. Regiuni întinse de pe glob (lumea apuseană, Japonia, America Latină și Africa) nu pot fi puse pe aceeași treaptă cu religiile (confucianismul, islamul, hinduismul, ortodoxia). Fosta ambasadoare la ONU Jeanne Kirkpatrick subliniază faptul că America de Sud, în ciuda influenței populației indiene, manifestă în mare măsură o gândire europeană. „Și atunci, care este caracterul Rusiei, dacă nu unul occidental? ”, polemizează ea într-o discuție cu foștii colegi¹⁸.

Vestul împotriva restului lumii

Președintele american George Bush anunța în 1990 – în mod eronat – o „nouă ordine mondială”. Chiar dacă prognoza lui nu s-a adevărit, putem vorbi totuși de o cezură în politica mondială.

După Pacea westfalică (1648), conflictele din Europa s-au declanșat în cea mai mare parte doar între monarhii, care urmăreau fie extinderea teritoriilor, fie întărirea statului absolutist. Tipice în acest sens au fost războaiele purtate de Ludovic al XIV-lea, al căror unic scop l-a reprezentat consolidarea hegemoniei Franței în spațiul european. După Revoluția franceză s-a instaurat o altă paradigmă a conflictelor. Așa cum notează istoricul american Robert Roswell Palmer, războaiele dintre regi au luat sfârșit, dar au început războaiele între popoare¹⁹.

Cu primul război mondial apune și această epocă. O dată cu el începe era marilor ideologii. Timp de 70 de ani, contradicția dintre sistemele totalitare, fie ele fasciste sau comuniste, și democrația liberală a marcat istoria acestui secol. În 1982, istoricul german Karl Dietrich Bracher a publicat o carte cu titlul semnificativ *Epoca ideologiilor*²⁰.

La începutul anilor '90, s-a instalat în Apus, pentru o scurtă perioadă, o stare de euforie. Concludentă pentru această stare de spirit este cartea americanului Francis Fukuyama, *Sfârșitul istoriei*²¹. Astăzi, doar după câțiva ani, ea ni se pare o satiră la

adresa secolului nostru. Ce repede se schimbă moda intelectuală ! Războiul din Golf și cel din Iugoslavia au demonstrat că în prezent SUA reprezintă forța politică și militară conducătoare. Împreună cu Japonia și Germania, domină și economia mondială. După dispariția URSS, *pax americana* hotărăște destinul lumii. Cu ajutorul organizațiilor internaționale, cum sînt Națiunile Unite, Banca Mondială, GATT etc., Vestul, sub conducerea SUA, dă tonul în politică. Nu trebuie să fii profet pentru a prevedea că hegemonia Vestului nu se va putea menține mult timp. Secolul al XXI-lea va aduce cu sine o revoluționare a politicii internaționale. Fostul consilier american în probleme de securitate Zbigniew Brzezinski este de părere că politica internațională va suferi o destabilizare globală²². Sfîrșitul războiului rece a însemnat totodată trezirea civilizațiilor din afara Apusului, care au început să pretindă egalitatea cu Occidentul. Bassam Tibi exprimă acest proces după cum urmează : „Abia sfîrșitul războiului rece, dublat de criza Vestului, care nu e numai de natură politică și economică, ci și una de civilizație, favorizează trezirea civilizațiilor răsăritene. Vestul, în perioada postmodernă, este o formațiune ce se autoerodează, înzestrat fiind cu o redusă conștiință a civilizației, în timp ce civilizația islamică și confucianistă se dezvoltă plenar”²³.

Din această conjunctură fundamentală a politicii de forță se poate trage concluzia că, într-un viitor mai mult sau mai puțin apropiat, Vestul se va ciocni cu restul lumii, pentru că țările Asiei, Africii și ale Americii Latine se vor opune pretenției de hegemonie manifestate de lumea occidentală. Și din spusele lui Kishore Mahbubanis, un înalt diplomat din Singapore, conflicte grave amenință să se declanșeze între Vest și restul lumii²⁴. Se poate concluziona că plăcile tectonice ale istoriei universale se află în derivă și se vor ciocni, într-un viitor mai mult sau mai puțin apropiat, cu efecte dezastruoase pentru lumea occidentală.

Dezorientarea intelectualilor și politicienilor este într-adevăr enormă, deoarece, după prăbușirea comunismului, ei speraseră într-o ordine mondială pașnică. Realitatea dezmințe cît se poate de brutal speranțele lor. Chiar și Europa, scutită după 1945 de asemenea confruntări, este martora aproape neputincioasă a unor asemenea evenimente, în Balcani.

Teza lui Huntington n-ar fi avut un ecou atît de mare dacă n-ar fi existat, într-adevăr, o nevoie enormă de a se pune ordine în viața internațională. Paradigma civilizațiilor reflectă și politica internă a diferitelor țări. Formațiuni multinaționale, ca Uniunea Sovietică și Iugoslavia, s-au destrămat în urma unor confruntări armate și războaie civile. În Balcani și Caucaz s-au dezlănțuit, tot în numele civilizațiilor, confruntări armate între etnii.

Problema etnică devine tot mai importantă, mai ales în Statele Unite. Sub paravanul multiculturalismului, negri și spanioli, indieni și asiatici se opun dominației albe în societatea americană și revendică drepturi pentru comunitățile lor etnice. În acest context a apărut noțiunea de „dezoccidentalizare” a Statelor Unite. Istoricul Arthur M. Schlesinger jr folosește expresia „*the disuniting of America*”²⁵. Procesul lui O.J. Simpson, din 1995, a dezvăluit brutal prăpastia internă existentă în America.

Paradigma civilizațiilor este expresia unei dezbateri internaționale pe tema identității, etnicității și culturii. Ca și alte paradigme, nici aceasta nu explică toate faptele.

Eficiența rezidă însă în plauzibilitatea ei. Afiț timp cît perioada postcomunistă este dominată de o situație internațională haotică, de conflicte regionale și războaie, gîndirea rămîne la rîndul ei confuză. Paradigma ciocnirii civilizațiilor posedă ca atare o mare forță sugestivă, fiindcă, pe de o parte, poate fi ușor încadrată în etnicizarea curentă a politicii și, pe de altă parte, ajută la depășirea haosului prezent prin intermediul unor categorii etnice. În aceasta constă dialectica etnicizării politicii.

Revolta împotriva statului național

Standardizarea globală a civilizațiilor provoacă renașterea culturilor locale. Pentru că statul național este un produs al civilizațiilor occidentale, revolta împotriva Vestului include și statul național secular, care pentru civilizațiile celelalte a rămas, în fond, o instituție străină²⁶.

În Asia și Africa se ascunde, în spatele drapelului și simbolurilor naționale, lumea premodernă constituită din triburi și populații pe care statul național nu a reușit să le asimileze. Așa cum popoarele din estul Europei vedeau în imperiile lor o închisoare, tot astfel mulți intelectuali din Asia și Africa consideră națiunile lor „state ale serviciilor secrete”.

Primul obiectiv urmărit de colonii în lupta lor de eliberare era constituirea statelor naționale și acceptarea lor ca membri cu drepturi depline în comunitatea mondială. Acum, la sfîrșit de secol XX, nu mai este un lucru cert dacă ordinea internațională de tip apusean va dăinui și în secolul al XXI-lea.

Robert H. Jackson susține teza potrivit căreia statele naționale din Asia și Africa au rămas doar „cvasistate”, structura lor politică fiind una de suprafață²⁷. Într-un context similar, Bassam Tibi consideră că statul național nu este, în Asia și Africa, decît un „transplant”²⁸. Numeroși purtători de cuvînt panarabi și islamici apreciază că ordinea mondială instituită în urma desființării coloniilor nu este cea potrivită. Islamicii neagă statul național secular, considerîndu-l o formațiune apuseană, și militează pentru un „stat islamic de drept divin”. De aici rezultă fundamentalismul religios, care pune sub semnul întrebării premisele esențiale ale modelului apusean.

În Orientul Apropiat și în alte părți ale Asiei și Africii reînvie legăturile etnice ale culturilor locale, rezultatul manifestîndu-se, de exemplu, prin separatismul kurzilor sau prin nesfîrșitele războaie etnice din Afganistan. La sfîrșitul acestui secol, asemenea conflicte marchează zone întregi, mergînd din Sri Lanka, prin Caucaz și Balcani, pînă în Sudan și Rwanda.

În același timp, pe plan regional se întărește conștiința civilizației islamice. În ciuda faptului că între musulmanii din nordul Africii și cei din Irak există deosebiri culturale-etnice enorme, îi unește totuși comunitatea de credință, al cărei sentiment de solidaritate este exploatat de fundamentalistii islamici. În Balcani s-a putut observa că războiul dintre comunități lingvistice și religioase locale declanșează solidarități islamice mult mai extinse. Astfel, musulmanii interpretează politica de expansiune a sîrbilor ca fiind o cruciadă a Occidentului, iar sîrbii, la rîndul lor, pretind că luptă împotriva islamului în numele creștinismului.

Dacă macroanaliza este corectă, atunci statele Asiei și ale Africii, în special cele musulmane, trec în prezent printr-un proces de etnicizare. Solidaritățile etnice iau locul identităților național-statale moștenite din perioada colonială. Trebuie, așadar, să ne așteptăm la ciocnirea civilizațiilor ca scenariu terifiant și consecință logică finală a etnicizării politicii?

Ca și în statele apusene, în spatele etnicizării politicii nu stă decât nevoia de siguranță. Tendința de globalizare inițiată de Occident este percepută de aceste regiuni ca o amenințare existențială, teama fiind învinsă doar apelînd la un nou sentiment de comunitate. Revolta împotriva Apusului generează o regăsire de sine a culturilor locale.

Statul național secular de tip occidental nu funcționează bine în afara Europei și Americii. Aceasta nu schimbă realitatea că el s-a impus în întreaga lume ca singura normă unanim acceptată. Cert este însă faptul că în statele naționale asiatice sau africane persistă culturile locale și nu s-a dezvoltat încă o conștiință colectivă în sens occidental. La fel ca în trecut, identitățile colective se bazează aici preponderent pe categorii etnice.

În lupta împotriva statului național secular, fundamentalistii apelează la valorile islamului și ale culturilor locale. Datorită acestui fapt, pe de o parte se acutizează deosebirile etnice dintre culturile locale, iar pe de altă parte se întărește conflictul dintre civilizația islamică și cea occidentală. Ca urmare, statul național nu mai este în stare să cuprindă toate etniile locale. Somalia, Irakul, Sudanul și Afganistanul exemplifică elocvent această teză. În Asia și Africa, conștiința etnic-culturală tinde să ocupe locul celei naționale. Urmarea acestei tendințe o constituie războaiele civile, încheiate în cele din urmă prin separarea unor părți ale statului.

Dar în Europa? Aici, am fost martorii dezmembrării ultimului mare imperiu de pe continent. În 1989 s-au eliberat, în primul val, statele est-europene, după ce Gorbaciov renunțase la o intervenție sovietică în statele-satelit. Într-un al doilea val, doi ani mai târziu, după puciul din august, s-a destrămat însăși URSS, iar din ruinele ei au apărut noi state. Procesul de disoluție încă nu s-a încheiat. Profitînd de toleranța Statelor Unite și a celorlalte state europene, deocamdată trupele rusești înăbușă brutal mișcările de secesiune din Caucaz.

Spre sfîrșitul acestui secol în Europa Răsăriteană s-au cristalizat subit o mulțime de state noi, granițele lor fiind trasate în funcție de etnie și religie. Etnii tot mai restrînse reclamă suveranitatea statală. După o îndelungată perioadă de totalitarism comunist, națiunea și religia s-au dovedit mai puternice decât celelalte forțe dătătoare de identitate. Ca și în Asia și Africa, oamenii își caută un nou sprijin în istoria și trecutul lor. Pentru est-europenii de astăzi națiunea constituie, la fel ca pentru cei din vestul Europei în secolul trecut, recipientul de realizare a libertăților cetățenești. Cu excepția Balcanilor, noua fază de naționalizare a Europei de Est a decurs surprinzător de pașnic. Locuitorii din țările baltice, cehii și slovaci, slovenii, croații și macedonenii, ucrainenii, moldovenii și bielușii și-au întemeiat statul național pe cale pașnică. Această realitate trebuie subliniată foarte apăsător.

În Europa de Vest crește, după 1970, tot mai mult rolul regiunilor, reînviind și aici tradițiile relative la origine²⁹. Ceea ce multora li se pare a fi provincialism, folclor și cultivare a dialectelor regionale constituie, de fapt, reacția apuseană la tendințele

de nivelare. Cu cât oamenii pleacă de la premise civilizatoare mai apropiate, cu atât se tem mai mult pentru specificitatea lor identitară și apelează, ca urmare, la tradiții etnice, lingvistice sau religioase.

Integrarea europeană și mișcările regionale sînt două fețe ale aceleiași monede. Regionaliștii se arată adesea deosebit de curtenitori față de Uniunea Europeană, deoarece speră să obțină, din partea Consiliului de la Bruxelles, sprijin împotriva politicii de centralizare a propriului stat național. Filosoful Hermann Lübke exprima acest fenomen în modul următor : „Regionalism – acesta este naționalismul națiunilor mici care se confruntă cu presiunea exercitată de națiunile mari”. Procese de integrare politică precum Uniunea Europeană declanșează la nivelurile inferioare procese de diferențiere politică. Culturile unitare în sensul naționalismului din secolul trecut nu par a mai fi viabile la sfîrșitul secolului nostru. Deoarece societatea modernă, prin mijloacele sale tehnice, economice, culturale și politice, îi pune pe oameni într-o interdependență crescîndă, premisele existenței devin tot mai neutre în raport cu originea. Datorită acestui fapt, statul național clasic ajunge într-o situație delicată în Europa Occidentală.

Minoritățile migratoare în postură de țapi ispășitori

Majoritatea țărilor europene nu se consideră societăți constituite prin imigrare. Acest autoportret contravine însă realității. În 1992, proporția străinilor era în unele țări vest-europene de 5-10 %. Mai mult de jumătate dintre imigranți trăiau în Germania, Franța și Elveția³⁰.

Migrarea populațiilor are în Europa o îndelungată tradiție. Conflictele confesionale din secolele al XVI-lea și al XVII-lea au cauzat în Occident migrații masive. Un exemplu în acest sens îl oferă hughenoții francezi. După revocarea edictului de la Nantes (1685), circa o jumătate de milion dintre acești protestanți, în majoritate calviști, au emigrat din Franța și s-au stabilit în ținuturile deja reformate ale Europei.

În Berlin, în secolul al XVII-lea populația hughenotă însuma 10-20% din totalul locuitorilor. Elveția a fost pentru majoritatea hughenoților doar o stație de tranzit. Pînă în anul 1730, aproximativ 150.000 de refugiați hughenoți au tranzitat Confederația, iar 10.000 pînă la 20.000 de francezi protestanți au găsit azil în Elveția.

Țările de mai sus le datorează hughenoților multiple impulsuri culturale și economice. Cei stabiliți în Elveția au fost deosebit de activi în organizarea învățămîntului superior și a sistemului comercial și bancar. Astfel, familia Pourtalès din Cevennes, după stabilirea la Neuchâtel, a deschis fabrici și depozite de mărfuri în principalele orașe ale Europei. Familia Fazy, originară din Dauphiné, s-a stabilit la Geneva. Aici s-a implicat puternic în deschiderea unor fabrici, care au luat un avînt deosebit încă de la întemeiere. Astfel, spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, în fabrica din Les Bergues lucrau peste 1300 de muncitori. În secolul următor, familia a dat Elveției mai mulți politicieni, iar publicistul James Fazy a participat intens la evenimentele revoluționare din 1846. Firmin Abauzit, din Languedoc, un savant cu multiple

preocupări, care a corespundat cu Newton și Bayle, a contribuit decisiv la revigorarea vieții spirituale din Geneva. A reorganizat biblioteca orașului și a publicat numeroase studii referitoare la istoria și științele ei complementare, la științele naturii și la teologie³¹.

Industrializarea a generat, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului nostru, migrații de mari proporții. Dacă în 1850 străinii constituiau în Elveția 3% din totalul populației, în 1880 proporția lor a crescut la 7,4%, în 1915 – la 15,4% (600.000 de persoane)³².

Această cifră se afla cu mult peste media înregistrată în celelalte țări europene. Înainte de primul război mondial, în Elveția s-au înregistrat, în cifre absolute, cu 300.000 de străini mai mult decât în Marea Britanie. În Germania, Franța și Marea Britanie, în perioada antebelică proporția populației străine se situa între 2,9% și 0,8%³³. Deja la începutul secolului s-au făcut auzite remarci tot mai insistente care i-au avertizat pe elvețieni asupra fenomenului „înstrăinării patriei elvețiene” și au cerut stoparea acestei practici liberale cu privire la imigrare. În primul război mondial, politica generoasă a Elveției față de străini a cunoscut o întrerupere. Din cauza mobilizărilor dictate de război, numărul străinilor a scăzut într-atât, încât în 1941 s-au înregistrat sub 6% străini față de numărul total al populației³⁴.

După al doilea război mondial, țările apusene de la nord de Alpi au cunoscut un avânt economic nemaiîntâlnit, datorită aceleiași imigrații masive din sudul continentului. Aceasta a vizat preponderent statele industrializate: Germania, Franța, Marea Britanie, țările din Benelux și Scandinavia, Austria și Elveția. La începutul anilor '90, cel mai mare număr de străini s-a înregistrat în: Luxemburg (34,4% – 1992), Elveția (18,5% – 1993), Belgia (9,2% – 1992), Germania (8,5% – 1993), Austria (6,6% – 1991), Franța (6,4% – 1990) și Suedia (5,8% – 1992)³⁵.

Abia spre sfârșitul deceniului al șaptelea Elveția a reușit să egaleze nivelul înregistrat înainte de primul război mondial privind proporția populației străine, imigranții însumând, în 1970, peste un milion de persoane. După ce recesiunea economică pricinuită de criza țițeiului a adus cu sine o mică scădere în procesul de imigrare, în 1993 s-a ajuns în Elveția la 1,3 milioane de străini. Oficiul federal pentru statistică indică, pentru anul 1995, o proporție a străinilor de 19,3%³⁶.

Între anii 1950 și 1980 numărul străinilor a crescut în RFG de zece ori³⁷. Dacă se iau în calcul numai persoanele active, s-au consemnat, în 1955, 80.000 de străini, în 1966 – 1,3 milioane, iar nivelul maxim s-a atins în 1973, cu 2,6 milioane.

Către Franța și Marea Britanie s-a îndreptat mai ales populația din fostele colonii. În Franța anulului 1990, algerienii reprezentau 20% din numărul străinilor, iar în Marea Britanie peste 70% din numărul total al imigranților erau persoane din statele Commonwealth-ului.

În toate țările au existat de la bun început centre preferate de imigranți. Orașele au cunoscut o rată mai ridicată decât regiunile agrare. În 1990, proporția străinilor din Paris era de 13,7%, iar în Lyon de 10,7%. La începutul anilor '90, în Hamburg, numărul străinilor însuma 12%, iar în Frankfurt pe Main – 26%. În Elveția, Geneva, cu 43% imigranți, ocupa primul loc, pe locul doi situându-se Lausanne, cu 30%, apoi Neuchâtel cu 27%, Basel și Zürich cu câte 25%³⁸. Cifrele acestea dovedesc

multiculturalitatea orașelor și regiunilor din Europa Occidentală. De remarcat este și faptul că zone întregi au devenit cartiere locuite exclusiv de străini, ceea ce a îngreunat considerabil integrarea în țara-gazdă. Ghettoizarea imigranților arabi din Franța și a celor turci din Germania constituie exemplul cel mai cunoscut în întreaga Europă.

În Germania, turcii constituie grupul cel mai numeros de imigranți. În 1990, cu cele 1,6 milioane, ei reprezentau 32% din totalul populației străine³⁹. Numai în Berlinul Occidental, prin 1980, din cei 240.000 străini, 115.000 erau turci⁴⁰. În Elveția, înainte de primul război mondial, proporția germanilor și a italienilor era de 40%, respectiv 37% din totalul imigranților străini. După 1993, italienii încă mai constituiau grupul cel mai numeros (28,7%), în timp ce germanii au cunoscut un regres considerabil (7%)⁴¹.

Trebuie să facem distincție între migrarea din motive economice și cea din motive politice. Refugiații politici se bucură de un statut diferit față de cei care caută în țara respectivă doar posibilități de lucru și câștig. Nenumăratele războaie și conflicte locale, din Ungaria pînă în Tibet, din Cehoslovacia, Vietnam, Chile, Sri Lanka pînă în fosta Iugoslavie, au generat masive refugieri în urma cărora o mulțime de oameni au ajuns în Europa. La mijlocul deceniului actual, Înalțul Comisariat al Națiunilor Unite pentru Refugiați aprecia numărul total al refugiaților la 14-15 milioane⁴².

Deși afluența refugiaților de război a reprezentat adevărata problemă a migrației, la nivel mondial, din punct de vedere numeric azilanții din țările occidentale ocupă un loc neînsemnat. În 1987 s-au înregistrat, în Germania - un refugiat la 617 locuitori, în Belgia - 1/430, în Suedia - 1/415, în Marea Britanie - 1/364, în Franța - 1/333 și în Elveția - 1/190⁴³. La sfîrșitul lui decembrie 1993, în Elveția trăiau aproximativ 30.000 de refugiați, cîți funcționari străini lucrau în organisme internaționale⁴⁴.

Dacă analizăm proporția străinilor din Europa Occidentală, trebuie să ținem seama de practica diferită de la o țară la alta în privința acordării cetățeniei. În Germania și Elveția, numărul celor care au obținut cetățenia este foarte mic: Franța și Suedia primesc cu drepturi egale de 4 ori, respectiv de 15 ori mai mulți străini decît Germania⁴⁵. În Elveția, bunăoară, coeficientul de acordare a cetățeniei, după 1985, era de 1,2% anual, iar la începutul anilor '90 a scăzut la 1%⁴⁶. Astfel, în Germania și Elveția, în privința drepturilor, străinii rămîn străini un timp mai îndelungat în comparație cu Franța sau țările scandinave, ceea ce distorsionează statistica pe plan european.

Cu toate că refugiații și solicitanții de azil constituie un grup restrîns în Occident, după 1980 ei au devenit ținta unor agitații xenofobe. La sfîrșit de secol, problema străinilor în aceste țări constituie în permanență o temă explozivă, caracteristicile ei etnonaționaliste și rasiste neputînd fi trecute cu vederea⁴⁷. De fapt, etnonaționalismul și rasismul se raportează, amîndouă, la aceeași imagine a unui potențial inamic. Ambele mișcări se reclamă de la comunități naturale istoricește determinate, care ar trebui apărate de străini.

Xenofobia : un incendiu atotdevastator

Etnonaționalismul și neorasismul se răspîndesc pe fundalul nemulțumirilor sociale și al problemelor economice, transformînd astfel tema străinilor în sloganul principal folosit de aceste mișcări în critica socială. Oamenii caută, pentru frustrările și problemele lor, țapi ispășitori, pe care îi găsesc mai ales în persoana străinilor.

Teama de străini acutizează activismul politic în întreaga Europă, fapt care s-ar putea denumi „politizare negativă”⁴⁸. În peisajul politic apusean s-au cristalizat, după 1980, partide populiste de dreapta, respectiv extremiste de dreapta, care au focalizat aceste temeri. Extremiștii de dreapta au reușit să evadeze din ghetoul politic rezervat lor de societatea europeană în perioada 1945-1975, în urma unui consens general antifascist.

După simbolicul an 1968, în țările occidentale a început să se contureze o nouă societate, în care vechile tradiții și tabuuri s-au pierdut într-un ritm cît se poate de rapid. Mișcările studențești din 1968 au distrus în toate domeniile vechile valori și au pregătit o revoluție culturală pașnică ce viza o nouă reevaluare. În anii '80 demitologizarea avansase în așa măsură, încît au căzut și ultimele tabuuri. În lumea televiziunii și a show-business-ului, a teatrului și a muzicii, violența și sexualitatea au devenit tematici tot mai mult abordate, contribuind la abrutizarea civilizației europene.

Și în domeniul politic, adevăruri de nestrămutat pînă acum au început să se clatine. Pînă la începutul deceniului al optulea, epoca național-socialistă, cu dictatura hitlelistă și cu crimele împotriva milioanei de evrei, era considerată o pată rușinoasă pe istoria Europei. Datorită faptului că amintirea acestei perioade persista încă, extremismul de dreapta era detestat. O dată cu estomparea umbrei lui Hitler s-a diluat însă și consensul antifascist.

În Germania reținerile în privința manifestării publice a extremismului de dreapta s-au „evaporat”. Tînăra generație născută în societatea bunăstării, din părinți ce activaseră în mișcările anului 1968, n-a cunoscut tabuurile perioadei postbelice. Ca atare, emblemele naziste sînt purtate din nou de tineri, iar sloganurile naziste reapar în cîntece.

În Germania de Vest, așa-zisa dispută a istoricilor a contribuit, la rîndul ei, la desfășurarea acestei reorientări spirituale. Crimele național-socialismului au fost relativizate, banalizate sau chiar negate. În Germania de Est, antifascismul impus de autorități s-a dovedit lipsit de rezonanță; dimpotrivă, prăbușirea bruscă a comunismului a deschis un vid ideologic în care au pătruns idei de extremă dreapta, dispărînd astfel ultimele bariere din calea răspîndirii extremismului de dreapta în Germania și în alte țări ale Europei Apusene.

Răsturnarea regimurilor comuniste din estul continentului a însemnat pentru democrațiile occidentale începutul unei crize profunde, ale cărei similitudini cu situația anilor '30 nu pot trece neobservate. Sistemul democrațiilor liberale cunoaște dificultăți la fel de mari ca acelea din perioada 1920-1940.

Anii '90 ne amintesc inevitabil perioada de după 1930. Uneori avem impresia că istoria interbelică se repetă. Xenofobia, rasismul și naționalismul trăiesc o revigorare

deosebită, ca și atunci. Apar și se manifestă o mulțime de cercuri, mișcări sau partide politice ale noii drepte sau ale extremismului de dreapta. Peisajul politic al Franței este bîntuit de regaliști nostalgici și integriști creștini, cel al Italiei de fasciști clasici sau de cei de modă nouă. În Germania, Austria și Elveția se manifestă tot mai frecvent rasiști xenofobi, iar în Marea Britanie *skinheads* brutali și *hooligans*. Aceste mișcări au în comun xenofobia, rasismul, naționalismul și șovinismul. Xenofobia este fenomenul auxiliar detestabil al șovinismului bunăstării, de care se lasă cuprins întregul Occident, ca reacție la creșterea masivă a imigrărilor⁴⁹.

Chiar dacă mișcărilor de dreapta prezintă numeroase contradicții și deosebiri de la o națiune la alta, pe toate le caracterizează atitudinea fundamentală etnocentristă și naționalistă, care propovăduiește glorificarea țării, religiei și poporului propriu și eliminarea tuturor străinilor. Rasismul fățiș sau mascat este orientat, în toate variantele sale, împotriva străinilor și refugiaților, a musulmanilor și turcilor, împotriva populației sinti și a celei a romilor, a evreilor și negrilor etc. Toate extremismele de dreapta neagă egalitatea fundamentală și, implicit, drepturile universale ale oamenilor.

În Europa de Vest și mai ales în cea de Est apare pericolul real ca, în locul războiului rece, să izbucnească un război civil atotdevastator – după cum avertiza scriitorul Hans Magnus Enzensberger în 1993⁵⁰. Dacă în perioada războiului rece conflictul Est – Vest a însemnat confruntarea între ideologii opuse, războaiele civile din ziua de astăzi își găsesc motivele în agresuni iraționale, etnonaționalismul aflînd aici un teren deosebit de propice.

Referirea excesivă la principiul etnicității este o modalitate excelentă de a trezi sentimente colective și solidarități, pe de o parte, și de a accentua resentimentele față de străini, pe de altă parte. Acolo unde etnicitatea este dublată de naționalism, apare primejdia unui amestec exploziv. Dacă legăturile tradiționale ale societății se destramă, etnonaționalismul intră în scenă ca ideologie mobilizatoare, scindînd state ca Uniunea Sovietică, Iugoslavia și Cehoslovacia, dezbinînd și antrenînd în războaie civile orașe și ținuturi ca Sarajevo și Nicosia, Bosnia-Herțegovina și Cipru.

Încetățenirea: a doua fază de omologare

Pentru a nu ajunge într-o situație etnocentristă fără ieșire, societățile trebuie să adopte o atitudine mult mai flexibilă, chiar dacă uneori nu este atît de ușor. Dar nu aș vrea să mai insist asupra acestui aspect. Tema acestui studiu îl constituie triada stat – etnicitate – națiune⁵¹.

Surprinzător este faptul că, pînă nu demult, se credea că problema cetățeniei este definitiv rezolvată. În Franța se aplica *ius soli*, în Germania *ius sanguinis*. Ce principii vor guverna oare procesul de unificare a Europei?

Luînd în considerare modelul națiunii formate din posesori ai cetățeniei, participarea politică și practica în autodeterminarea colectivă constituie aici punctele esențiale⁵². Cetățenia se bazează pe practica politică a cetățenilor, care își exercită drepturile civile fundamentale. Din punctul acesta de vedere, cetățenia nu reclamă

condiția unor afinități etnic-culturale. Comunitatea politică nu poate exista dacă nu se sprijină pe cultura politică a societății civile. Sociologul american Michael Walzer notează, în acest context: „Fără combustibilul civil, comunitatea este iremediabil pierdută. Ea nu poate forma și menține loialitatea, comportamentul civilizat și un nivel înalt de pregătire politică, nu poate trezi încrederea față de autoritate. Statul nu reușește singur în acest demers [...]”⁵³. Statul fixează principiile fundamentale, cetățenia avînd prioritate față de toate celelalte apartenențe – la asociații, fundații etc.⁵⁴ Din cînd în cînd, oamenii trebuie să-și îndrepte privirea de la propriile interese spre *res publica*.

Aș defini acest spirit de colectivitate, marcat de cultura politică, prin noțiunea demodată de patriotism⁵⁵. Filosoful Jürgen Habermas folosește în sensul acesta conceptul de „patriotism constituțional”, care pretinde din partea cetățenilor loialitate față de cadrul constituțional, dar nu implică și o anihilare a deosebirilor culturale.

Regula respectivă se aplică în statele multiculturale, ca Elveția și SUA. Chiar și Uniunea Europeană este obligată să respecte întru totul această axiomă. În comunitățile cu mai multe limbi, religii și grupuri etnice este absolut necesar să se mențină identitatea comunităților culturale. Acest lucru l-a subliniat, încă din secolul al XIX-lea, scriitorul Gottfried Keller în romanul său *Heinrich cel verde*, prezentînd identitatea dublă a concetățenilor săi, atît ca cetățeni ai republicii, cît și ca membri ai comunității culturale germane, franceze sau italiene. Încercarea de a realiza solidaritatea politică numai pe baza originii comune sau a „legăturilor de sînge” duce, într-un viitor mai mult sau mai puțin apropiat, la deregări grave ale conviețuirii multiculturale.

Funcționarea unei comunități politice pretinde ca toți oamenii să se bucure de aceleași drepturi politice și civile. Problema esențială pe care trebuie s-o rezolve societățile multiculturale constă în punerea de acord a celor două concepte extreme: integrarea și autonomia. Politologul german Claus Leggewie o exprimă cît se poate de plastic: „Integrare, dar fără încorsetarea brutală a cetățenilor, ca în cazul *citoyen*-ului individualist al Revoluției franceze, și autonomie, dar fără relativismul ignorant al individului singular, ce urmărește doar autodeterminarea sa, ca în cazul opus al grupurilor etnice de tip apartheid”⁵⁶.

Drepturile civile sînt legate de anumite condiții economice și sociale, după cum subliniază în repetate rînduri englezul Thomas H. Marshall⁵⁷. În țările europene, imigranții sînt ținuți un timp mai mult sau mai puțin îndelungat în afara comunității politice. Ca și metecii din Atena antică, ei nu posedă încă cetățenie, deci nu pot participa la viața politică. Dacă în sfera economică și socială li se asigură drepturi considerabile, statul național european le refuză participarea politică. Țările europene trebuie deci să rezolve problema modului în care îi vor integra în democrațiile lor pe imigranți.

Michael Walzer distinge între imigrare, ca primă fază, și încetățenire, ca a doua fază a omologării⁵⁸. Dacă o societate nu vrea să-i transforme pe imigranți în outsiders pe vecie, ea trebuie să le permită accesul la a doua etapă, pentru că o democrație poate fi afectată în însăși existența ei dacă creează un statut aparte al străinului.

Scriitorul elvețian Max Frisch a formulat această problemă într-un mod foarte concis: s-au adus forțe de muncă, dar au venit oameni. Eu aș spune: s-au adus forțe

de muncă și au venit oameni care vor să devină cetățeni. În chestiunea imigrării nu se pune numai problema umanului, ci și a cetățeniei politice.

Fiecare stat multinațional trece prin perioade când cetățenii lui evaluează diferit conceptele de stat, națiune și etnicitate, pentru că oamenii își pot schimba cu timpul identificările. Chiar și în cazul SUA sau al Elveției au fost perioade când interesul politic s-a accentuat într-atît, încît deosebiriile culturale s-au minimalizat de-a dreptul. O astfel de etapă în istoria Elveției a fost cea cuprinsă între 1935 și 1970, o fază etnocentristă, care a stat sub semnul „apărării spirituale a țării”. Ca o reacție, la sfîrșitul anilor '60, comunitățile lingvistice au început să-și redescopere identitatea culturală.

Pentru oamenii acestui sfîrșit de secol, societatea migraționistă este legată de o călătorie prin lumi străine⁵⁹. În acest sens, oamenii încearcă să se adapteze în primul rînd în plan economic, în timp ce în plan cultural ei manifestă un fel de rebeliune împotriva tendinței de nivelare a lumii.

PARTEA A TREIA

**EUROPA,
AH, CARE EUROPA !**

„Cine se poate îndrăgosti de o Uniune vamală?” s-a întrebat odată fostul președinte al Uniunii Europene, Jacques Delors. Europa este, oare, în primul rînd o comunitate culturală și apoi una politică, sau invers? Impresionat de excesele naționaliste din primul război mondial, poetul Paul Valéry își exprimă teama că Europa ar putea deveni o simplă denumire geografică, „zona de intrare în continentul asiatic”¹. Mai târziu, Mao Zedong vorbea și el, cu dispreț, de appendicele Asiei.

Problema viitorului Europei este strîns legată de cea a identității europene, care de-a lungul istoriei a fost apreciată diferit de intelectuali și politicieni. Europa a fost dintotdeauna un club exclusivist, la care aveau acces doar cei cu bilete de intrare valabile. Trebuia să îndeplinești anumite criterii, să posezi anumite calificări pentru a pătrunde în Europa. Rusia, Grecia și Balcanii erau considerate sau nu ca făcînd parte din Europa propriu-zisă în funcție de concepția dominantă la un moment dat în vestul continentului.

După al doilea război mondial, Europa Occidentală a trăit sub semnul conflictului Est – Vest, ceea ce a făcut ca instituțiile europene să se îndrepte și împotriva amenințării din partea Uniunii Sovietice. Războiul rece i-a preocupat pe toți europenii din Apus într-o așa măsură, încît nu și-au putut închipui că se poate ajunge vreodată la o confruntare serioasă între statele vest-europene.

O dată cu implozia comunismului a dispărut și adversarul pe care l-au avut mereu în fața ochilor. Reunificarea Germaniei a creat o nouă bază de plecare, consfințită prin Tratatul de la Maastricht din 1992 și care prevedea accelerarea procesului de integrare (vest-)europeană. După 1989-1990, Europa și-a schimbat granițele din punct de vedere geografic, fapt care a impus noi construcții economice și politice. A urmat deci Maastricht II.

Pînă pe la mijlocul anilor '80, istoria universală a stat pe loc, cel puțin în Europa. Sociologul german Arnold Gehlen a ilustrat acest fenomen prin formula paradoxală: totul s-a schimbat, dar nimic nu mai merge. O dată cu 1989 istoria s-a pus din nou în mișcare.

Ca o ironie a istoriei, tocmai în momentul în care intelectualii cam grăbiți ai Apusului salutaseră triumful definitiv al democrației liberale, aceasta intra în criza cea mai profundă de după 1945. În Europa de Vest cetățenii se distanțează, deziluzionați, de stat și politică. Criza din anii '90 este comparabilă doar cu tulburările prin care a trecut Europa între anii 1870 și 1880 și apoi între 1920 și 1930. Oamenii și-au pierdut încrederea în politicieni și în proiectele de reformă.

În toate țările occidentale au apărut la sfîrșitul anilor '80 mișcări populiste de dreapta care au început să manifeste tendințe xenofobe și antieuropene. Populismul

și atitudinea sceptică față de Uniunea Europeană constituie două aspecte ale aceluiași fenomen. Legătura cu etnonaționalismul și fundamentalismul nu apare la prima analiză, dar este incontestabilă.

Oricum s-ar explica, etnonaționalismul și fundamentalismul țin de criza societății burgheze. Ralf Dahrendorf vorbea în acest context de o „ruptură de ligamente”, Mario Rainer Lepsius de „erodarea mediului”, Ulrich Beck de „desolidarizarea comunității politice”, aproape toți analiștii considerind individualismul semnul distinctiv al epocii. Democrația liberală nu mai posedă un fundament spiritual coerent. Ceea ce rămîne în urmă reprezintă doar fragmente, miniideologii, care nu-i mai pot oferi omului o concepție asupra lumii, o orientare globală².

Împărțirea Europei în zone istorice face ca țările din estul, sud-estul și centrul Europei să parcurgă diferite etape de dezvoltare. Deoarece prosperitatea economică și dinamica Europei Occidentale au cauzat prăbușirea sistemului sovietic, speranțele locuitorilor din Europa Centrală și de Est se îndreaptă spre Noua Europă, de la care așteaptă salvarea.

Să mai adăugăm faptul că dualitatea clasică libertate – egalitate este înlocuită, în dezbaterile actuale, de perechea libertate – securitate. Ceea ce caută înainte de toate oamenii din Europa Răsăriteană este securitatea, siguranța existențială în fața mării puteri reprezentate de Rusia, siguranța materială în viața personală. Astfel se explică de ce numeroși oameni din Ungaria, Polonia și alte țări, la cinci ani după prăbușirea comunismului, se reîntorc la partidele postcomuniste care, chipurile, le garantează valorile tradiționale. Nostalgia liniștii, a bunăstării modeste, a ordinii și siguranței este mai mare decît dorința de a obține drepturi democratice.

După prăbușirea comunismului, Europa trebuie reinventată. Această necesitate conduce la o nouă tematică, referitoare la granițele Europei. După 1989-1990 Europa s-a extins considerabil. Europeanii devin tot mai conștienți de faptul că acest continent este marcat dintotdeauna de continuități culturale și că separarea Est – Vest din perioada războiului rece nu a fost decît un scurt interludiu. În 1989 s-a rupt cortina de fier a imperiului sovietic, iar în locul ei, după unii comentatori, s-a ridicat cortina de catifea dintre culturi și civilizații³.

Caracteristica principală a Europei este diversitatea culturală într-un spațiu restrîns. Dar acolo unde persistă diversitatea, există cu siguranță și pereți despărțitori. Abia prin contrast cu ceilalți europenii își găsesc identitatea. O linie de demarcație rămîne constantă, cea care îi desparte de Orient, căci acolo trăiesc „barbarii”.

Romanii și-au organizat imperiul în jurul Mării Mediterane, în primul rînd în plan politico-juridic, și numai în al doilea rînd în plan cultural. Această formulă a rămas valabilă atît pentru Europa de astăzi, cît și pentru cea unită de mîine. Din integrarea europeană nu se poate naște o singură națiune. Conviețuirea în acest spațiu limitat nu periclitează națiunile în sine, ci naționalismul lor. Europa trebuie deci deznăționalizată. Diversitatea culturală și istorică presupune faptul că Uniunea Europeană nu se bazează pe o comunitate etnică generală, pe mituri și amintiri comune, ci pe o cultură politică a drepturilor oamenilor, a statului de drept și a democrației.

Capitolul 1

EUROPA OCCIDENTALĂ SUB FASCINAȚIA POPULISMULUI

Naționalismul este capcana cea mai periculoasă pentru democrațiile liberale ale Europei Occidentale, chiar și în cazul țărilor cu tradiție democratică îndelungată¹. Ar fi totuși exagerat să se vorbească de o întoarcere a fascismului anilor '30. Istoria, de fapt, nu se repetă niciodată. Asemănările cu acea perioadă nu pot fi însă trecute cu vederea.

Europa Apuseană este dominată de nesiguranță. Cu toate că în comparație cu restul lumii populația din aceste țări trăiește relativ bine, numeroși occidentali trăiesc o permanentă teamă că și-ar putea pierde bunăstarea și privilegiile.

Dacă noțiunile „popor” și „patrie” aveau în secolul trecut o conotație de stînga, la începutul secolului actual au primit sensul contrar, de dreapta. În Germania și Austria, de exemplu, „partidele populare” ale lui Adolf Stoecker și Karl Lueger erau de orientare antisemită și naționalistă. În toată perioada interbelică (1919-1939) extrema dreaptă a propovăduit, în Europa întreagă, un cult al statului naționalist și un populism rasist. Nu întîmplător organul de presă al lui Hitler se numea *Völkischer Beobachter* (*Observatorul popular* – n.t.).

După 1945 această politică a fost discreditată. Abia în anii '80 naționaliștii au renăscut, propovăduind în majoritatea țărilor vest-europene opoziția fățișă față de politică și teama de străini. De la sfîrșitul anilor '60 înapoi, politica occidentală a trecut prin mai multe etape, dominate toate de protest. Dacă în anii '70 predominau protestele celor de stînga sau ale ecologiștilor, după 1980 s-au răspîndit mișcările național-populiste și xenofobe.

Succesele în alegeri obținute în Elveția anilor '70 de gruparea xenofobă Acțiunea Națională pentru Popor și Patrie li s-au părut multor observatori din afară un fenomen exotic al acestei bogate țări alpine. Privind acum în urmă, realitatea se dovedește totuși alta: Elveția a fost deschizătoare de drum pentru o întreagă mișcare occidentală. Ceea ce s-a semnalat atunci în această țară superdezvoltată a cuprins, la sfîrșitul secolului, aproape întregul continent: xenofobie, rasism și național-populism, fenomene în totalitate etnonaționaliste.

Partide populiste de dreapta după 1945

Mai întâi, o scurtă examinare a statisticilor privind alegerile organizate în țările europene în a doua jumătate a secolului XX².

În Elveția, unde s-a înregistrat, mai devreme decât în celelalte țări din vestul Europei, un aflux de forță de muncă străină, s-a înființat deja în 1961 partidul xenofob și naționalist Acțiunea Națională pentru Popor și Patrie³. La alegerile din 1971, împreună cu republicanii, de aceeași orientare politică, au obținut 7,5% din voturile exprimate pe plan național.

Succesul senzațional al acestor grupări în Elveția, extrem de stabilă din punct de vedere politic, se explică prin faptul că ele i-au mobilizat pe alegători împotriva forței de muncă reprezentate de imigranți, numită în jargonul xenofob de atunci „Überfremdung” (dominație a străinilor – n.t.). În 1970, populația neelvețiană însuma 17,2%. Problema străinilor a devenit, un an mai târziu, în întreaga Europă punctul de cristalizare a tuturor mișcărilor populiste de dreapta.

Naționaliștii și populiștii elvețieni, marcați de atitudini sectariste, de certuri interne și sciziuni, au adoptat de acum încolo mai multe denumiri: Acțiunea Națională, Mișcarea Republicană sau Democrații Elvețieni. La Geneva au ales denumirea semnificativă Vigilance. Prin anii '80, o parte a protestatarilor s-au grupat în așa-zisul Auto-Partid, iar în Ticino s-a fondat Lega dei Ticinesi. Sloganul principal folosit de Partidul Automobilștilor în alegerile din 1991 a fost „Pentru libertate, bunăstare și automobil”. În 1994, și-au schimbat denumirea în Partidul Libertății.

În toate alegerile organizate între 1971 și 1995 aceste mișcări au obținut în medie 6% din voturi. În 1991, Democrații elvețieni, Auto-Partidul și Lega dei Ticinesi au înregistrat un succes record – 9,9%. În 1995 au mai pierdut din voturi, obținând numai 8%. Pe plan regional, Lega dei Ticinesi a fost partidul cel mai puternic, cu 23,5%. În anul 1995 însă, a reușit să obțină doar 18,1% din voturile alegătorilor.

De câțiva ani, anumite fracțiuni ale Partidului Elvețian Popular, sub conducerea aripii din Zürich și a președintelui Christoph Blocher, au preluat tot mai multe concepții populiste de dreapta. Partidul acesta s-a impus mai ales în cantoanele germane, unde a reușit să marginalizeze mișcărilor mai mici, ca „Democrații elvețieni” și Partidul Libertății. Din 1929, de când a făcut parte în permanență din guvern, Partidul Elvețian Popular a sprijinit răspîndirea discursului populist de dreapta în Elveția. Anul 1995 i-a adus noi succese, rezultatul favorabil obținut la alegerile naționale crescînd de la 11,9% la 14,9% din voturi.

Dacă marșul triumfal al acestui partid va continua la fel de susținut, într-un viitor apropiat se va ajunge la o regroupare a spectrului politic în Elveția. Markus Hodel⁴ a prevăzut formarea unui peisaj politic tripartit: un centru, reprezentat de liberali și creștin-democrați, o aripă stîngă, în jurul social-democraților și ecologiștilor, și o alianță populistă de dreapta, constituită din Partidul Elvețian Popular și partidele mai mici xenofobe. Din moment ce Partidul Elvețian Popular „alunecă” tot mai mult spre dreapta, în curînd se va pune problema scindării, căci rămîne de văzut dacă aripa conservatoare a partidului va fi de acord cu această orientare.

Și în țările scandinave au apărut relativ devreme partide populiste de dreapta, deși, comparativ, în nordul Europei s-a înregistrat o cotă scăzută de străini. Amintim în acest context succesul electoral de scurtă durată al Partidului împotriva impozitelor al lui Mogens Glistrup din Danemarca, care, în 1973, a obținut 15,9% din voturi.

În Danemarca și Norvegia, partidele „progresiste” populiste de dreapta au convins, cu sloganuri xenofobe și antistatale, o zecime din totalul alegătorilor⁵. La alegerile din Danemarca Partidul Progresist (*Fremskridtpartiet*) a obținut, în anul 1988, 9% din voturi; la alegerile parlamentare din 1990 a obținut numai 6,4% din voturi, procentaj pe care l-a menținut și la alegerile din 1994. Partidul Progresist Norvegian (*Fremskrittpartiet*) a obținut, în 1993, 6,3% din voturi, deci aproximativ același rezultat cu al confrăților lui danezi, după ce în 1989 acaparase 13% din voturile alegătorilor.

În Suedia, un astfel de Partid Progresist (*Framstegspartiet*) a intrat în arena politicii deja în 1968, dar nu s-a bucurat de succes. În 1991 s-a fondat aici Noua Democrație, un partid populist de dreapta care s-a impus pe plan național. Militând împotriva statului, poliției și imigrării străinilor, a reușit ca la alegerile parlamentare din 1991 să obțină 6,7% din voturi, dar în 1994 a consemnat deja primul eșec, cu doar 1,2%.

În Finlanda, Partidul Agrar (*Suomen Maaseudun Poulue*), ultraconservator, s-a întemeiat în 1950⁶. Ținta atacului său a fost mai ales politica de urbanizare a guvernului, dar cu sloganuri antistatale și xenofobe a atras și o parte din electoratul urban. Un prim mare succes l-a obținut în 1970, cu 11% din voturi. După al doilea – 9,7%, în 1983 – a participat la guvernare, în alianță cu social-democrații. După 1995, când a realizat doar 1,3%, nu a mai jucat nici un rol pe scena politică. O nouă organizație de orientare similară, Tinerii Finlandezi, a reușit, de asemenea, să atragă doar 2,8% dintre alegători.

O particularitate a populismului de dreapta din țările nordice constă în faptul că el critică modelul scandinav al statului social-democrat bazat pe o fiscalitate excesiv de ridicată. Tema străinilor a apărut mai târziu în programul său. Ca și în Elveția, curba succesului a fost una ascendentă, pînă la aproximativ 5%, după care a intrat într-un con de umbră.

În Țările de Jos, o mișcare populistă a apărut doar cu scurt timp în urmă⁷. Societatea olandeză a fost deosebit de tolerantă față de străini. În plus, proporția străinilor este aici relativ scăzută (doar 5%). Din 1993 încolo, mai multe grupări xenofobe au atras atenția opiniei publice prin atacuri repetate. Așa-ziii democrați de centru, extremiști de dreapta, au reușit să obțină un oarecare succes la alegerile parlamentare din 1994, dar cu cele 2,5% din voturi rămîn totuși neimportanți. Sloganurile lor au influențat totuși politica celorlalte partide, din moment ce, înainte de alegerile din 1994, guvernul a înăspriț legile referitoare la acordarea azilului.

În Belgia, extrema dreaptă a inclus în programul ei și problema limbii⁸. Blocul Flamand (*Vlaams Blok*) separatist, înființat în 1970, utilizînd sloganuri naționalist-populiste i-a atacat pe belgienii francofoni și pe străini deopotrivă. La alegerile parlamentare din 1991, în partea flamandă a țării a obținut 10,3% din voturi, iar la alegerile anticipate din 1995 – 12,2%.

În comparație cu celelalte țări, în Belgia devin evidente similitudinile cu epoca fascismului dintre cele două războaie mondiale. Blocul Flamand a obținut cel mai mare succes la alegerile locale din 1994, când, în Antwerpen, cel mai mare oraș al Flandrei, a ocupat primul loc cu 28%. La alegerile naționale a stagnat însă la cota de 10%.

Și în orașele valone, cu ocazia alegerilor locale din 1994 s-a impus un partid populist de dreapta, Frontul Național, întemeiat după modelul francez, care a reușit să atragă atunci 10% din voturi. La alegerile parlamentare însă, organizate cu un an mai târziu, doar 5,3% din alegători au votat Frontul Național.

După dispariția partidelor clasice, începând cu 1993 peisajul politic din Italia s-a schimbat⁹. Dintre partidele de dreapta s-a impus Lega Nord, un partid regional din nordul țării. Partidul a arătat de la început o orientare populistă. Profitând de dezgustul alegătorilor față de politică în sine, generat de valul de corupție din întreaga Italie, Lega și-a îndreptat atacurile împotriva capitalei. Orientarea sa xenofobă s-a manifestat în campania împotriva imigranților veniți din sudul țării. La alegerile parlamentare din 1994 a obținut 8,5%, iar doi ani mai târziu, 10,1%.

Rădăcini fasciste indubitabile prezintă Movimento Sociale Italiano (MSI), care din 1948 a avut în permanență reprezentanți în parlamentul național italian. Influența lui în ansamblul sistemului politic a rămas totuși restrânsă, doar o singură dată reușind să obțină mai mult de 10% (1953 – 12,7%). Din anii '70, voturile au oscilat între 5% și 7%.

La alegerile parlamentare din 1994, proporția a fost însă mai mult decât dublă, ajungând la 13,5% din voturi. Din ianuarie 1995 partidul, condus de Gianfranco Fini, a adoptat o nouă denumire, cea de Alianța Națională (*Alleanza Nazionale*), grupare postfascistă declarată, întrunind la alegerile parlamentare din 1996 15,7% din opțiunile electoratului.

După ce, în primăvara anului 1994, milanezul Silvio Berlusconi s-a hotărât să intre în politică, sub denumirea de Forza Italia s-a răspândit, pe întregul teritoriu al țării, o mișcare de masă. La alegerile parlamentare din 1994, câștigând 21% din voturi, partidul a devenit, brusc, cea mai puternică grupare, iar Berlusconi a ajuns prim-ministru. Împreună cu Lega și cu Alianța Națională, timp de șase luni Forza Italia a format coaliția guvernamentală, însumând 43% dintre deputați.

În decembrie 1994, guvernul lui Berlusconi a fost nevoit să demisioneze în favoarea unui guvern format din tehnocrați, condus de expertul în finanțe Lamberto Dini. La alegerile parlamentare din 21 aprilie 1996, partidul lui Berlusconi a obținut 20,6%.

În timp ce mass-media europene nu acordau o atenție deosebită rezultatelor obținute în alegeri de formațiunile de dreapta din țările mai mici, partidul francez Front National a atras asupra sa privirile întregii lumi¹⁰. Populistul Jean-Marie Le Pen a reînnoțat, de fapt, șirul unor mișcări similare. Union de Défense des Commerçants et Artisans, întemeiată de Pierre Poujade în 1953, a reușit să adune, la alegerile din 1956, 11,4% din voturi, programul său combătând mai ales fiscalitatea și politica economică a guvernului francez.

Frontul Național a intrat în arena politică în 1972. În 1980 el a reușit să concentreze toate protestele populiste de dreapta împotriva valului de imigrare și a

problemelor economice. El s-a bucurat de aprobare din partea a 10 % dintre alegătorii francezi. Programul său politic este unul exclusiv naționalist și xenofob. El este mai radical decât orice altă mișcare de dreapta europeană, principalele sale obiective politice fiind liniștea și ordinea, familia și patria, tradiția și religia. La alegerile parlamentare din 1993 a obținut 12,4 %, iar la cele prezidențiale din 1995 – 15,07 %. În acest context trebuie să amintim și de național-conservatorii (Mouvement pour la France) lui Philippe de Villiers, care au obținut 4,75 % din voturi.

Populismul de dreapta s-a afirmat cel mai mult în Austria¹¹. După 1982, o dată cu apusul „erei Kreisky”, au urmat numeroase scandaluri în jurul unor politicieni și partide. Situația a fost prompt exploatăată de Jörg Haider, conducătorul Partidului Austriac al Libertății (*Freiheitlichen Partei Österreichs*). Cîteva rezultate la alegeri : 1983 – 5 %, 1986 – 9,7 %, 1990 – 16,6 %. La alegerile parlamentare din 1994, FPÖ, cu 22,5 %, s-a apropiat de cele două partide mari din Austria, Partidul Socialist Austriac (34,9 %) și Partidul Popular Austriac (27,7 %). În prezent se pare că partidul lui Haider a atins cota maximă, bucurîndu-se de voturile a 20-25 % din alegători. Haider a știut cel mai bine să exploateze nemulțumirile oamenilor de rînd, atacînd cartelul partidelor tradiționale, polemizînd cu statul – adept al unei fiscalități deosebit de ridicate – și exprimîndu-se prin sloganuri naționaliste împotriva străinilor.

La fel ca în Germania, s-a ajuns și în Austria la excese de extremă dreaptă. Seria scrisorilor-capcană, în decembrie 1993, apoi în 1994 și 1995, a făcut vîlvă în întreaga lume. În februarie 1995, un atac brutal împotriva romilor a neliniștit opinia publică austriacă.

În concluzie, toate țările occidentale au cunoscut, începînd cu anii '70 ai secolului nostru, partide și mișcări populiste de dreapta. Spania, Portugalia și Grecia constituie o excepție, deoarece pînă la mijlocul anilor '70 au fost guvernate de dictaturi de dreapta, ca atare aici predomină o reținere social-psihologică față de orice extremism.

Așa se explică faptul că în Portugalia partidul de extremă dreaptă Partido de Centro Democrático Social cu greu s-a putut menține pînă prin 1980. La alegerile din 1987, numărul adeptilor săi scăzuse la 4,4 % din totalul alegătorilor. La cele din 1995, sub noua denumire de Partido Popular, el a obținut totuși 9 %, situîndu-se pe locul patru în Portugalia. Cînd, în iunie 1995, un portughez de origine africană a fost ucis de un grup de *skinheads*, rasismul a devenit și aici tema centrală, rezultatul fiind o atitudine xenofobă generalizată¹².

Partidele de extremă dreaptă din Spania, ca de exemplu Frente Nacional, n-au trecut la nici una dintre alegerile de după 1979 pragul de 1 %.

Despre Marea Britanie și Irlanda, cu sistemul lor bipartit, nu discutăm aici. Extremismul de dreapta prezintă acolo alte fațete, dacă ne gîndim numai la *skinheads* sau *hooligans*, el făcîndu-se vinovat de mai multe atacuri armate.

În comparație cu Franța și Austria, dreapta populistă din Germania a rămas o formațiune nesemnificativă, nedepășind la nici o alegere 5 %¹³. Partidul Național-Democrat German, înființat în 1964, a avut o durată scurtă, iar activitatea sa s-a mărginit la unele parlamente regionale.

În a doua jumătate a anilor '80, extremiștii de dreapta au reținut din nou atenția opiniei publice. În 1989, republicanii, sub conducerea lui Franz Schönhuber, au

obținut 7,1% la alegerile europene. În landul Baden-Württemberg, în 1992, au depășit 10,9%, însă în Schleswig-Holstein au obținut doar 1,2% din voturi¹⁴. La alegerile federale pentru Bundestag din anul 1994 numai 1,9% dintre germani și-au dat votul republicanilor.

Ca și în alte țări, primul loc în programul republicanilor îl ocupă tema străinilor și cea a acordării azilului. Pe plan european succesele partidelor de dreapta au fost atât de mari, încât mulți comentatori au început să vorbească de fantoma neonazismului. La aceasta s-au adăugat și numeroasele atentate de proveniență extremă dreaptă¹⁵.

Între 17 și 22 septembrie 1991, la Hoyerswerda, în landul est-german Saxonia, excesele s-au transformat într-un adevărat pogrom, comis de un grup numeros de *skinheads* împotriva străinilor și a solicitanților de azil. Mai multe sute de persoane, printre care numeroși localnici, s-au solidarizat cu atentatorii împotriva intervenției poliției.

Asemenea fenomene s-au manifestat și la Rostock, între 22 și 28 august 1992. Cei aproximativ 1200 de scandalagii au fost sprijiniți de peste 3000 de curioși și simpatizanți.

O altă escaladare a violenței rasiste a avut loc la 23 noiembrie 1993, când, în localitatea Mölln (landul Schleswig-Holstein), un grup de *skinheads* a incendiat două imobile locuite de turci. În acest atentat și-au pierdut viața trei persoane, iar un număr considerabil au suferit grave arsuri.

Evenimentele din Mölln au provocat un adevărat șoc opiniei publice germane, care a cerut deschis intervenția statului. S-au organizat, în acest context, mari contra-demonstrații și marșuri cu făclii aprinse.

În 1993 s-a înregistrat un nou atentat, extremiștii, în mare parte minori, incendiind un imobil locuit de turci la Solingen (Renania de Nord-Westfalia), șapte persoane fiind ucise.

Stabilirea cauzelor acestor excese dintre anii 1991 și 1993 nu este deloc ușoară. Sociologul Wilhelm Heitmeyer explică violența xenofobă prin prisma proceselor sociale de individualizare, care conduc la dezintegrarea socială a grupurilor marginale¹⁶. Fenomenul s-a acutizat și datorită crizei economice de la începutul anilor '90. Așteptările frustrate ale adepților modernizării au declanșat o predispoziție spre violență, dublată de concepte politice de extremă dreaptă. Politologul Christoph Butterwege sublinia faptul că și continuitățile ideologice și strategiile politice își au rolul lor¹⁷. Alți sociologi explică creșterea violenței prin pierderea încrederii în sistemul politic constituit. Inegalitatea socială este pusă tot mai frecvent în legătură cu problema străinilor¹⁸. Chiar dacă legăturile dintre actele de violență xenofobe din Germania și organizațiile de extremă dreaptă sînt difuze, nu poate fi vorba de crime izolate. Ele sînt determinate de un anumit climat social, care tolerează ura față de străini.

Pericolul mișcărilor de dreapta este cu atât mai mare cu cît în toate țările occidentale se observă atitudini naționaliste și rasiste latente. Pînă acum, oamenii cu vederi radicale de dreapta au putut fi integrați în partidele clasice. Astfel, în 1992, la un sondaj efectuat în Berlin, 13% dintre locuitorii cu concepții extremiste de dreapta au indicat Partidul Republican drept partid preferat, 17% - Partidul

Social-Democrat, 34 % – Uniunea Creștin-Democrată și 8 % – alte partide¹⁹. Altfel spus : pînă acum, cele două partide mari din Germania au reușit să-i încorporeze în organizațiile lor și, astfel, să-i neutralizeze pe oamenii cu vederi și atitudini de extremă dreaptă. Dar situația riscă să se schimbe. Dat fiind faptul că mai mult de un sfert din alegătorii cu concepții extreme vagabondează prin țară (conform unui sondaj realizat în Berlin este vorba de 28 %), crește pericolul ca aceste atitudini politice latente să se acutizeze și mai mult.

Chiar dacă trebuie să facem distincție între populismul de dreapta și extremismul de dreapta, un lucru rămîne cert, și anume că la marginea sau în afara mișcărilor populiste de dreapta persistă o rețea de grupări și organizații, în legătură directă sau indirectă cu violența extremistă. Adesea se întîlnesc, în Germania și în alte țări, cazuri de teroriști rasiști sau de extremă dreapta care nu țin de nici o organizație. Ei se consideră însă justițiar reprezentanți ai majorității tăcute, cu care împărtășesc, la locul de muncă sau în baruri, părerile despre dominația străinilor și apartheid, despre popor și națiune. Ura față de străini a rasiștilor se bazează pe xenofobia din viața de zi cu zi. Aceasta a pătruns adînc în societatea apuseană. Dacă teroriștii din Frațiunea Armata Roșie și din Brigăzile Roșii au acționat în Germania, respectiv în Italia, în anii '70, relativ izolați, extremiștii de dreapta actuali se manifestă într-un climat spiritual și politic care îi protejează. În aceasta constă noutatea și totodată primejdia situației actuale.

Sindromul populist

Ce concluzii se impun în urma acestei incursiuni prin mișcările populiste de dreapta ?

1. Dacă partidele extremiste de dreapta în perioada anilor '50 mai erau încă tabu în majoritatea țărilor din Europa de Vest, barierele psihologice s-au năruit la sfîrșitul secolului, astfel că în toată Europa Occidentală au luat ființă asemenea partide sau se produce un reviriment al unor grupări naționaliste de dreapta. Privit astfel, populismul de dreapta face parte din patologia normală a politicii apusene.
2. În Italia și Belgia aceste partide continuă tradiția politică din perioada fascismului.
3. În cele mai multe țări audiența populiştilor de dreapta nu depășește 10 % dintre alegători. Cu excepția Italiei și a Austriei, ei au rămas niște outsideri în cadrul sistemului politic. Succesele de început au scăzut rapid, dar persistă neliniștea provocată de aceste mișcări. Concluzia se impune mai ales pentru Elveția, țările Benelux și Scandinavia.
4. În Germania extrema dreaptă nu s-a putut răspîndi pe plan național. Opinia publică internațională observă, de altfel, Germania foarte atent, din cauza trecutului ei nazist, deci o renaștere a nazismului ar fi semnalată imediat.
5. În comparație cu celelalte țări europene, Italia și Austria au cunoscut o influență considerabilă a partidelor populiste. Aceasta se datorează faptului că între cele două războaie mondiale, în ambele țări partidele de dreapta au guvernat un timp mai îndelungat.

6. La sfârșitul anilor '80, extrema dreaptă, dispersată pînă acum în organizații și mișcări paralele, s-a constituit, în alianță cu cercuri de intelectuali de dreapta și cu bande de tineri violenți, într-o forță politică și socială considerabilă. La jumătatea anilor '90 s-a evidențiat faptul că această mișcare nu s-a putut impune în sistemul politic tradițional, dar influența ei nu trebuie subapreciată, deoarece postulatele sale au fost tematizate de partidele tradiționale și de legislație, mai ales cele privitoare la acordarea azilului și la străini.
7. Diferite partide populiste din Europa Occidentală își împletesc postulatele xenofobe cu cele antieuropene. Adesea xenofobia lor este îndreptată și împotriva propriilor concetățeni, de exemplu, conflictul între nordul bogat al Italiei și imigranții din sudul țării, atitudinea italienilor din cantonul Ticino față de elvețienii de limbă germană, opoziția dintre flamanzi și valoni în Belgia etc.

Încercarea de a defini populismul de dreapta este sortită eșecului²⁰. Pentru această mișcare este caracteristic faptul că nu posedă nici un program ideologic, nici un profil organizatoric. Ea cuprinde doar mișcări dispartate și slab organizate. În plus, populismul poate fi atît de dreapta, cît și de stînga.

În ciuda acestor dificultăți pe care le întîmpină încercarea de definire a populismului, voi enumera zece trăsături, care, chiar dacă nu se întîlnesc la toate grupările, în ansamblu indică totuși sindromul populist :

1. Mișcările populiste se adresează de regulă poporului, deci oamenilor simpli.
2. Populiștii combat sistemul politic și implicit elita aflată la putere. Ei susțin că îi apără pe oameni împotriva puternicilor zilei și a aparatului birocratic al statului. Din cultura lor politică face parte aversiunea față de politicienii de profesie, liderii sindicali și bancheri, față de „*Big government*”, „*Big labour*”, „*Big business*” și „*Big Europe*”. Grupările populiste instrumentalizează resentimentele oamenilor de rînd față de organizațiile mari ca băncile, trusturile și sindicatele, partidele și cartelurile.
3. Atitudinea populiștilor față de stat este ambiguă : pe de o parte, pretind un stat puternic care să-i apere pe cetățeni de cartelurile economice, pe de altă parte, susțin ca statul să rămînă cît se poate de neutru, invizibil pentru cetățeni.
4. Populismul critică înstrăinarea și deșrădăcinarea. De aceea, populiștii au tendința de a glorifica satul, regiunea, poporul sau națiunea. Ei consideră principiul afinității mai presus decît sentimentul libertății, manifestînd, prin urmare, intoleranță și suspiciune față de străini. Xenofobia ține de natura populismului.
5. Mișcările populiste, care își trag seva din societatea agrară, idealizează viața la țară, ruptă de lumea modernă. Ele deplîng imaginea romantică a vieții rurale, apusă din păcate pentru totdeauna, cînd lumea mai era în ordine și morala încă intactă. Ar fi însă greșit să considerăm populismul o mișcare pur agrară. El se manifestă și în lumea orașelor, adepții lui fiind aici locuitorii veniți nu de mult timp de la țară, care nu se integrează ușor în aglomerația urbană și se simt amenințați mai ales de către imigranții străini.
6. Populismul, de regulă, are o orientare antiintelectuală, chiar dacă este condus de intelectuali.

7. Populiștii se caracterizează prin concepția lor dihotomică despre lume, împărțind societatea și istoria în bine și rău. Binele este de obicei difuz, neconturat, pe cînd răul ia forme concrete. Țapii ispășitori și conjurațiile împotriva lor joacă un rol considerabil. Europa condusă de la Bruxelles ar fi o asemenea forță malefică.
8. Rolul central în organizațiile populiste îl joacă, de regulă, o figură charismatică.
9. Grupările populiste constituie un pericol pentru sistemul politic instituit, pentru că ele prezintă trăsăturile unor mișcări radical-democratice fără un caracter specific de clasă, putînd mobiliza, prin urmare, adepți cu diverse concepții politice.
10. Mișcările populiste se axează pe probleme centrale reduse ca număr. La început apar ca mișcări cu o singură temă, abia după aceea îmbogățindu-și programul.

Frustrații modernizării

Mișcările populiste sînt reacții la procesul de modernizare, intensificat mai ales în a doua jumătate a secolului XX. Nu este întîmplător faptul că populismele s-au răs-pîndit în mod deosebit în anii '30, apoi în anii '70 și '80. Ambele etape au fost precedate de un avînt economic nemaîîntîlnit, însoțit de schimbări sociale profunde.

La prima vedere, toți populiștii sînt niște frustrați ai modernizării²¹. Imaginea corespunde perfect atmosferei din tabăra populismului de dreapta.

Totuși, nu putem explica mișcarea populistă doar prin prisma unor categorii socio-economice. Partidele populiste se adresează unor grupuri de alegători extrem de eterogene : șomerilor și săracilor, dar și elitei intelectuale și privilegiaților din punct de vedere social. Ele au adepți și în păturile înstărite, căci acestea se tem pentru privilegiile lor. Din acest motiv nu putem fi de acord cu filosoful marxist Friedhelm Löwenich, care echivalează populismul doar cu resentimentele mic-burgheze²².

Mișcările populiste apar în acele perioade de modernizare excesivă în care se tulbură echilibrul dintre economie, politică și cultură, iar pături largi ale populației sînt cuprinse de nesiguranță, temeri și tensiuni²³. Populismul caracterizează, de asemenea, perioadele de tranziție, cînd populații și regiuni întregi trec printr-un proces de destabilizare, încît legitimitatea ordinii existente este pusă sub semnul întrebării. Ca exemplu se poate aminti situația fermierilor americani din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, care au fost afectați de extinderea rețelei de căi ferate și de subjugarea din partea capitalului urban. Dacă transformarea socială se desfășoară lent și organizat, noile forțe politice se integrează de la sine în vechea ordine, legitimitatea sistemului politic nefiind prejudiciată²⁴. Dacă schimbarea are însă loc rapid și în reprize, apare pericolul tulburării echilibrului precar dintre economie, aparatul puterii și conștiința culturală. În asemenea situații se manifestă mișcările de protest populiste, care acționează ca niște ventile pentru eliberarea tensiunilor acumulate. Numai așa se poate înțelege răspîndirea populismului de dreapta în Europa Occidentală după 1965.

În viitor, populismul se va manifesta și în țările răsăritene, și în cele din estul Europei Centrale. Masele de alegători care aderă din nou la sloganurile comunismului rămîn excesiv de labile și prezintă, fără excepție, trăsături populiste. Modernizarea

din Europa Apuseană a declanșat tensiuni sociale care la început nici nu au fost luate în seamă, datorită bunăstării. Pentru că progresul nu a cuprins în egală măsură toate regiunile și păturile sociale, anumite segmente ale populației au avut de suferit de pe urma creșterii economice și astfel au trăit sentimentul că au fost frustrate de avantajele modernizării.

Numeroși cetățeni și-au pierdut încrederea în ordinea politică și în instituțiile tradiționale: guvernul, armata, Biserica²⁵. Oamenii s-au refugiat într-un trecut idealizat, încercînd totodată să reînvie patria pierdută cu ajutorul unor valori tradiționale. Pe măsură ce comunitățile tradiționale ca familia, satul, asociațiile și partidele au început să se autodizolve, oamenii au devenit tot mai însingurați și în același timp dispuși să dea crezare altor promisiuni de fericire.

leșirea din instituțiile democrației concordante

Populismul se află în strînsă legătură cu democrația modernă de masă, care s-a impus, după cele două războaie mondiale, în două etape. În Europa de Vest, crizele democrației liberale din anii '30 au dus la regimuri autoritare, care la rîndul lor au fost înlocuite, după al doilea război mondial, cu regimuri democratice. Numai Elveția, Țările de Jos, Scandinavia și Marea Britanie au rezistat presiunii autoritarismului.

Șansele populismului cresc întotdeauna în perioadele de răsturnări rapide, deoarece sistemul politic tradițional și ideologiile lui fundamentale devin incerte²⁶. Cînd clasele stăpînitoare se mențin la putere cu dificultate, populații se refugiază în iluzia popularității și, ca urmare, dezvoltă o strategie populistă cu scopul legitimării dominației lor. Ei coboară la nivelul omului de rînd și creează astfel aparența domniei poporului. Populiștii nutresc cu plăcere iluzia că ei reprezintă interesele poporului mai bine decît alți politicieni.

Din punct de vedere social-psihologic, mișcările populiste îi ajută pe oameni să învingă greutățile inerente lumii moderne, mai ales în perioadele de prefaceri profunde și rapide, apelînd la iraționalitate. Acolo unde predomină incertitudinea, dezorientarea și teama, se nasc sentimente de nostalgie pentru patria pierdută, dublate de imagini ale dușmanului. Erwin K. Scheuch și Hans D. Klingemann au lansat în 1967 teoria că radicalismul de dreapta face parte din patologia normală a societăților industrializate apusene²⁷. Politologul austriac Anton Pelinka a subliniat în mod just că populismul reprezintă o altă logică și un alt stil în democrația bazată pe conexiune și concordanță decît consensualismul predominant²⁸. În Austria și Elveția pacea politică și socială se bazează pe parteneriatul social al uniunilor și pe concordanța politică a partidelor de guvernămînt. Pînă prin 1970, ambele țări s-au bucurat de o stabilitate politică extraordinară.

După aceea, în Elveția în anii '70, iar în Austria în anii '80, situația a început să se schimbe. Cauza e văzută de mulți observatori în aversiunea crescîndă față de politică și stat. Datorită faptului că democrația concordanței se sprijină pe consens

și intimitate și, într-o oarecare măsură, exclude publicitatea, populiștii își îndreaptă atacurile împotriva puterii „celor de sus”. Scandalurile politice și cele de altă natură au accelerat, de asemenea, procesul acesta.

Cazurile concrete ale lui Jörg Haider (Austria) și James Schwarzenbach (Elveția) arată faptul că, de regulă, populiștii nu sînt ruși în totalitate de centrul de putere, dar nici nu fac parte din insiderii politici propriu-ziși. James Schwarzenbach, fondatorul primului partid european împotriva străinilor (1970), nu făcea parte din elita politică, însă, ca întreprinzător și descendent al unei familii de industriași, nici nu putea fi considerat un outsider ; el provenea, ca și mulți alți populiști, dintr-un mediu social privilegiat.

Proportional cu regresul influenței ideologiilor tradiționale (conservatorism, liberalism și socialism) înregistrat în anii '70 și '80, s-a constituit un vid de care au știut să profite curentele populiste. Acolo unde guvernele nu mai conduceau în fapt, ci doar guvernau simbolic, consensul hegemonial a început să se clatine²⁹.

Creșterea importanței populismului se corelează fără îndoială cu starea de criză pe care o traversează partidele tradiționale consacrate și cu pierderea aderenței acestora. Ascensiunea populismului e legată de destrămarea scenei partinice tradiționale, de disoluția vechilor medii politice ale partidelor și de configurarea tot mai volatilă a relațiilor de partid.

Cu cît s-a adîncit mai mult criza consensului politic, care a fost baza de constituire în anii '50 și '60 a societății prospere din statele Europei Occidentale, cu atît a crescut potențialul populismului. Prăbușirea comunismului european în anul 1989 s-a adăugat la acest proces ca un adevărat catalizator. Dispariția dușmanului tradițional de pe scena internațională a grăbit erodarea consensului politic în lumea occidentală. Vechile concepții despre lume și-au pierdut legitimitatea și atractivitatea. Dezacordurile din interiorul statului au constituit terenul ideal pentru partidele protestatare populiste ce au dat expresie nemulțumirii cetățenilor și au evoluat în fapt ca anti-partide. Chiar dacă acest proces nu s-a desfășurat simultan în toate țările, el se prezintă la sfîrșit de secol XX ca fenomen tipic al evoluției partidelor politice în Europa.

Efectul sport al mass-media

Populismul nu ar fi cunoscut un avînt atît de mare dacă mass-media electronice nu ar fi beneficiat de un loc central în disputa politică. Alăturîndu-ne părerii americanului Neil Postman sau a austrieicilor Fritz Plasser și Peter A. Ulram³¹, susținem, de asemenea, că democrația tradițională s-a transformat într-o democrație electronică a spectatorilor.

Nu partidele, parlamentul sau guvernele decid ce anume este relevant din punct de vedere politic, ci mass-media electronice. În cutia magică a televizorului ajunge cînd un aspect al realității, cînd altul, fără ca spectatorul să poată recunoaște și contextele sociale. Politica se rezumă la „News” – știri care devin cu atît mai interesante, cu cît se abat de la normal. Dar cînd noul și insolitul constituie criteriul de selecție a știrilor, politica se degradează și ajunge un spectacol de divertisment, iar

cetățenii – simpli spectatori³². Oamenilor li se prezintă multe fapte, dar nu li se transmite o instruire politică. Politica se scufundă astfel în amuzament, trăind de pe urma dezinteresului politic al cetățeanului³³. Populismul are nevoie de public și manifestă, după spusele lui Anton Pelinka, un „exhibiționism politic”. Comentariul politic TV favorizează personificarea politicii. Toți liderii populiști, fie ei Strauss sau Le Pen, Haider sau Blocher, se prezintă în postura de gladiatori în arena politicii și-i ațită pe oamenii nemulțumiți. Se formează astfel un fel de *Tele-Leadership*.

După cum subliniază Fritz Plasser și Peter Ulram, „tele-democrația” transformă argumentele politice în sloganuri³⁴. Mecanismul acesta a fost ilustrat în modul cel mai elocvent de campania electorală a lui Ross Perot din anul 1992. Perot a ezitat în permanență să prezinte un program politic și a atacat doar cu formule simpliste clasa politică de la Washington. În acest context amintim și de rolul populist al emisiunii TV „Arena” din Elveția, care urmărește, de asemenea, numai polarizarea discuției politice. În acest mod reușește populismul să articuleze nemulțumirile difuze și să le folosească pentru propriile țeluri. Populismul simplifică problemele sociale, sloganurile sale vor să fie democratice și populare. Populismul se autodegradează la nivel de amabilitate organizată, care se vinde ca popularitate³⁵.

Liderii populismului se prezintă, fără excepție, ca apărători ai voinței poporului și îi denunță pe adversari ca dușmani ai poporului. Ei invocă vremurile cele bune de altădată, tradițiile și obiceiurile, gândirea sănătoasă a omului și bunul simț care nu mai are nevoie de o analiză profundă, fiind în stare oricând să decidă ce e rău și ce e bine în politică.

Precursorii etnonaționalismului

Reprezintă oare populismul un instrument util într-o analiză istorico-politică? Răspunsul este afirmativ, pentru că, luat în ansamblu, conceptul constituie un fenomen politic contemporan. Intelectualii anilor '70 și '80 s-au mărginit să înfierize mișcările populiste de dreapta ca fenomene neofasciste și nu le-au analizat în profunzime.

În măsura în care, după 1980, efectele modernizării au provocat eroziunea partidelor și sindicatelor, la armatei și Bisericii, devine acum tot mai evident că populismul articulează toate tarele societății moderne, toate resentimentele și prejudecățile care marchează viața politică din țările europene. Dacă extremismul de dreapta permite definirea sa prin prisma violenței, a refuzării statului democratic constituțional și a rasismului, cea a populismului rămâne mult mai difuză. Să stabilim totuși elementele fundamentale:

1. Populismul este un fenomen al crizei provocate de modernizare. În acest sens, este strâns legat de industrializare și democrația de masă. În Elveția populismul a ajuns mereu la punctul culminant în perioadele de declin economic³⁶.
2. Populismul înseamnă antimodernism cu mijloace moderne. Dialectica populismului constă în articularea într-un protest antimodernist a tuturor resentimentelor stocate în păturile dezavantajate ale societății și comunicarea lor prin organele de presă,

asociațiile și partidele influențate de el. În aceasta constă dialectica antiiluministă, ca să parafrazăm celebra aserțiune a lui Adorno³⁷.

3. Populismul nu este un nou curent politic. El este în primul rând o anumită formă a politicii. Sociologul german Helmut Dubiel îl definește foarte bine : populismul este un mod de raportare a politicienilor, partidelor sau altor formațiuni politice la poporul curtat prin intermediul democrației de masă³⁸.
4. Populismul nu este identic cu fascismul, dar prezintă puncte comune cu naționalismul și rasismul și, ca atare, cu fascismul etnonaționalist. În unele țări se pot stabili continuități clare între populismul secolului al XIX-lea sau cel din perioada interbelică și mișcările similare de după 1945.
5. Putem distinge între un populism de sus și unul de jos. Populismul de sus este în strînsă legătură cu forma prezidențială sau autoritară de stăpînire, un exemplu în acest sens constituindu-l regimurile din țările est-europene în perioada interbelică.
6. În cazul populismului, pe primul loc se află mereu legătura cu poporul, considerat, în mod eronat, o unitate. Discursul populist pleacă de la existența unei relații directe între popor și elitele politice neglijînd structurile complexe ale societății democratice moderne și reprezentarea lor politică. Din punct de vedere politic, *demos*-ul se află mereu în prim-plan acolo unde se mitologizează democrația directă, de exemplu în Elveția. În celelalte țări elementele sociale joacă un rol mai important. Populismul se adresează poporului ca „plebe” și se manifestă totdeauna ca un protest social. A treia variantă apelează la comunitatea populară, avînd în centru conceptul de *ethnos*. În această variantă există o strînsă legătură cu etnonaționalismul.

Un lucru este cert : la sfîrșitul secolului nostru, populismul, în strînsă legătură cu rasismul, xenofobia și naționalismul, constituie un fenomen care amenință ordinea democratică și pluralistă a statului și a societății în însăși ființa ei. Toate populismele trăiesc de pe urma glorificării poporului, pe care îl definesc de regulă într-o manieră etnonaționalistă, pentru a-i elimina astfel pe Străini și pe Ceilalți.

Capitolul 2

AFECTUL ANTIEUROPEAN

La mijlocul anilor '90, în Europa de Vest domnește o atmosferă contradictorie : aici speranță statornică, acolo îndoială și neîncredere¹. În timp ce o parte a elitei europene făurește planuri grandioase în domeniul politicii, culturii și societății, oamenii de rînd se îndoiesc, în mare parte, de aceste proiecte ambițioase. Se răspîndește scepticismul și, pe alocuri, un veritabil afect antieuropean. Chiar și în Germania se aud voci sceptice cu privire la Uniunea Europeană. Ele se opun nu numai construcției europene inițiate la Bruxelles, ci manifestă și teamă pentru identitatea națională.

Să se anunțe oare o revoltă deschisă a popoarelor împotriva Europei? Acel NU hotărît rostit de elvețieni și norvegieni să fie numai un preludiu? Maastricht I (1992) a reprezentat în Franța aproape o catastrofă. Se va putea impune Maastricht II în Germania, cunoscute fiind obligațiile ce-i revin mărcii germane?

Aceste întrebări și incertitudini fac ca o analiză a răspunsului negativ rostit de elvețieni și norvegieni să se justifice mai mult decît printr-o curiozitate istorică. Ce s-a întîmplat în Elveția sau altundeva se poate repeta în Germania. Unitatea europeană se îndreaptă spre un punct critic.

Referendumuri referitoare la Europa în perioada 1972-1995

La fel ca tratatele de la Roma din anii '50, și cele din anii '90 privitoare la Uniunea Europeană s-au născut prin hotărîri guvernamentale adoptate la rîndul lor în capitalele Europei². Pentru a legitima ansamblul de acorduri, era nevoie de asentimentul parlamentelor naționale. Acestea s-au dovedit în 1992 foarte favorabile, votînd cu majorități clare pentru ratificarea Tratatului de la Maastricht. În 1992, în Danemarca, Irlanda și Franța s-au organizat și referendumuri. Răspunsul afirmativ a fost de 68,7% în Irlanda și de numai 51% în Franța, pe cînd în Danemarca s-a înregistrat un refuz, 50,7% votînd împotrivă. Concomitent, parlamentele au ratificat și acordul privind Spațiul Economic European (S.E.E.). În Elveția și Liechtenstein s-a ținut, în decembrie 1992, un referendum pe tema respectivă, Elveția refuzînd extinderea S.E.E. (50,3% = NU), Liechtenstein aprobînd-o (55,8% = DA). În 1994 au urmat

alte referendumuri, de data aceasta pe tema aderării la U.E. Rezultatul a fost favorabil în următoarele proporții :

- 12 iunie 1994, Austria = 66,6 % ;
- 16 octombrie 1994, Finlanda = 56,9 % ;
- 13 noiembrie 1994, Suedia = 52,3 %.

În Norvegia au învins însă adversarii aderării la U.E., cu 52,3 % , la 28 noiembrie 1994.

Referendumuri organizate între 1972-1995⁴

Țara	An / temă	Proportia votului favorabil	Participare
Danemarca	1972 (Aderare la C.E.)	63,4%	89,8%
	1986 (Documente global-europene)	56,2%	74,6%
	1992 (Tratatul de la Maastricht)	49,3%	83,1 %
	1993 (Tratatul de la Maastricht)	56,7%	86,5%
Irlanda	1972 (Aderare la C.E.)	83,1%	70,9%
	1987 (Documente global-europene)	69,9%	43,8%
	1992 (Tratatul de la Maastricht)	68,7%	57,3 %
Franța	1972 (Lărgirea C.E.)	67,7%	60,3%
	1992 (Tratatul de la Maastricht)	51%	69,7%
Austria	1994 (Aderare la U.E.)	66,9	82,4%
Suedia	1994 (Aderare la U.E.)	52,3%	83,3%
Finlanda	1994 (Aderare la U.E.)	56,9%	74%
Norvegia	1972 (Intrare în C.E.)	46,5%	79,2%
	1994 (Aderare la U.E.)	47,7%	88,8%
Elveția	1972 (Acord privind comerțul liber în C.E.E.)	72,5%	52,9%
	1992 (Acord privind extinderea S.E.E.)	49,7%	78,7%

Referendumurile, în totalitatea lor, au trezit în toate țările un interes deosebit, participarea la vot fiind foarte ridicată. În Elveția s-a consemnat un record de participare, cu 78,7%, față de referendumurile pe alte teme care reușiseră să aducă la urne doar 42,4%³ din electorat. De altfel, Confederația elvețiană a mobilizat rareori mai mult de 70% din cetățenii ei la diverse votări. De exemplu, la referendumul din 1986 privind intrarea în ONU participarea a fost de numai 50,7%⁵.

Pe noi ne interesează cine a votat, în țările amintite mai sus, împotriva proiectelor privind viitorul Europei. În Danemarca, în anul 1992 au existat adversari ai Europei Unite în toate formațiunile politice, chiar dacă proporția lor nu era aceeași. Astfel, majoritatea social-democraților a respins Tratatul de la Maastricht, pe când conservatorii și liberalii s-au pronunțat favorabil. Analiza sociologică arată că proiectul a fost respins mai ales de alegătorii cu vârste cuprinse între 30 și 39 de ani, apoi de către cei cu venituri mici și grad de instruire scăzut. De asemenea, adversarii danezi proveneau mai ales din centrele urbane⁶.

Adversari ai Tratatului de la Maastricht s-au întâlnit și în toate partidele franceze. Ca și în Danemarca, s-au pronunțat împotriva mai ales cei cu pregătire școlară redusă, iar în privința ocupației, opoziții proiectului proveneau din rândurile țărănimii (62%), muncitorimii (61%), funcționarilor (53%) și meseriașilor (52%)⁷. În regiunile agrare refuzul a fost de-a dreptul masiv.

În Elveția anului 1992, adversarii erau, de asemenea, de cele mai diverse convingeri politice. Membrii Partidului Popular Elvețian s-au aflat în totalitate în tabăra adversă. Dintre creștin-democrați doar o mică majoritate a votat pentru proiectul european, pe când liberalii și social-democrații l-au aprobat cu o majoritate evidentă.

La fel ca în celelalte țări, adversarii proveneau din păături sociale cu o mai redusă instruire școlară, de exemplu din rândurile țăranilor și muncitorilor. Funcționarii și liber-profesioniștii l-au aprobat însă în majoritate. De asemenea, femeile s-au dovedit mai neîncrezătoare în privința Uniunii Europene. Ca și în Franța, a rezultat o discrepanță între centru și periferie. În regiunile agrare au predominat adversarii Spațiului Economic European⁸. Semnificativ însă este faptul că Elveția franceză s-a pronunțat favorabil (78%), pe când cea germană, italiană și retoromană au refuzat proiectul, în proporție de 56%, respectiv 61,5%⁹.

Conflictul centru – periferie s-a manifestat și la referendumul din Norvegia privind U.E. În regiunile agrare rezultatul a fost categoric negativ: în ținuturile de coastă din nordul și sudul țării și în cele montane din centru, proporția adversarilor a depășit 70%. Împotriva s-au pronunțat mai ales țăranii și pescarii, dar și femeile, de teama pierderii drepturilor sociale¹⁰. Mai multe partide norvegiene au fost împotriva intrării în U.E., de exemplu Partidul de Centru, Partidul Popular Creștin și Partidul Socialist de Stînga, însă și o parte din social-democrați. Toți adversarii proiectului s-au unit în organizația Nei til EF („Nu Comunității Europene”), care, cu peste 100.000 de membri, constituie una dintre cele mai puternice mișcări politice din Norvegia¹¹.

În Austria, refuzarea aderării la U.E. (1994) s-a manifestat mai ales la țară, cu toate că, global, populația agrară s-a pronunțat pentru proiect¹². Generația mai tânără a fost mult mai sceptică. Împotriva au votat și aici păturile sociale de jos, muncitorii necalificați și agricultorii. Partidul Austriac al Libertății și ecologistii au fost în majoritate adversari ai aderării la U.E., Jörg Haider declanșând o adevărată campanie împotriva Europei¹³.

Trebuie să menționăm că în 1993 danezii au aprobat, cu multă rețineră, Tratatul de la Maastricht. După primul referendum, partidele daneze s-au unit, în toamna anului 1992, în așa-zisul „compromis național”, urmărind obținerea unor reglementări

speciale care să fie prevăzute în acord. La întâlnirea la vîrf de la Edinburgh (11-12 decembrie 1992) s-a semnat un acord separat, care excludea Danemarca din diferite domenii ale Tratatului de la Maastricht, de exemplu Uniunea monetară, colaborarea militară și polițienească, cetățenia europeană și altele. În atare condiții, poporul danez s-a pronunțat favorabil în data de 18 mai 1993, cu 56,7%¹⁴.

Refuzul populist

Guvernele, clasele politice, parlamentele și partidele, mass-media și asociațiile economice din toate țările europene au încercat să convingă popoarele să se pronunțe favorabil față de marile proiecte europene¹⁵.

În Danemarca, bunăoară, la toate oficiile poștale s-au împărțit broșuri spre documentare care conțineau textul Tratatului de la Maastricht, tradus în limba daneză, dar numai 10% dintre alegători le-au utilizat ca sursă de informare¹⁶. Lucrul acesta nu surprinde, dată fiind forma extrem de complicată în care a fost redactat acordul.

În toate țările numeroase comitete pro sau contra au realizat o adevărată strategie de influențare a publicului, cu un uriaș efort financiar. Din calcule a rezultat faptul că în Elveția, de exemplu, comitetele particulare au cheltuit în 1992 nu mai puțin de 14,2 milioane franci cu publicitatea din ziare și reviste, și că în ultimele șapte săptămîni dinainte de referendum au apărut în presă 10.300 opinii pro și 19.700 contra¹⁷.

Efortul acesta în domeniul relațiilor cu publicul poate fi apreciat numai prin comparație. Să luăm două exemple, tot din Elveția: la repetatele referendumuri privind taxa de autostradă pentru circulația autovehiculelor mici și pentru traficul greu, în 1984 s-au cheltuit 1,01 milioane, respectiv 1,2 milioane franci. Cînd s-a pus problema economică a renunțării la energia nucleară (1990), comitetele pro au alocat pentru campania lor 2 milioane de franci¹⁸.

Toate referendumurile referitoare la Europa au prezentat trăsături populiste. Adversarii au acționat cu tehnici tipic populiste, de exemplu adunările mai mari sau mai mici organizate spre informare în toate localitățile elvețiene și daneze.

În Franța, adversarii Europei au organizat adunări grandioase cu tentă patriotică, realizînd adevărate mitinguri în stil american. Astfel, în 12 septembrie 1992, cu opt zile înainte de referendum, a avut loc la Paris o uriașă serbare populară, pe care un reporter al ziarului *Le Monde* a etichetat-o drept o „liturghie naționalistă”¹⁹. Pe ecrane enorme, organizatorii au proiectat un singur cuvînt: NON. Spre tavanul sălii s-au înălțat o mulțime de baloane pictate în culorile naționale, pe tribună un big-band a cîntat un singur cîntec, *La Marseillaise*. Regia a fost cît se poate de evidentă: aici protestează „*France profonde*”.

În Norvegia s-a organizat, de asemenea, cea mai mare manifestație de la război încoace, 25.000 de oameni adunîndu-se la Oslo și spunînd DA dreptului la autodeterminare și NU aderării la Uniune²⁰.

Pe lîngă adunările populare, scrisorile către cititori și mica publicitate au fost mijloacele cele mai utilizate pentru a combate avalanșa de informații venite din partea guvernului. În Danemarca, scrisorile către cititorii sceptici în privința Uniunii Europene au constituit un contrapunct important la rapoartele favorabile proiectului

redactate în ziare²¹. Aceeași strategie s-a aplicat și în Elveția²². Într-o asemenea scrisoare se putea citi că „aderarea la Spațiul Economic European înseamnă acceptarea unor legi străine și a unor judecători străini, ceea ce periclitează suveranitatea, libertatea personală, autonomia și democrația directă, lucru absolut unic în lumea întreagă”²³.

Caracterul populist al referendumurilor este subliniat și de faptul că disputa electorală a taberelor s-a redus la un număr foarte restrâns de sloganuri. De obicei, adversarii au simplificat complicatele acorduri europene pînă la cîteva puncte litigioase, fixînd astfel desfășurarea disputei.

În Elveția, adepții neaderării și-au motivat atitudinea prin pierderea suveranității și a neutralității, prin amploarea pe care o va lua imigrarea, urmată de o rată nemaiîntîlnită a șomajului, prin tutelarea din partea Bruxelles-ului și afectarea pînă la dispariție a democrației.

Și în cazul adversarilor francezi campania împotriva Tratatului de la Maastricht s-a redus la teme ca pierderea suveranității și a identității naționale, deficitul democrației, imigrare, aroganța tehnocraților de la Bruxelles și dominarea Comunității Europene de către Germania.

În toate țările, în fruntea campaniei anti-Europa au stat conducători cu alură de fűhreri (ceea ce constituie o altă trăsătură populistă), de exemplu Philippe Séguin, Charles Pasqua, Philippe de Villiers și Jean-Marie Le Pen în Franța, Drude Dahlerup și Ebbe Reich Klövedal în Danemarca, Christoph Blocher în Elveția și Jörg Haider în Austria. Intervenția masivă a guvernelor împotriva lor a făcut ca opoziția populistă să iasă și mai mult în evidență. Conducătorii ei apar în ochii oamenilor de rînd ca niște rebeli curajoși, care se încumetă să ducă o luptă inegală cu forțele guvernamentale.

Populiștii au discreditat proiectele europene, prezentîndu-le drept o conjurație a clasei politice și transformînd nemulțumirea generală într-o răfuială cu elita. Iată cum argumenta Charles Pasqua, ministru de interne și fost adept al lui De Gaulle : „*Maastricht, c'est un pacte électoral à l'échelon européen entre des gouvernements et des partis qui veulent conserver le pouvoir ! Les Français, du moins, ont compris que ce pudding indigeste n'était, en fait, que la recette du succès électoral, le nouveau plat unique de restaurants un peu démodés : « Chez François », « Chez Helmut », « Chez Valéry », spécialités locales et européennes »*²⁴ („Maastricht constituie un pact electoral la nivel european între guverne și partide care doresc să păstreze puterea. Francezii, cel puțin, au înțeles că puddingul acesta indigest nu este decît rețeta succesului electoral, unica specialitate a restaurantelor puțin demodate : « La François », « La Helmut », « La Valéry », specialități locale și europene ” – n.t.).

În Austria, șeful Partidului Austriac al Libertății, Jörg Haider, căruia îi plăcea să apară ca „avocat al oamenilor de rînd” și „luptător împotriva deținătorilor corupți de funcții și privilegii”, vedea în referendumul privitor la U.E. un prilej de răfuială cu clasa conducătoare și cu „sistemul politic învechit”²⁵.

Și în Norvegia lupta în jurul referendumului a constituit pentru unele personalități ocazia de a se face remarcate, de exemplu pentru Anne Enger Lahnstein, președinta Partidului de Centru și adversară aprigă a U.E.²⁶ Lahnstein i-a avertizat în permanență pe norvegieni de pericolul pierderii independenței și autonomiei.

Sondajele au arătat că în Elveția și Franța neîncrederea politică a cetățenilor față de guvern și autorități a avut rolul decisiv. În Elveția, 73 % dintre votanții neîncrezători în propriul guvern s-au pronunțat împotriva intrării în Comunitatea Economică Europeană²⁷. Atitudinea nu se explică deci prin motive economice sau politice. Din analiza referendumului organizat în Franța se pot trage aceleași concluzii. Mai mult de jumătate din adversarii Tratatului de la Maastricht erau de părere că democrația franceză nu funcționează bine²⁸. 62 % dintre acești francezi susțineau că politicienii francezi sînt corupți²⁹. Dintr-unul din sondaje a reieșit că 49 % dintre ei intenționau să dezavueze prin votul lor clasa politică³⁰.

Asemănătoare era situația și în Austria: 62 % dintre adversarii U.E. nu aveau încredere în reprezentanții sistemului politic austriac³¹.

Teama pentru pierderea suveranității naționale

În toate țările, tema centrală a confruntării nu a fost atît efectul economic al aderării la U.E., cît identitatea politică și culturală a țării. Caracterul opoziției manifestate de referendumul pe tema Tratatului de la Maastricht iese mai bine în evidență dacă îl comparăm cu alte referendumuri organizate anterior. Astfel, la referendumul din 1972 privind colaborarea cu Comunitatea Europeană³², respectiv aderarea la Spațiul Economic European (S.E.E.)³³, elvețienii și danezii s-au pronunțat favorabil proiectului, punînd pe primul plan motivele de natură economică, pe care le considerau atunci mai importante decît cele politice. În 1986, la referendumul ținut în Danemarca pe tema documentelor global-europene, au precumpănit de asemenea motivele economice. În 1992 situația s-a schimbat însă radical, de data aceasta campania anti-Europa insistînd pe teme politice, de exemplu valorile naționale, simbolurile și miturile culturale.

În toate țările europene, așadar, punctul-cheie al dezbaterii publice l-a constituit suveranitatea națională. Francezii se temeau de sfîrșitul unei „*grande nation*”, elvețienii de dispariția „cazului particular elvețian”, danezii pentru autonomia coroanei, pe care nu erau dispuși s-o sacrifice în schimbul unei valute europene unice.

În Elveția, 50 % dintre opozanții proiectelor europene invocau drept motive ale deciziei luate pierderea suveranității și a neutralității, tutelarea din partea centrului și democrația nefuncțională³⁴. Nu greșim dacă punem sindromul negativ pe seama temerii de o eventuală pierdere a identității naționale. În Elveția, stabilă politic și dezvoltată, argumentele de natură economică nu erau atît de importante, în ciuda recesiunii și a șomajului în creștere. Numai un sfert dintre adversarii proiectelor europene au enumerat ca argumente salariile tot mai mici, prețurile tot mai mari și agricultura amenințată. Mult mai importante au fost motivele în strînsă legătură cu identitatea națională: imigrarea străinilor, criminalitatea, drogurile, securitatea internă etc.

În Danemarca, la fel ca în Elveția, 54 % dintre cei ce s-au opus proiectelor europene și-au motivat votul prin pierderea identității naționale. 39 % au reproșat U.E. că

nu este suficient de democratică, 29% erau de părere că U.E. va însemna pentru danezi o scădere a standardului social, 23% au susținut că imigrarea va lua o amploare periculoasă pentru autohtoni, iar 21% se temeau că, în cazul aderării la U.E., țara va fi invadată de indivizi certați cu legea³⁵.

În Austria, populistul de dreapta Jörg Haider a desfășurat o adevărată campanie împotriva U.E., apelînd la sloganuri ca „Austria, mai întii !”, la lozinci xenofobe și la atenționarea austriecilor în fața pericolului scăderii drastice a valorii șilingului, al valului de criminalitate și al creșterii șomajului³⁶. De altfel, argumentele cu tentă xenofobă și cele legate de securitatea națională au constituit pretutindeni motivul principal al adversarilor U.E.³⁷.

În Norvegia, un rol important au jucat problemele de natură istorică și psihologică. Făcînd aluzie la fosta uniune personală cu Suedia, adversarii U.E. i-au întrebat pe concetățenii lor dacă sînt dispuși să intre într-o nouă uniune după numai 90 de ani de independență³⁸. Un alt motiv invocat de ei a fost teama de industria de pescuit spaniolă și de imigranți³⁹. Europa li s-a părut multor adversari ai U.E. catalizatorul, dacă nu chiar cauza principală a multor neajunsuri ale vremii, a unor evoluții sociale supărătoare ca imigrarea străinilor și a refugiaților, rata crescîndă a criminalității etc.

În toate țările a fost atacată „eurocrația” de la Bruxelles, văzută ca o clică oligarhică și arogantă de funcționari și birocrați, care vor să le servească tuturor europenilor același „europudding”. Jörg Haider sublinia în repetate rînduri că Austria nu are nevoie de o „administrație centralizată suprastatală, de un centralism impus de Bruxelles”⁴⁰.

Președintele Comisiei Uniunii Europene, Jacques Delors, a fost, în opinia danezilor, țapul ispășitor. Aparițiile sale la televiziune au contribuit la creșterea considerabilă a numărului voturilor negative în această țară scandinavă⁴¹. Delors a fost caracterizat și în Elveția drept „euroautocratul” în persoană, cu toate că nu a intervenit aici în desfășurarea referendumului. Politicianul Flavio Maspoli, membru al „Lega dei Ticinesi”, a creat sloganul deosebit de plastic „*Mieux dehors que Delors*”⁴².

În Franța s-a invocat, pe lîngă motivele cunoscute, și teama de terifianta stafie de odinioară, Germania. Germania reunită a ațîțat fobia latentă și i-a dat o amploare nemaiîntîlnită în disputa pe tema Europei de mîine. Chiar și adepții Tratatului de la Maastricht au folosit acest motiv în campania lor, dar l-au interpretat invers, subliniind că Europa unită va îngloba și Germania⁴³.

Amplificarea euroscepticismului

Referendumul din 1992 a dezvăluit ceea ce specialiștii în domeniul sondajelor din Europa Occidentală știau deja, și anume faptul că, începînd cu 1990, în Apus s-au accentuat nemulțumirile, pesimismul și scepticismul față de Comunitatea Europeană. În plan oficial însă, atitudinea respectivă nu a fost luată în seamă imediat.

Comparînd rezultatele sondajelor organizate timp de mai mulți ani, se constată deosebiri de la o țară la alta⁴⁴. Pentru germani, integrarea vest-europeană după 1945 a fost o compensație bine venită pentru catastrofa pe care o trăiseră în calitate de învinși în primăvara aceluiași an. Ca atare, deja în 1950 germanii s-au pronunțat în

favoarea proiectului de integrare europeană, pe cînd francezii mai șovăiau încă. Abia prin anii '60 francezii au început să cocheteze cu acest proiect, pentru ca în anii '80 simpatiile pentru integrarea europeană să atingă în Franța cote maxime. În schimb, în a doua jumătate a anilor '80 asistăm la o trezire la realitate în Germania, ceea ce a făcut ca atmosfera în cele două țări să se egalizeze într-o măsură.

Adepte constante ale integrării vest-europene au fost țările Benelux, inițiatoare de altfel și ale tratatelor de la Roma. Doar în Belgia s-au putut observa unele atitudini oscilante. Aceste state reprezintă susținătorii cei mai importanți ai integrării europene. În 1939-1940 politica de neutralitate le fusese fatală, astfel explicîndu-se entuziasmul pe care l-au manifestat de la bun început pentru Comunitatea Europeană.

Și în Italia populația s-a arătat în permanență favorabilă integrării europene. Europa constituia pentru italieni salvarea din criza internă cauzată de guverne incapabile.

Anii '70 au adus lărgirea spre nord a Comunității Europene prin aderarea Marii Britanii, Irlandei și Danemarcei (1973). În Irlanda, atitudinea populației a fost constant favorabilă, spre deosebire de Marea Britanie și Danemarca, unde scepticismul a marcat părerea foarte multor cetățeni. Drept cauze se pot indica, în cazul Marii Britanii, fostul statut de putere mondială, distanța față de continent, vechile speranțe legate de Commonwealth, iar în cazul Danemarcei, legăturile cu celelalte țări nordice.

Cu totul altfel au primit proiectul țările din sudul continentului: Grecia (aderare în 1981), Spania și Portugalia (intrare în C.E. în 1986). Ambele state din Peninsula Iberică au îmbrățișat ideea încă dinainte de aderarea oficială, iar grecii au manifestat aceeași atitudine favorabilă ca și irlandezii. Cauza valabilă pentru toate cele trei țări a constituit-o poziția lor geografică.

Diversitatea atitudinilor față de Comunitatea Europeană ține de situarea geografică și de istoria fiecărei țări. În cazul Marii Britanii și al Franței, identitatea națională a însemnat, în primul rînd, statul și instituțiile sale politice; în Germania și Italia însă rolul decisiv le-a revenit dintotdeauna limbii și culturii.

Italianii și germanii, dar și cehii, slovacii, cei din țările baltice și finlandezii s-au simțit o națiune încă înainte de a înființa un stat național, datorită afinităților etnic-culturale. Pentru Germania divizată, națiunea a fost mereu mai importantă decît statul; prin urmare, problema suveranității nu a ocupat în topul valorilor de aici același loc precum în Franța sau Marea Britanie.

Aceleași criterii se pot aplica și în motivarea atitudinii austrieților și ungarilor, care trăiseră timp îndelungat împreună cu alte popoare în mari comunități statale.

Pentru germanii de după 1945 a fost mai ușor să se familiarizeze cu ideea unei identități europene, la fel de nesigură pentru ei ca și identitatea națională. După reunificarea din 1990, conștiința națională a germanilor a crescut însă considerabil, suferind o transformare ale cărei dimensiuni nu pot fi încă apreciate în întregime. Adevărul este că la mijlocul anilor '90 s-a putut observa o anumită indiferență în privința Europei de mîine. Astfel, cu ocazia unui sondaj organizat în ianuarie 1995, 42% dintre germani au aflat abia atunci că Germania deținuse timp de șase luni președinția în U.E. Concomitent, majoritatea relativă a populației germane și-a manifestat teama că din cauza integrării europene va fi periclitată identitatea națională⁴⁵.

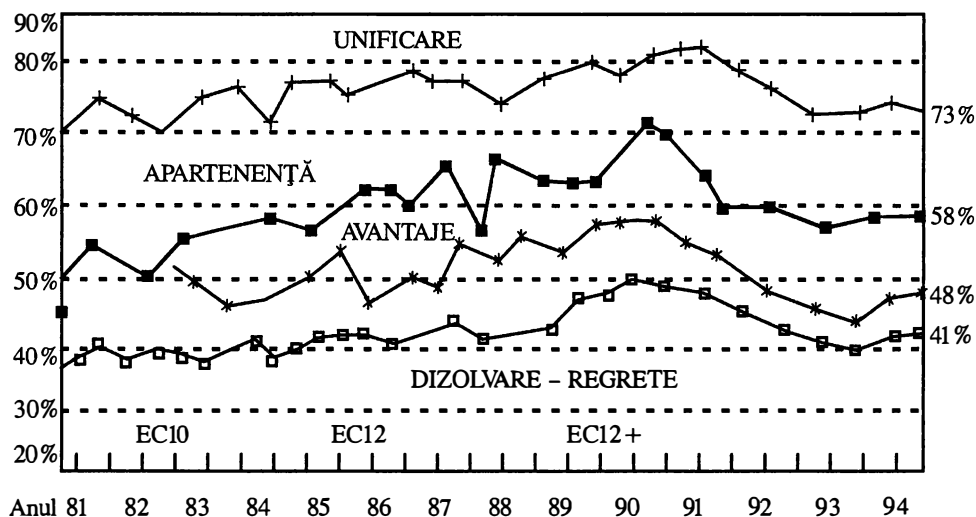
În Germania de Vest, interesul pentru Europa unită manifestat în anul 1992 indica faptul că 51 % din populație era preocupată de politica europeană; la sfârșitul lui 1994, proporția scăzuse la 34 %⁴⁶.

Trebuie să menționăm aici și un alt aspect. Alegerile directe pentru Parlamentul european organizate în perioada 1979-1994 au mobilizat, în medie, cu 10-30 % mai puțini alegători decât cele naționale⁴⁷.

Un lucru este clar : pentru vest-europeni, Europa nu constituie o temă de prim rang. Interesul scăzut s-ar putea explica și prin sentimentul lor de mulțumire. Atât timp cât europenii din apusul continentului manifestă indiferență, ei nu constituie încă o opoziție fățișă față de opera de integrare.

Potrivit sondajelor, la începutul anilor '90 atașamentul afectiv față de Europa era în scădere în întregul Occident. Astfel, în 1991, 72 % dintre cetățeni au apreciat pozitiv apartenența la C.E., în 1993 – doar 60 %, iar în 1994, numai 58 % vedeau în aceasta o „treabă bună”. În Marea Britanie scepticismul a fost mai mare, doar 43 % apreciind pozitiv problema apartenenței la Comunitatea Europeană⁴⁸.

*Atitudinea populației din statele C.E. față de integrarea europeană
în perioada 1981-1994, conform Eurobarometrului⁴⁹*

Graficul datelor înscrise în sondaj ilustrează că atitudinea sceptică a crescut considerabil după 1990. Tendința negativă a cauzat, de asemenea, înrăutățirea drastică a imaginii conducerii C.E. de la Bruxelles. În 1990, 52 % dintre cei incluși în sondaj încă mai apreciau ca pozitivă activitatea Comisiei Europene, trei ani mai târziu însă de aceeași părere erau numai 34 %. Cea mai proastă părere în privința Comisiei au mărturisit-o englezii⁵⁰.

Criza de încredere

În pofida campaniei susținute organizate în scopul integrării, la mijlocul anilor '90 problema unificării a trecut printr-o criză de încredere. Ar fi greșit totuși dacă am subaprecia opera de unificare în sine. Ca și pînă acum, instituțiile din capitala Belgiei constituie singura garanție reală pentru realizarea unei Europe unite, căci nu există alte soluții valabile. Strategiile vor trebui însă regîndite⁵¹. În continuare, vom sintetiza fenomenele de criză.

1. Schimbarea survenită în 1989-1990 a creat pentru Europa un nou cadru. Dacă integrarea vest-europeană a însemnat, după al doilea război mondial, un scut împotriva comunismului mondial, după 1989 și-a pierdut această „*raison d'être*”. Forțele care au impulsionat procesul integrării n-au mai fost în continuare atît de active. Astfel, se poate vorbi și în Europa de o renaționalizare tacită a politicii internaționale. După 1989 interesul național s-a accentuat din nou în țările europene.

2. În afară de prăbușirea imperiului sovietic, reunificarea Germaniei a determinat și ea o schimbare în politica europeană. Pînă atunci, prin integrarea vest-europeană se urmărise în primul rînd împăcarea Germaniei cu Franța, încît să nu se mai ajungă vreodată la o confruntare armată între cele două țări. O dată cu unificarea Germaniei în 1990, care i-a surprins pe majoritatea observatorilor, rolul acestei țări în centrul Europei a crescut brusc, ceea ce a adus cu sine și o schimbare a atitudinii germanilor față de integrarea europeană. Dacă Europa a însemnat, pentru Germania de după 1945, o posibilitate supranațională de a găsi o oarecare compensare pentru propria identitate, observăm acum la germani trezirea bruscă a conștiinței de sine, un fenomen pe care mulți l-au interpretat cu teamă ca fiind începutul unei căi germane separate. După o scurtă reținere, Franța a insistat, în continuare, și mai mult ca Germania mărită să fie înglobată în proiectul european și a accelerat demersurile în vederea realizării unei uniuni politice. Germania, la rîndul ei, a răspuns cu toată hotărîrea la eforturile Franței, deoarece spera să învingă mai ușor, alături de o Europă puternică, riscurile economice și sociale generate de reunificare.

3. Nu trebuie să uităm faptul că reunificarea germană a avut mai întîi urmări negative pentru proiectul unificării europene, mai ales în domeniul politicii economice și financiare. Costurile reunificării au dus la creșterea considerabilă a dobînzilor în Germania, fapt ce a generat o recesiune în celelalte țări apusene. Urmarea imediată a fost prăbușirea sistemului valutar european în septembrie 1992, o prăpastie tot mai mare între planurile U.E. și realitate și, prin urmare, accentuarea atitudinilor sceptice cu privire la integrarea europeană. La mijlocul lui decembrie 1995, Consiliul european al șefilor de stat și de guvern a decis introducerea, începînd cu 1 ianuarie 1999, a monedei europene unitare „EURO”. În Germania anunțul a stîrnit teamă. Mai mult decît Constituția, marca simbolizează pentru germani conștiința națională.

4. Instituțiile europene nu au reușit să diminueze conflictele dintre naționalitățile din Balcani și să pună capăt războiului civil. La începutul crizei balcanice, marile puteri europene nu s-au putut înțelege asupra unei intervenții comune. Lipsa de orientare manifestată cu acest prilej a contribuit și mai mult la subminarea credibilității

instituțiilor amintite. Au trebuit să intervină Statele Unite ca să obțină, în 1995, acordurile de pace de la Dayton și Paris.

5. Mișcarea de integrare a atins, pe la mijlocul anilor '80, un stadiu de dezvoltare care prefigura un nou sistem de comunitate, dincolo de granițele naționale. Proiectul, conceput inițial numai pentru domeniul economic, s-a extins și asupra sferei politice. Din acest moment s-a putut observa în cercurile largi ale populației occidentale o anumită schimbare de atitudine. De fapt, abia acum U.E. a pătruns în conștiința europenilor ca o comunitate politică. Datorită faptului că numeroși occidentali se temeau însă pentru suveranitatea națională a țărilor lor, a luat încet naștere un afect antieuropean.

6. Privind în urmă, acum devine evident faptul că modul de concepere a integrării europene a fost o greșeală, pentru că s-a copiat politica de cabinet tipică secolului trecut. Inițiatorii tratatelor de la Roma au elaborat grandioasa operă de integrare excluzând opinia publică. Acordul democratic al populației a fost solicitat de fiecare dată ulterior. În 1995 această strategie nu a mai putut legitima unificarea din punct de vedere democratic. Faptul că pînă la începutul anilor '90 vest-europenii nu au dezbătut proiectul și în afara guvernelor și parlamentelor a constituit o carență. Guvernele din diverse capitale și funcționarii de la Bruxelles s-au limitat la o informare minimă, care mai mult a camuflat decît a clarificat programul lor politic. Caracteristice pentru acest stil erau întîlnirile la vîrf, niște show-uri politice simbolice. Șefii de state nu au întreprins mai nimic în scopul explicării proiectului și al instruirii politice a propriei populații. În momentul în care europeanul de rînd a fost pus să se pronunțe referitor la tema Europa, s-a ajuns la un blocaj politic. Guvernele au trecut atunci proiectul prin parlamente, fără a mai organiza referendumuri propriu-zise.

7. Între proiectele ambițioase ale clasei politice și cetățeanul obișnuit, ros de îndoieli, s-a deschis, la începutul ultimului deceniu al secolului nostru, o prăpastie. Pe fondul unei aversiuni generale față de orice politică, afectul antieuropean a văzut în birocrăția de la Bruxelles țapul ispășitor. Protestul populist ia amploare, deoarece una dintre temele sale centrale a fost dintotdeauna anticentralismul⁵². „Eurocrația” este prezentată deci ca un pericol extrastatal și, în consecință, etichetată drept conspirație obscură. Naționalismul antieuropean consideră că pericolul numărul unu îl constituie politica centralizatoare dusă de conducerea de la Bruxelles, nu imigrarea străinilor.

8. Pentru mulți europeni activitatea Comisiei Uniunii Europene nu este suficient de democratică. Organismele europene ar suferi de un deficit de democrație, care devine cu atît mai evident cu cît „eurotehnocrații” de la Bruxelles se ocupă acum de politică, nu numai de problemele economice.

9. Dat fiind faptul că integrarea europeană se concretizează prin politica națională a țărilor, orice criză la acest nivel are efectul unei „spill-over” asupra continentului (orice disfuncționalitate dintr-o țară sau alta afectează întregul continent – n.t.). În prezent elita politica națională nu se bucură de încredere deplină, problemele sociale generate de șomajul în creștere nefiind rezolvate. Proiectul integrării europene este afectat astfel de climatul de aversiune generală față de politică, pe care îl observăm în toate țările din vestul Europei.

10. Uniunea Europeană se bazează pe asocierea țărilor membre, nu pe voința exprimată prin vot a populației unui stat european. În aceasta constă dilema mișcării pentru integrare europeană. Uniunea Europeană este legitimată prin acordurile interguvernamentale și numai în al doilea rând prin hotărârile Parlamentului european ca reprezentant al popoarelor.

Industrializarea, economia de piață capitalistă și comunicațiile au apropiat țările europene într-atît, încît se cristalizează, dincolo de statele naționale, un sistem de comunitate sui-generis; cu toate acestea, conștiința europeană a rămas în urma schimbărilor instituționale inițiate la Bruxelles. În Europa nu putem vorbi încă de existența unei opinii publice politice generale, a conștiinței comunității și identității europene, care ar sprijini efectiv Uniunea Europeană.

În istorie, o situație similară cu cea a Europei de astăzi găsim în Imperiul german de la 1871. Ambele s-au născut prin hotărîri venite de sus. Și în imperiul de atunci parlamentul reprezenta formal poporul, dar poseda competențe restrînse. La fel ca în imperiul lui Bismarck, se încearcă și astăzi consolidarea Uniunii Europene, pe calea controlului parlamentar, a constituirii unui guvern și a transformării Consiliului de miniștri într-o a doua Cameră a țărilor.

Deocamdată, procesul de integrare s-a oprit la nivelul monarhiilor constituționale din secolul al XIX-lea. Astăzi, ca și în statele naționale din secolul trecut, se centralizează domenii politice, de exemplu politica economică, valutară și cea externă, posibilitățile de decizie ale parlamentului rămînînd însă limitate, ca să nu mai vorbim de drepturile de participare directă ale poporului.

Chiar dacă unele aspecte ale instituțiilor europene trebuie evaluate în mod critic, în privința unificării europene rezultă un bilanț pozitiv. Uniunea Europeană reprezintă singura forță de asigurare a păcii pe continent. În schimb, nu trebuie neglijată și cealaltă față a monedei: Uniunea Europeană trece printr-un proces de formare statală fără națiune proprie. Cu toate că s-a introdus pașaportul european, nu există încă o cetățenie europeană. În statul său național fiecare european este cetățean suveran, în Uniunea Europeană însă rămîne un supus, ca în monarhiile absolutiste de altădată. În aceasta constă de fapt cauza afectului antieuropean în Europa Occidentală.

Capitolul 3

EUROPA NU CONSTITUIE ÎNCĂ O SINGURĂ NAȚIUNE

Europa, Europa și iarăși Europa!¹. Nici un alt concept n-a declanșat la oamenii din estul continentului atâtea speranțe. Cu toate că euforia miraculosului an 1989 s-a cam evaporat, lăsînd loc unei stări de confuzie, credința în Europa, continentul viitoarei bunăstări, libertăți și securități, a rămas neștirbită. În toate dezbaterile din fostul bloc răsăritean Europa apare ca un cuvînt magic, fapt care îi irită de-a dreptul pe occidentali. Președintele statului ceh, Václav Havel, a definit acest sentiment, la începutul anilor '90, prin formula „întoarcerea în Europa”.

Europenii din vestul continentului manifestă, adesea, față de frații lor răsăriteni aroganță civilizatoare și ignoranță geografică. Ne întrebăm atunci: oare conflictul Est – Vest din timpul războiului rece s-a stins o dată cu acesta? ! De la prăbușirea comunismului încoace, Europa trece, într-adevăr, printr-un proces de redefinire. În Europa central-estică și estică demonii trecutului și fantomele istoriei par să reînvie. Se impune deci întrebarea: ce este, de fapt, Europa de Est?

Unde se află granițele Europei?

Atunci cînd, la începutul secolului al XVIII-lea, Lady Mary Wortley Montagu călătorea la Constantinopol, trecînd prin Ungaria și Balcani, nu avea deloc sentimentul că traversează Europa de Est. Noțiunea, în accepțiunea actuală a cuvîntului, nu exista pe atunci. Termenul a intrat în circulație abia cu o sută de ani în urmă, după spusele istoricului John Lukacs².

Acum, la sfîrșit de secol, încă mai există o linie de demarcație care traversează tot continentul. Pentru polonezi, unguri și cehi, pentru slovaci, sloveni și croați este de la sine înțeles ca țările lor să aparțină vestului Europei. Din motive culturale, mulți intelectuali și politicieni îi contestă Rusiei această apartenență. Pentru ei, Estul slav de religie ortodoxă face parte din Europa numai geografic, nu și din punct de vedere cultural, pentru că în ochii lor Europa Occidentală este similară cu iluminismul. Scriitorul polonez Andrzej Szczypiorski a exprimat deschis acest punct de vedere la

o conferință la Praga (1995), reproșându-le rușilor că n-au cunoscut dreptul roman, creștinismul latin și iluminismul occidental, fapt care îi exclude din civilizația europeană³.

Contradicția Est – Vest a apărut încă din Antichitatea târzie și s-a acutizat apoi, o dată cu Marea Schismă din 1054⁴. Conflictul religios între Imperiul Roman de Răsărit și cel de Apus a marcat secole de-a rândul harta politico-teologică a continentului. În secolul al XVI-lea, conflictul s-a localizat în nordul Europei. De acum încolo Rusia s-a autoproclamat urmașa Romei și a Bizanțului. Istoricul rus Piotr Ceadaev vorbea, în ale sale *Scrisori filosofice* (1838), de prăpastia dintre Europa catolică și Rusia ortodoxă. Creștinismul roman occidental constituia, după părerea lui, „marele templu al civilizațiilor”, în opoziție cu „mizerabilul Bizanț, profund disprețuit de aceste popoare”⁵.

Istoricul ceh Otto Urban sublinia faptul că ținuturile Boemiei sînt singurele regiuni cu populație slavă înglobate în Sfîntul Imperiu Roman de Națiune Germană și că ele sînt mult mai strîns legate de Occident în comparație cu Ungaria⁶.

Istoricul maghiar Jenő Szűcs a publicat în 1983 un studiu cu titlul semnificativ *Cele trei regiuni ale Europei*⁷: Europa de Vest, Europa central-estică și Europa de Est.

Europa s-a născut în decursul mai multor „reprize” de cucerire și migrație. Vestul s-a constituit între anii 500 și 800, prin cucerirea părții apusene a Imperiului Roman de către barbari.

Între anii 1000 și 1300 acest nucleu occidental s-a extins spre nord și est, constituind spațiul geografic denumit mai târziu Europa de Vest (inclusiv nordul și partea central-estică a Europei).

Europa de Est s-a cristalizat mai încet. Primele tentative datează din perioada de început al mileniului nostru. În jurul Bizanțului, urmașul răsăritean al Imperiului Roman, s-a format un prim nucleu. Dar abia la începutul erei noi, cînd Europa Occidentală trecea deja prin a doua mare expansiune, de data aceasta în direcția vest pînă dincolo de Oceanul Atlantic, înglobînd America în sfera ei de influență, Europa Răsăriteană s-a format definitiv, avînd centrul la Moscova. Spre sfîrșitul Evului Mediu, sud-estul Europei a ieșit aproape cu totul, pentru o jumătate de mileniu, din istoria europeană în sensul strict al cuvîntului.

Zona cuprinsă între cele două centre expansioniste, Europa central-estică de astăzi, se poate defini ca Europa intermediară. Asaltul otomanilor a silit aceste regiuni să ducă neînfîrșite războaie de apărare. Puțin benefic a fost și faptul că estul Europei Centrale ținea, din punct de vedere economic, de Europa Occidentală, fiind însă situat la periferie.

Ținînd cont de toate aceste aspecte, înțelegem de ce mulți istorici datează începutul istoriei „europene” în jurul anului 800, în perioada Imperiului carolingian. Datorită înaintării islamului, care a cucerit și ocupat partea sudică a sferei culturale greco-romane, din Siria în Africa de Nord și pînă în sudul Spaniei, centrul de greutate al Europei de atunci s-a mutat mai spre nord. Europa prezenta în acel timp doi poli: unul a devenit nucleul teritorial al Europei Occidentale, celălalt își avea centrul în Bizanț, care se extinsese deja dincolo de Europa, cuprinzînd ținuturi întregi din Asia Mică.

În jurul anului 814, anul morții lui Carol cel Mare, Europa a devenit sinonimă cu societatea feudală creștină. Schisma din 1054 dintre Roma și Bizanț a conferit scindării

geopolitice o fundamenteare religioasă. Europa latină s-a extins dincolo de granițele Imperiului carolingian și a cuprins regiunile situate la vest de Elba și de arcul carpatic, de la Marea Baltică pînă la cea Adriatică. Granițele de est coincideau, mai mult sau mai puțin, cu liniile de demarcație ale regatelor polonez și ungar, iar spre nord, cu teritoriile de graniță ale Ordinului Teutonic din Prusia Orientală de mai tîrziu.

În sud, Europa creștină luase contact încă din secolul al VIII-lea cu lumea islamică. La o sută de ani după moartea profetului, califii creaseră un imperiu care se întindea de pe malurile Indusului pînă în Peninsula Iberică, cuprinzînd Siria, Palestina, Peninsula Arabică, Egiptul și Africa de Nord. Căderea Granadei, în 1492, a însemnat pentru islam pierderea ireparabilă a Spaniei, denumită de către arabi al-Andalus. Începînd cu mijlocul secolului al XIV-lea, Imperiul Otoman s-a extins continuu spre Europa Centrală. Dinastia otomană a cucerit Peninsula Balcanică și a distrus Imperiul Bizantin prin ocuparea Constantinopolului în 1453. În două rînduri, 1529 și 1683, turcii au ajuns pînă la porțile Vienei. Din 1526 – bătălia de la Mohács – pînă spre sfîrșitul secolului al XVII-lea, regiuni întinse ale Ungariei au fost stăpînite de turci⁸.

Începînd cu Evul Mediu, Europa este separată de o linie de demarcație ce corespunde, destul de exact, graniței de est a Imperiului carolingian. Ea desparte două sisteme diferite din punct de vedere economico-social. Această primă linie de demarcație, cu o singură excepție în Turingia, s-a repetat și în secolul XX. La Conferința de la Ialta (1945), Roosevelt, Stalin și Churchill împărțiseră Europa în două preluînd, cu o exactitate aproape diabolică, vechile granițe.

A doua linie de demarcație din interiorul continentului este situată mai spre est. Granița aceasta este marcată religios și separă creștinismul catolic occidental de cel ortodox răsăritean. Linia urmează granița de est a Finlandei, Estoniei și Letoniei, traversează Bielorusia, Ucraina și România, unde Transilvania este considerată ca făcînd parte din Europa Occidentală și latină. Brașovul, cu catedrala sa gotică, se înfățișează vizitatorilor ca ultimul bastion al Occidentului latin. Linia de demarcație Est – Vest trece apoi prin fosta Iugoslavie și corespunde liniei de separare dintre Croația și Slovenia, de o parte, și Serbia și Muntenegru, de cealaltă parte. Bosnia-Herțegovina se află exact pe linia de demarcație. În Balcani, granița corespunde, mai mult sau mai puțin, cu vechea linie de demarcație dintre Imperiul Habsburgic și cel Otoman⁹.

Înainte de războiul din Balcani (1991-1995), opinia publică din Europa Occidentală nu realizase faptul că în Europa, cu excepția Turciei, mai există sate și regiuni musulmane. În cercurile intelectuale occidentale se celebra în 1992 descoperirea Americii, dar totodată se aniversa și căderea Granadei, și s-a deplîns, cu acest prilej, excluderea culturii arabe din civilizația europeană. Precum s-a întîmplat atît de des în istorie, europenii și-au descoperit multiculturalitatea abia în momentul cînd era deja prea tîrziu. Cine dintre europeni știa pînă atunci că Bosnia-Herțegovina, unde s-au desfășurat în 1984, la Sarajevo, Jocurile Olimpice de iarnă, era, înainte de criza iugoslavă, în proporție de 50% musulmană¹⁰?

Europa nu este un continent scăldat de oceane, ca America de Nord sau America de Sud, doar granița spre vest fiind asigurată, în cazul ei, de Oceanul Atlantic. La

sud, Marea Mediterană reprezintă o graniță geografică, dar această linie de demarcație este foarte labilă. Marea Mediterană a fost timp de secole un spațiu închis. Și mai confuză este situația spre est, unde granițele ori se intersectează, ori se suprapun.

Granițele culturale din interiorul Europei sînt deosebit de complicate. În direcția Vest – Est se poate constata o scădere continuă a gradului de modernizare. Pe lângă o linie de demarcație ce separă lumea occidentală din punct de vedere economic și socio-cultural de răsăritul continentului, există și o linie de demarcație religioasă, între creștinismul catolic apusean și ortodoxismul răsăritean. Trebuie să menționăm, ca o încheiere, că granițele Europei nu au fost nicicînd trasate definitiv, deoarece spațiul geografic s-a intersectat în permanență cu identități istorice, politice, economice și culturale. Granițele Europei le-au stabilit, încă din vechime, mai mult politicienii decît geografii.

Estul Europei Centrale : o regiune între hotare și vremuri

Tomáš G. Masaryk, președinte al primului stat cehoslovac, între 1918 și 1935, descria Europa Centrală ca fiind un lanț ciudat de națiuni mici, avînd extremitățile la Capul Nord și la Capul Matapan, care îi cuprindea pe laponi, suedezi, norvegieni, danezi, finlandezi, estoni, letoni, lituanieni, polonezi, cehi, slovaci, maghiari, sîrbo-croați, sloveni, români, bulgari, albanezi, turci și greci¹¹. Din înșirarea lui Masaryk lipsesc germanii și austriecii, iar pe sîrbi și croați i-a înglobat într-o singură denumire !

Nicăieri în lume nu s-a demonstrat, de-a lungul secolului XX, atît de pregnant ca în Europa central-estică, în ce constă rolul creuzetului, un furnal ce nu încetează să clocotească, să ardă și să unească. Călătorii întîlnesc în zona aceasta cele mai diverse prejudecăți și resentimente față de „ceilalți”. Scriitorul transilvănean de limbă germană Heinrich Zillich a publicat în 1937 un roman cu titlul semnificativ *Între hotare și vremuri*, în care a descris amestecul derutant de etnii stabilite la marginea estică a lumii europene¹².

Pentru a prezenta și mai plastic această Europă intermediară, voi relata o povestire pe care am citit-o în fascinantă *Biografie* a Dunării, redactată de Claudio Magris¹³. Este vorba despre Robert Reiter, sau Reiter Róbert – în grafie ungurească. Era originar din Transilvania, iar prin 1917 făcea parte din avangarda poezilor maghiari. Mai tîrziu și-a ales alt stat și și-a schimbat naționalitatea, numele, limba și stilul. În 1984 și-a sărbătorit în Timișoara împlinirea vîrstei de 85 de ani, iar întregul Banat l-a omagiat pe patriarhul scriitorilor de limbă germană, mai ales pentru acea minunată *Cronică șvăbească*, apărută în 1952. Destinul lui Franz Liebhard, alias Robert Reiter, ilustrează mai bine decît toate tratatele savante dispariția lumii multiculturale din această parte a Europei central-estice. Într-un interviu, odată, poetul se exprimase : „Am învățat să gîndesc în felul specific al mai multor popoare”.

Banatul este, într-adevăr, un ținut istoric al Europei pe care l-au traversat sau în care s-au suprapus, amestecat ori războit numeroase etnii. Iluministul venețian Francesco Grisellini enumera, în secolul al XVIII-lea, zece popoare întîlnite în Banat : valahi

sau români, sîrbi, greci, bulgari, unguri, germani, francezi, spanioli, italieni și evrei¹⁴. Ca istoric, ce nume să-i dai orașului de pe Bega : Timișoara, Temesvár sau Temeschburg? Și acum, în 1996, întilnești în satele românești oameni care ți se adresează într-un dialect aleman, ca și cum te-ai afla în Pădurea Neagră. Ei sînt ultimii urmași ai șvabilor bănățeni.

Nimeni nu poate spune cu precizie unde se situează Europa intermediară. Ea nu este trecută pe hartă, ca America Centrală, și nici n-a fost vreodată un spațiu geografic precis delimitat. Totuși, noțiunea apare cu regularitate în dezbaterile europene¹⁵.

Din cauza caracterului nedefinit al acestei părți a continentului, mulți politicieni și publiciști preferă noțiunea neutră de Europa Centrală, influențați fiind, probabil, de termenul *Europe Centrale* sau *Central Europe* din limba franceză, respectiv engleză. În toamna lui 1994, Departamentul de stat american a hotărît să înlocuiască denumirea de *Eastern Europe* cu *Central Europe*, ținînd cont prin aceasta de schimbările politice survenite după dizolvarea Uniunii Sovietice. Pentru ei, *Central Europe* înseamnă Europa de Est fără Rusia. Ministerul afacerilor externe din Elveția utilizează, începînd din 1989, sintagma „Europa Centrală și de Est”¹⁶.

Europa Centrală reprezintă, de fapt, un ansamblu geopolitic, care în fiecare perioadă a avut o altă extindere și o nouă importanță, așa cum subliniază francezul Jacques Le Rider¹⁷. În discuția germană termenul își face apariția, de regulă, atunci cînd civilizația germană din Europa de Est trece printr-o criză sau suferă o schimbare fundamentală.

Pentru sociologul Friedrich List, autorul conceptului în prima jumătate a secolului al XIX-lea, Europa Centrală cuprindea toate ținuturile dominate de cultura germană situate între Europa Apuseană și cea Răsăriteană¹⁸. După eșuarea proiectului de realizare a Marii Germanii, Europa Centrală constituia în permanență o compensare pentru guvernele germane expansioniste. Nucleul Europei Centrale, în concepția geopoliticienilor germani, l-au reprezentat mereu Germania și Austria.

Dar, să analizăm mai îndeaproape perspectiva germană. Termenul s-a impus definitiv în publicistica germană din perioada primului război mondial, o dată cu apariția cărții despre Europa Centrală a politologului și teologului Friedrich Naumann¹⁹. Conceptul lui Naumann avea, de la bun început, o conotație politică.

Dacă Germania se află în centrul continentului european, se impune logic concluzia că aici se întilnesc civilizațiile și culturile europene din Est cu cele din Vest. De la situarea centrală a țării pînă la pretenția de a fi nucleul continentului nu este decît un pas. În spatele acestei interpretări se ascund viziunile germanilor referitoare la funcția lor compensatoare între Europa Occidentală și cea Răsăriteană și, implicit, cele privind poziția aparte a Germaniei. Și Willy Brandt și-a prezentat, voit sau nu, politica sa răsăriteană drept o a treia cale între Apus și Răsărit.

Dar Austria? Pentru austrieci, care în 1918 suportaseră șocul reducerii teritoriale, termenul de Europa Centrală amintea mereu de lumea apusă a monarhiei habsburgice²⁰. Abia în anii '80 austriecii au devenit mai realiști, politicienii Erhard Busek și Alois Mock atribuindu-i Austriei, în virtutea poziției geopolitice, o misiune specială.

Politologul Anton Pelinka consideră însă ambele interpretări niște himere intelectuale care au eșuat, rînd pe rînd, în 1848, 1918, 1955 și 1989²¹. Imperiul austriac,

ce constituise la începutul secolului alternativa la Imperiul german, s-a prăbușit după primul război mondial. După 1918, Austria a fost exclusă din estul Europei Centrale și nu se putea alipi nici Germaniei. Această condamnare a marcat profund identitatea austriacă în perioada interbelică. Abia după catastrofa Anschluss-ului la Germania hitleristă și apoi după al doilea război mondial, identitatea austriacă a fost stabilită definitiv : aceea a unui stat mic, orientat spre Vest.

Să ne întoarcem în analiza noastră la problema : unde este situată Europa Centrală ? Se poate accepta și teza conform căreia Europa Centrală cuprinde regiunile care se învecinează direct cu Europa bizantină²². Istoricul francez de origine poloneză Krzysztof Pomian susține că Europa Centrală aparține creștinătății latine, dar că a stat timp îndelungat în contact direct cu o cultură preponderent ortodoxă. Din aceste considerente, el include în Europa Centrală Finlanda, Estonia, Letonia, Lituania, Polonia, Cehia, Slovacia, Austria, Ungaria, Slovenia, Croația și parțial Germania.

Între 1949 și 1990, RFG se învecina la est cu RDG și avea, prin urmare, numai indirect contact cu Europa de Est. Reunificarea din 1990 a schimbat această poziție geografică și a adus cu sine și o transferare spre est a centrului de greutate german, granița sa răsăriteană devenind din nou linia despărțitoare dintre Europa de Vest și cea Centrală. Unii istorici consideră și astăzi că Germania este o țară central-europeană. Realitatea istorică însă îi contrazice, pentru că Germania și Austria s-au integrat suficient de profund în civilizația occidentală pentru a putea aspira la o poziție specială în cadrul Europei Apusene.

Și din perspectiva rușilor Europa Centrală continuă să fie o entitate vagă. Rușii, ancorați în tradiția lor slavă și ortodoxă, fac în primul rând o distincție între Occident și Orient. Europa de civilizație latină se delimitează astfel net de Rusia. Rușilor le vine greu să accepte faptul că există și popoare slave catolice și protestante, cu care împart doar limba, nu și religia. Pe de altă parte, occidentalul, la rândul lui, a șovăit timp îndelungat să considere Rusia o țară europeană. Abia prin procesul de modernizare inițiat de țarul Petru I Rusia a stabilit definitiv contactul cu Europa. Care este atunci situația celorlalte popoare cuprinse între cele două mari puteri regionale, Germania și Rusia ?

Krzysztof Pomian menționează că noțiunea de Europa Centrală nu a jucat nici un rol la polonezi, cehi, slovaci, sloveni și croați, dat fiind faptul că fiecare popor i-a dat un alt sens geografic și istoric. Pentru polonezi, bunăoară, conceptul amintește de vremurile tragice când Polonia era împărțită : de la sfârșitul secolului al XVIII-lea până la primul război mondial. Cehii, slovaci, slovenii și croații explică termenul prin raportare fie la dominația austro-ungară, fie la aspirațiile de extindere a spațiului vital al Germaniei. Publicistul polonez Adam Michnik, de exemplu, nu folosește deloc conceptul de Europa Centrală²³. Pomian ajunge la concluzia că „nu se poate vorbi de unitate culturală dacă nu există conștiința apartenenței la Europa Centrală”²⁴.

Istoricul maghiar Jenő Szűcs a preluat în 1983 teoria lui István Bibó (1911-1979), definind Europa Centrală ca hotarul apusean al Europei în sens geografic și cel răsăritean al Europei de Vest, în sens structural. Europa de Est reprezintă atunci regiunile care s-au aflat dincolo de *limes*-ul roman²⁵.

Poziția aceasta intermediară determină, într-adevăr, identitatea regiunii. Europa Centrală reprezintă deci o zonă istorico-temporală aparte, constituită între marile epoci de cristalizare a Europei. Naționalizarea a demarat aici mult mai târziu și s-a realizat într-o măsură mult mai mică decât în Europa Apuseană. Procesul de modernizare economică și socială nu este nici el atât de avansat. Statele se sprijină, ca atare, mai mult pe identități etnice decât pe criterii politice. Pentru formarea cetățeniei moderne și a democrației liberale, în aceste regiuni europene lipseau unele condiții indispensabile. Elementele definitorii pentru identitatea și apartenența națională erau, în Europa Centrală, limba și sentimentul de afinitate națională. Dat fiind amestecul de etnii predominant aici, formarea statelor naționale a fost mult timp o problemă discutată. Nicăieri în Europa secolului XX granițele nu și-au schimbat configurația atât de des ca în Europa Centrală.

În ceea ce mă privește, mă alătur părerii lui Jacques Le Rider, care definește Europa Centrală *ex negativo*²⁶. Partea aceasta a Europei constituie o „comunitate dictată de destin în perioade de criză”, care generează în permanență noi utopii. În această privință, discuția referitoare la Europa Centrală de la începutul deceniului al IX-lea a fost într-adevăr un simptom al schimbărilor sociale și spirituale care începuseră în imperiul sovietic de atunci.

Disidenții antisovietici recurgeau la imagini nostalgice ale Europei Centrale, pe care le propagaseră, de fapt, predecesorii lor de prin anii '30. În fruntea lor putem să-i așezăm pe Václav Havel și György Konrad. Concepțiile lor despre Europa Centrală sînt atât de diverse, încît nu pot fi aduse la un numitor comun. Pentru a submina realitatea politică a blocului răsăritean, ei au recurs la conceptul Europei Centrale. Scriitorul ceh Milan Kundera, exilat în Franța, formula ideea în felul următor : Europa Centrală este o parte a Occidentului latin ajuns sub stăpînire rusească, care din punct de vedere geografic se află în centrul continentului, în privința culturii este tributară Vestului, dar politic este legată de Est. Cu această definiție i-a ajutat nespus de mult pe polonezi, unguri, cehi și slovaci să se distanțeze de estul Europei, unde ajunseseră doar prin jocul politicii înalte.

Konrád definea Europa Centrală ca fiind o antiteză cultural-politică, o concepție despre lume care nu are nimic de-a face cu cetățenia, ci cu o anumită mentalitate²⁷. Pentru Kundera, Konrád, Havel și Michnik, ea constituia un program al cărui obiectiv principal era să înlăture obstacolul între Est și Vest, o împărăție a spiritului care garanta viabilitatea iluminismului și a civilizației europene față de sistemul răsăritean de teroare și dictatură.

Toți idealistii Europei Centrale aveau un țel comun : detașarea negatoare de Uniunea Sovietică. Konrád considera gîndirea elitei rusești marcată de două sisteme de valori : „Primul este sistemul apusean, creștin, european, pluralist, raționalist, dornic de schimbare, al doilea, sistemul asiatic, autocratic, imperial, dogmatic, susceptibil pînă la fanatism față de orice schimbare”. Comunismul de tip sovietic nu a făcut altceva decât să continue tradiția răsăriteană, conform căreia „aparatul imperial este mai presus de drepturile persoanelor”²⁸.

Estul în restrângere

Relațiile internaționale din a doua jumătate a secolului XX au fost marcate de antagonismul ideologic, politic și militar dintre lumea liberă a Vestului și imperiul comunist al Estului. Preponderența dimensiunii Est – Vest nu este atât de veche pe cât se crede de obicei.

La începutul secolului al XIX-lea, noțiunea de Europa de Est nu apăruse încă în cancelariile guvernamentale. Intelectualii și diplomații foloseau categoriile de Nord și Sud²⁹. Până atunci, Rusia și Polonia, împreună cu Suedia și Danemarca erau considerate regate nordice ale Europei.

De-a lungul secolului al XVIII-lea și la începutul celui de-al XIX-lea, harta continentului nostru s-a modificat radical, astfel încât, prin 1850, s-a impus definitiv în gândirea europeană perspectiva Est – Vest. Această nouă abordare geografică a fost determinată de faptul că regatul Suediei a pierdut regiunile baltice. Noțiunea de Europa de Est a rămas însă neclară timp de o sută de ani, de la războiul Crimeii (1853-1856) până la sfârșitul celui de-al doilea război mondial.

Abia acum, în perioada războiului rece, noțiunea a fost conturată definitiv, cuprinzând imperiul comunist al URSS, împreună cu Iugoslavia și Albania, cu sistemele lor politice similare. Europa de Est avea un profil exclusiv geopolitic și definea partea europeană a blocului răsăritean. O atare localizare nu avea nimic comun cu granițele culturale sau religioase. Acest concept politic era adesea în contradicție cu realitatea geografică. În timp ce, de exemplu, Viena era încadrată în Europa de Vest, Praga era considerată un oraș răsăritean ! !

De asemenea, din rațiuni politico-strategice Grecia făcea parte din Europa Occidentală, cu toate că grecii cu tradiția lor ortodoxă nu se încadrau deloc în cea catolic-protestantă a Apusului. Se impune, așadar, concluzia că pentru politicienii din perioada războiului rece abordarea politico-strategică era mai importantă decât realitatea culturală și religioasă. Din aceleași rațiuni, Spania lui Franco și Portugalia lui Salazar erau parte integrantă a „Europei libere”.

La mijlocul ultimului deceniu al secolului nostru, istoria se repetă. Din rațiuni de securitate militară a Europei Apusene se decide ce țări să facă parte din Europa propriu-zisă. Conform planurilor NATO, urmează ca în scurt timp Polonia, Cehia și Ungaria să fie acceptate în alianța militară apuseană, lista rămânând deschisă și pentru alte țări doritoare. Din decembrie 1995 Ungaria constituie deja o bază militară și strategică a pactului NATO, ceea ce ajută considerabil misiunea de pace din Balcani.

Până la primul război mondial, prin Europa de Est se înțelegea Rusia. În același timp, nu trebuie să uităm faptul că, în urma împărțirii teritoriului ei între Prusia, Rusia și Austria habsburgică, Polonia nu mai exista ca stat autonom. Ca urmare, Europa de Est începea dincolo de granițele răsăritene ale Prusiei și Austro-Ungariei.

Un lucru este cert, și anume : noțiunea de Europa de Est este de sorginte apuseană, Europa Occidentală trasând granițele geografice și politice ale continentului. Polonezii, ungurii, cehii și slovaci nu agreează denumirea de est-european și o preferă pe cea de central-european sau de european, pur și simplu.

Din discuțiile purtate la fața locului a reieșit faptul că oamenii din aceste țări înclină să fixeze granițele mai restrictiv. Îți dai seama că oamenii, considerându-se europeni, vor să se detașeze de vecinii lor de naționalitate slavă, mai ales de ruși. La această impresie ajunge orice călător prin Polonia și Ungaria.

În istoriografia lor, ungurii și polonezii susțin că au fost apărătorii creștinătății apusene în calea turcilor musulmani și a rușilor ortodocși. Încercările prin care a trecut Ungaria de-a lungul istoriei sale de un mileniu sînt comemorate pretutindeni, Ungaria fiind înțesată de monumente care amintesc de perioada ocupației otomane din secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Astfel, în cetatea de la Buda, pe terasa din fața castelului regal, se înalță statuia prințului Eugen, biruitorul turcilor, iar în apropierea porților Vienei, la intrarea în oraș, se află o placă comemorativă cu următoarea inscripție: „*In memoriam heroum christianorum pro urbe Buda mortuorum, Anno MDCLXXXVI*”.

Victoriile sau înfrîngerile în lupta cu dușmanul de la răsărit sînt și astăzi vii în memoria cetățenilor. Toți sîrbii știu ce a însemnat bătălia de pe Cîmpia Mierlei (1389), ungurii, ce a fost la Mohács (1526), polonezii, ce s-a întîmplat la Katyn etc. În vestul Europei, molohul societății saturate de bunăstare a șters trecutul în totalitate. Aici s-a instalat o amnezie colectivă. Aceasta n-a adus și o liniștire a conștiinței, dar trecerea timpului asigură oricum cicatrizarea rănilor trecutului. Adam Michnik mi-a spus, prin 1995: „Avem nevoie de amnistie, nu de amnezie, ca să putem construi o nouă societate”.

Istoriografiei naționale îi revine sarcina hotărîtoare de a crea noi identități. Dar ea riscă să se transforme într-un război al amintirilor sau să degenereze în pamflet politic în slujba unui stat național. Confruntarea Est – Vest s-a sfîrșit, oare, o dată cu războiul rece? Răspunsul este ambiguu: blocul răsăritean al imperiului comunist s-a prăbușit, dar au supraviețuit mentalitățile și culturile, care au împins granița mai spre est. Estul nu a încetat să existe, el doar s-a restrîns într-o anumită măsură³⁰.

Europa ca realitate și opțiune

Înainte de al doilea război mondial nu exista categoria de european. Oamenii se defineau, în primul rînd, ca german, francez, englez sau elvețian, deci recurgeau la categorii naționale. După părerea unui contemporan, prin anii '30 european era sinonim cu cosmopolit, iar ultimul termen avea, pentru mulți conservatori, și conotația de decadent³¹.

Ideea unei Europe unite s-a răspîndit abia după al doilea război mondial. Diplomații occidentali și-au propus ca prim țel schimbarea logicii după care se guvernaseră statele naționale, și anume, omogenizare internă și expansiune pe plan extern, iar apoi, includerea Germaniei și Franței, două state ce s-au războit de secole, în instituții comune precum Comunitatea Europeană a Oțelului și Cărbunelui și Comunitatea Economică Europeană. Dat fiind faptul că în estul continentului se constituise o nouă putere cu pretenții de hegemonie, strădaniile de unificare întreprinse de Europa de

Vest erau considerate și o apărare împotriva Uniunii Sovietice. După prăbușirea imperiului comunist și reunificarea Germaniei, situația s-a schimbat radical. Istoria Europei intră într-o nouă fază. Istoricul german Michael Stürmer a subliniat pe drept, în *Neue Zürcher Zeitung*: „Ne luăm astăzi rămas bun de la istoria contemporană”³². Noțiunea de „istorie contemporană” datează din perioada războiului rece, iar după 1989-1990 și-a pierdut valabilitatea. În perioada anterioară istoria încremenise parcă; astăzi s-a pus din nou în mișcare. Forțele motrice sînt de fapt mult prea vechi ca să încapă în memoria generațiilor încă în viață.

În primul moment de euforie, procesul întoarcerii în Europa a regiunilor estice părea ușor de realizat. Între timp s-a adevărat faptul că includerea Europei de Sud-Est și Răsăritene în arhitectura economică și politică a Europei Occidentale nu se poate realiza atît de repede³³. În ciuda retoricii oficiale, cadrul Europei nu s-a definitivat încă. Pentru a putea caracteriza Europa în ansamblu, trebuie să facem distincție între Europa ca un cadru politic și economic realizat deja, pe de o parte, și Europa opțională, pe de altă parte. Filosoful din Tübingen Otfried Höffe vede deosebirea în caracterul diferit al contractului social pe care se bazează ambele³⁴.

Din Europa în prima accepțiune face parte Uniunea Europeană, cu organul ei reprezentativ OSCE, care garantează securitatea colectivă și integritatea teritorială a statelor europene. Această Europă ridică pretenții asupra tuturor statelor, fără excepții, din Portugalia pînă în Rusia, din Islanda pînă în Malta. Timp îndelungat Consiliul Europei de la Strasbourg a fost garantul drepturilor liberale ale omului și al democrației de tip apusean. O dată cu aderarea treptată a țărilor din fostul bloc estic, rolul Consiliului Europei s-a extins. În mai 1989 Consiliul Europei număra 23 de state, șapte ani mai târziu, în februarie 1996, o dată cu aderarea Rusiei, cuprindea 39 de state.

Europa „obligatorie” se distinge de cea „opțională”, la care statele pot adera sau nu. După o luptă de concurență care a durat decenii întregi, Europa Bruxelles-ului se impune ca model de urmat. Comunitatea Economică Europeană, născută în 1951 din Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului, s-a transformat treptat în Uniunea Europeană. Conducerea în Europa „opțională” o dețin Germania și Franța, deoarece britanicii s-au retras într-o *splendid isolation* insulară.

După prăbușirea imperiului comunist, Europa și-a schimbat dimensiunile geografice. Timp de 40 de ani occidentalii își arogaseră termenul de „european” doar pentru ei. Instituțiile lor comunitare le definiseră cu nonșalanță „Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului”, „Comunitatea Economică Europeană”, „Consiliul Europei”, ca și cum Europa nu s-ar fi întins decît pînă la granița stabilită în perioada războiului rece. Acum, monopolul acesta asupra conceptului de Europa se clatină. Încă din 1980, Gorbaciov lansase formula referitoare la „Casa europeană comună”, aducînd astfel la masa tratatelor problema lărgirii Europei opționale.

O dată cu lărgirea se ivește și un al doilea aspect: în ce mod să fie construită Europa în privința instituțiilor comunitare? După părerea mea, ar fi greșit să se tindă spre un „unic stat național european”. Prăbușirea surprinzătoare a imperiului comunist demonstrează faptul că este imposibil să unești, pînă la pierderea identității, statele și popoarele europene constituite de-a lungul istoriei. Nici dictatura comunistă nu a reușit să omogenizeze statele est-europene.

Europa nu poate funcționa decât pe bază federalistă. Numai principiul federalismului permite să se realizeze între statele membre un minim de drepturi și politici comune. Statul și suveranitatea nu trebuie să conveargă în totalitate, susține istoricul german Reinhart Koselleck³⁵. Epoca statului clasic național, cu autodeterminarea sa absolută, a apus în Europa Occidentală, căci interdependențele multiple micșorează libertatea de acțiune a fiecărui stat în parte. Suveranitatea sa este încă destul de relevantă din punct de vedere politic pentru a-l feri de amestecul altor state sau al organizațiilor instituționale. Dacă este vorba însă de cooperare, Europa nu poate funcționa decât cu suveranități înjumătățite.

Dacă Europa de mîine va avea forma unui stat federal sau a unei uniuni statale, rămîne încă de stabilit. Dar existența unor elemente obligatorii în scopul realizării uniunii este absolut necesară. Și apoi, conceptul de „uniune” nu declanșează atîtea conotații emoționale în comparație cu acelea de „popor, națiune sau stat”. El evocă o formațiune juridică ce încearcă să organizeze funcționarea noii comunități.

Uniunea Europeană este însă afectată de faptul că economia funcționează trans-național, birocrația de la Bruxelles supranațional, în timp ce politica se limitează și în continuare la cadrul statal și național. Una din utopiile europenilor se referă la credința că tehnica, comunicațiile și economia pot accelera procesul de integrare politică. Dimpotrivă, omogenizarea crescîndă a civilizației europene declanșează și mișcări contrare, care sînt ancorate tocmai în domeniul politic al raportării la comunități aparent naturale. Economia și administrația tind să funcționeze după propriile lor legi, refuzînd influența politicului.

O Europă opțională are nevoie de un cumul de valori capabile să transmită o identitate europeană colectivă. Ce-i lipsește Europei este o opinie publică politică și care să se bazeze pe un discurs european global³⁶. Opinia publică acționează și astăzi în Europa conform unor legi naționale, un fapt cu urmări dezastruoase, mai ales atunci cînd se pun în discuție probleme europene de ansamblu. Chiar și alegerile în Parlamentul European nu au prezentat decât sporadic puncte de referință global-europene. Această deficiență nu ține numai de fragmentarea național-statală a continentului, ci și de diversitatea culturală și lingvistică, care, împreună cu prima, îngreunează formarea unei conștiințe europene.

Separarea conceptelor *demos* și *ethnos*

În dezbaterea referitoare la integrarea europeană nu ne putem lipsi de noțiunile *ethnos* și *demos*, cum menționează și Rainer Lepsius. Tema este următoarea: „Dacă în discuția despre Europa luăm ca punct de plecare noțiunea de popor cu sensul de comunitate pe bază de origine (*ethnos*), fundamentul rămîne mai mult decât nesigur”³⁷.

SUA nu constituie pentru Europa un exemplu, căci formarea națiunii americane nu se mai poate repeta. Dacă Europa constă din popoare și comunități politice cu tradiții îndelungate, Statele Unite ale Americii s-au format prin mai multe valuri de imigrare. Statele Unite reprezintă, de fapt, o societate multiethnică funcționînd într-un

stat comun. Europa, în schimb, este constituită din state și națiuni diferite, fiecare avînd istoria lui. În Statele Unite ale Americii, oamenii posedă o limbă de comunicare unică, în Europa sînt în circulație limbi dintre cele mai diverse. Din perspectiva istoriei universale, formarea unei „națiuni europene” ar fi posibilă numai în urma unui război catastrofal între civilizații, iar rezultatul ar fi mai degrabă o balcanizare decît o americanizare a continentului.

Dacă sub denumirea de „popor” înțelegem noțiunea politică *demos*, atunci suveranitatea politică stă pe primul plan. Așa cum *demos*-ul este purtătorul suveranității poporului pe plan național, el poate deveni și fundamentul democrației europene în Europa unită³⁸. Că o astfel de evoluție în Europa este posibilă o demonstrează istoria mai nouă a Elveției, care reușește să transmită unor comunități diferite din punct de vedere cultural și lingvistic o conștiință colectivă și o cultură politică comună.

După exemplul elvețienilor, europenii trebuie să se ferească de a amesteca diferitele planuri semantice ale noțiunii de „popor”. Acolo unde *demos*-ul se egalizează cu *ethnos*-ul, se ajunge la asimilări forțate, la asuprire sau expulzare și genocid. Dacă cetățenia politică este condiționată de considerente etnice, culturale sau religioase, unele segmente ale populației vor fi fără îndoială discriminate.

Procesul de integrare europeană nu va da naștere niciodată unei națiuni global-europene. Europa va trebui să adopte sistemul unui „stat al națiunilor” federativ și multicultural, care să cuprindă statele și națiunile într-o singură federație statală sau uniune federativă. Modelul federativ nu exclude nicidecum posibilitatea ca oamenii să se identifice în privința cetățeniei cu noua comunitate. Aceasta presupune însă ca cetățenia europeană să recunoască diversitatea culturală a continentului și să facă o distincție netă între domeniul cultural și cel politic. Identitatea politică a Europei opționale se bazează deci pe aderarea la o cultură politică comună și nu pe amintirea unui trecut cultural comun trăit cîndva. Această cerință poate să li se pară multor europeni de neînțeles, dar ea constituie consecința logică a primatului politicii.

În spiritul iluminismului, europenii vor continua să militeze pentru drepturile universale ale omului, ceea ce nu exclude posibilitatea ca occidentalii și cei din estul continentului să interpreteze diferit drepturile civile și cele universale, în funcție de tradiția lor culturală specifică. Toleranța în cauză nu duce la o relativizare a valorilor, dar contribuie la respectul reciproc în cadrul unei societăți multiculturale³⁹. O astfel de concepție permite rezolvarea problemelor legate de minoritățile autohtone și cele migratoare, încadrarea lor într-un sistem de referință și găsirea unor noi forme de rezolvare.

Uniunea Europeană presupune ca cetățenii Europei să adere la o identitate europeană și o cultură politică comună și să ajungă la un atașament constant față de Constituție. Este adevărat că migrările masive din regiunile estice mai sărace înspre Europa Apuseană accentuează tensiunile dintre grupurile etnice, dar o rezolvare pașnică se poate găsi dacă separăm consecvent cele două concepte, *demos* și *ethnos*, și, implicit, dacă evităm etnicizarea politicii.

Din moment ce Europa nu poate privi înapoi spre o nouă comunitate originară comună, drepturile cetățenești politice sînt pe primul plan. Principiile universale ale drepturilor omului și ale statului de drept pot fi aduse, într-un atare context, mai ușor

la un numitor comun cu interpretările particulare născute dintr-un mediu specific cultural, așa cum precizează filosoful german Jürgen Habermas : „Identitatea comunității politice, care nu trebuie afectată de nici o imigrare, depinde în primul rînd de principiile de drept ancorate în cultura politică și nu de un mod de viață specific etnic și cultural”⁴⁰. Imigranții, în schimb, trebuie să accepte regulile comunității politice istoricește stabilite⁴¹. Ei se adaptează la cultura politică a țării-gazdă, fără să fie nevoiți să renunțe la formele lor de viață religioasă sau culturală⁴². O primă condiție constă în cunoașterea limbii din regiunea respectivă, căci numai ea înlesnește comunicarea interculturală. Pe de altă parte, autohtonii trebuie, de asemenea, să renunțe la tot felul de mecanisme de „autoapărare”, care, de fapt, nu sînt decît expresia unui șovinism cauzat de bunăstarea materială.

Distincția netă între conceptele *demos* și *ethnos* este singura cale de realizare a coexistenței mai multor culturi în Europa de mîine. Numai dacă cetățenia statală, pe plan național sau european, nu se baricadează înspre exterior, ea va rămîne deschisă cetățeniei mondiale. Pentru a ajunge la o conștiință europeană, nu ne putem baza decît pe o conștiință de sine îndreptată spre viitor, ferm hotărîtă să transpună în practică Europa unită cu înțelepciune politică și toleranță culturală. Aici nu ajută în nici un fel tămîierea veșnică a istoriei trecute⁴³.

Pledoarie pentru cetățeanul cu dublă loialitate, respectiv dublă identitate

Primejdia unei confruntări ideologice între lumea comunistă și așa-zisa lume liberă a trecut, dar ne aflăm acum în toiul unor războaie civile etnonaționaliste fâțișe sau camuflate. În aceasta constă paradoxul istoriei universale după terminarea conflictului Est – Vest¹.

Națiunea este o simplă construcție ideatică sau o mărime preexistentă? Aceasta este problema esențială pe care am încercat să o clarific în prezentul eseu politico-istoric. Chiar dacă este vorba de un fenomen natural, o construcție socială sau o pură invenție, nu definim prin aceasta eficiența conceptului de națiune, căci nici entitățile artificiale nu sînt mai puțin reale și nu prezintă o durată mai puțin îndelungată. Oricum am defini națiunea, ea există. Că vreodată va fi înlocuită de alte identități colective, aceasta este foarte posibil. Teza referitoare la caracterul artificial al națiunii este foarte răspîdită în Occident; în estul Europei însă nu a găsit aprobare. Putem concluziona atunci că Occidentul a învins naționalismul, pe cînd în răsăritul continentului el constituie încă o primejdie permanentă? Nicidecum. Vestul și estul Europei parcurg în prezent pur și simplu epoci diferite. Iată, așadar, un exemplu pentru non-simultaneitatea simultaneității.

În încheiere, aș vrea să sintetizez unele concluzii sub formă de teze:

1. Stadiul diferit al naționalizării constatată în regiunile vestice față de cele estice ale Europei se explică prin epocile diferite pe care le parcurg, epoci reprezentative pentru anumite trepte în dezvoltarea modernă a societății și în cristalizarea unei conștiințe colective.

În prima fază s-au constituit state naționale moderne în Anglia, Franța, țările scandinave și Elveția, ca rezultat al revoluțiilor și al transformărilor generate de acestea.

A doua fază a adus cu sine unificarea politică a mai multor părți dintr-o anumită națiune culturală și lingvistică, separate pînă atunci din punct de vedere statal. Exemplele cele mai ilustrative le reprezintă Italia și Germania. În paralel s-au desfășurat în Polonia și Norvegia mișcările de unificare națională.

A treia fază este specifică Europei de Est, Sud-Est și regiunilor estice ale Europei Centrale. În urma prăbușirii imperiilor Țarist, Otoman și Habsburgic s-au format

state noi. Cunoscuta de noi state naționale cuprindea Grecia, Bulgaria, Serbia, România, Cehoslovacia, Finlanda etc.

Prăbușirea imperiului sovietic, la începutul anilor '90, a făcut posibil ca, într-o nouă fază, alte state naționale să-și câștige independența, de exemplu Estonia, Letonia, Lituania, Ucraina, Belarus și Georgia. Conflictele naționale au declanșat în fosta Iugoslavie și Uniunea Sovietică războaie civile, al căror rezultat nu se întrevede încă.

2. În politica europeană, la sfârșit de secol XX, o perioadă preponderent naționalistă ia locul fazei internaționaliste din intervalul 1945-1989.

Sfârșitul secolului XX a adus cu sine prăbușirea ultimului mare imperiu din Europa. Aparent, statele naționale câștigă tot mai mult teren pe scena politicii internaționale². Chiar dacă Uniunea Europeană se conturează tot mai bine în domeniul economiei, comunicațiilor și al transporturilor, statele naționale dețin încă, la fel ca în trecut, locul central.

Sociologul francez Alain Touraine menționa undeva că în țările vestice, o dată cu rezolvarea problemelor sociale, reapare problema națională³. Statul bunăstării de tip occidental a atenuat luptele de clasă și, parțial, le-a eradicat. S-a format, ca atare, o largă pătură de mijloc care nu mai prezenta vreo solidaritate de clasă. Cât timp în estul continentului funcționa sistemul comunist, în Vest socialismul încă mai constituia o utopie reală. Pe măsură ce problema socială și-a pierdut din importanță, s-a constatat reapariția celei naționale, sub formă de dezbateri referitoare la principiul identității. Dispariția amalgamului anticomunismului a generat în Europa Apuseană un vid spiritual. În regiuni întinse ale Europei Răsăritene naționalismul devine opiul pseudoreligios pentru popoarele dezorientate și supuse unor transformări postcomuniste foarte dureroase.

După faza internaționalistă a istoriei universale (1945-1989) urmează una naționalistă. În perioada războiului rece se credea, atât în vestul, cât și în estul Europei, că dezvoltarea economiei va duce la dispariția statului național și, prin urmare, la eradicarea oricăror forme de naționalism. Toate guvernele erau ferm convinse că piața va învinge politica. Așa cum constată francezul Alain Minc, politicienii de frunte ai Occidentului, printr-o răstălmăcire aproape perversă a internaționalismului proletar, credeau în internaționalismul economiei de piață. Problema națională nu intra nici în preocupările lor, nici în ale stângii socialiste.

3. În țările fostului bloc estic reînvie forțele etnonaționaliste, înghețate pînă acum de dominația comunismului sovietic.

Implozia comunismului în Europa ne demonstrează că sistemele de guvernare și filosofii se prăbușesc mult mai ușor decât identitățile etnice și conștiința națională. După destrămarea imperiului sovietic, ucrainenii, georgienii, lituanienii, letonii și estonii reiau dezvoltarea național-statală, fază pe care Europa de Vest, Italia și Germania au depășit-o deja.

În perioadele de criză ale imperiilor, oamenii caută refugiu în comunități mai mici cum sînt poporul, tribul, limba și religia, căci acestea le oferă, aparent, mai multă siguranță în haosul general. Astfel procedează și popoarele din estul continentului, care se raportează la principii culturale-naționale și, în consecință, proclamă

limba și etnia drept bazele noilor state naționale. Acolo unde popoare oprimate în trecut au acum posibilitatea să-și expună părerile politice, ele o fac în limba proprie, pe care o proclamă limbă de stat.

Ceea ce cu doar câțiva ani în urmă era de neconceput în Europa a devenit astăzi realitate. Astfel, sîrbii, croații, bosniacii, ortodocșii, catolicii și musulmanii s-au antrenat într-un război crîncen de secesiune, însoțit de interminabile expulzări în masă, de „purificări etnice” și genociduri. Se pare că o dată cu naționalismul s-a reinstaurat, în unele regiuni ale Europei, barbarismul. Istoricul american Eric Hobsbawm are dreptate cînd afirmă că, după un secol și jumătate de progres, începînd cu 1914 barbaria și-a făcut din nou intrarea în Europa⁴.

4. Procesul de apropiere a națiunilor inițiat în Europa Occidentală după 1945 a generat în mai multe state naționale revalorificarea culturilor și a limbilor regionale.

Conflictul Est – Vest din perioada războiului rece a făcut ca problema limbii să treacă în plan secund. A trebuit mai întîi ca economiile naționale să-și revină după catastrofa războiului.

În anii '60 asistăm la revenirea motivelor naționale în dezbaterile politice. Astfel, față de instituțiile supranaționale de la Bruxelles, Charles de Gaulle accentua interesele celei de-a V-a Republici franceze. În același timp au demarat, în Tirolul de Sud, în Țara Bascilor, în regiunea Jura din Elveția, în Corsica, în Scoția, Alsacia etc., mișcări pentru obținerea autonomiei regionale care militau pentru reevaluarea etniei, culturii și limbii regionale neglijate.

Mișcarea separatistă din regiunea Jura se constituie în Elveția deja în anii '50⁵. Începînd din 1974 au avut loc aici mai multe referendumuri, care au dus, în 1978, la înființarea noului canton Jura, ceea ce a însemnat totodată prima schimbare majoră petrecută în statul federal elvețian înființat în 1848. Tirolul de Sud, o regiune de limbă germană care a fost anexată după primul război mondial Italiei, a obținut în 1969 autonomia. Cel mai mare succes l-a repurtat regionalismul în Spania. După moartea dictatorului Franco, limbile bască, catalană și galițiană au fost recunoscute ca limbi de stat, spaniola rămînînd aici limba oficială doar în domeniul circulației de orice fel și al aparatului administrativ.

5. În Europa nu există un concept unitar de națiune, dimpotrivă, aici s-au cristalizat două accepțiuni : cea politică și cea etnic-culturală.

Acolo unde conștiința națională s-a putut forma într-un stat deja existent, națiunea este una politică⁶. Națiunea este similară cu cetățenia. În SUA, Franța și Elveția toți cetățenii își exprimă voluntar apartenența la comunitatea politică.

Conform modelului occidental, statul național se bazează pe actul de voință subiectiv al locuitorilor. În studiile politice redactate de elvețieni apare, adesea, termenul de „națiune pe bază de voință”, menționîndu-se astfel faptul că diferitele grupuri lingvistice sau confesionale vor să trăiască într-un stat comun.

Acolo unde conștiința națională nu s-a putut raporta la un stat deja existent, popoarele au recurs la criteriul nestatului, de exemplu originea comună, limba și cultura. Din efortul lor a reieșit o comunitate pe bază de origine și cultură comună. În această accepțiune națiunea se raportează la criterii aparent obiective, cum sînt considerate

cele etnic-culturale. Începînd cu Congresul de la Viena (1815) și pînă la Conferința de pace de la Paris (1919), concepția respectivă a generat uriașul val de „trezire a popoarelor” – așa-zisul *risorgimento* – care a contribuit decisiv la schimbarea hărții politice a Europei. Un fenomen similar se desfășoară și în prezent, după prăbușirea imperiului sovietic.

Naționalismul cultural a fost deci criteriul decisiv în formarea statelor naționale din estul și sud-estul Europei. Italienii și germanii, cehii și slovaci, locuitorii țărilor baltice și finlandezii constituiau deja o națiune, înainte de a forma, realmente, un stat național.

În limba germană națiunea exprimă un popor cu conștiință politică, care își formează un stat propriu, dar care nu trebuie să se identifice în totalitate cu acesta⁷. Din națiunea germană face parte oricine vorbește limba germană și poate atesta o descendență culturală germană. În Germania criteriul decisiv pentru obținerea cetățeniei este arborele genealogic, nu locul nașterii. În Franța, problema se pune cu totul altfel. Aici primează locul nașterii. Ca atare, cine s-a născut pe pămînt francez este totodată cetățean francez. Conform conceptului de națiune etnic-culturală al germanilor, aparțin poporului german și oameni care trăiesc în afara granițelor și, invers, cine nu face parte din poporul german rămîne un străin.

În vestul Europei și în SUA s-a cristalizat națiunea politică, care accentuează momentul subiectiv. Criteriul cel mai important îl reprezintă faptul că poporul posedă un guvern propriu, pretinde pentru sine drepturile omului și solicită drepturi politice fundamentale.

Libertatea este tot atît de importantă ca și unitatea. Ceea ce îi unește pe oameni este voința lor de a trăi într-un stat comun. Deci, națiunea înseamnă statul comun, voința politică, acel „*plébiscite de tous les jours*” (Ernest Renan). Astfel se poate determina statul național și din punct de vedere teritorial. A face parte dintr-o națiune definește, implicit, și faptul de a locui pe teritoriul acelui stat și nu al altuia.

Ce importanță au toate acestea pentru Uniunea Europeană? Forul în cauză are nevoie de o identitate exclusiv politică. Ea nu se poate baza decît pe un continent care se definește politic, nu etnic-cultural, și pe exprimarea subiectivă și voluntară a apartenenței, nu pe o comunitate de proveniență prestabilită.

6. *Chiar dacă limba oficială ocupă locul central în realizarea identității colective a statelor naționale occidentale, în viața cotidiană se menține la unele popoare comunicarea bilingvă sau multilingvă.*

Chiar și în cazul națiunilor culturale clasice, comunicarea unilingvă nu este un fenomen realizat în totalitate. Limba națională predomină în sfera oficială și reprezentativă, dar viața de zi cu zi este marcată de circulația mai multor limbi. Chiar și în Franța s-au putut menține limbi locale, de exemplu corsicana sau bretona.

Elveția nu constituie un caz de excepție, cum adesea se consideră. Unic este faptul că recunoașterea mai multor limbi oficiale a fost stipulată în Constituția țării încă din secolul al XIX-lea. În 1938, Confederația elvețiană a declarat retoromana cea de-a patra limbă oficială, cu toate că aceasta nu era o limbă standardizată, ceea ce înseamnă că nici răspîndirea, nici prestigiul cultural al unei limbi nu joacă vreun rol în schimbarea statutului ei.

Pentru Constituția federală a Elveției este semnificativ faptul că prezintă, în materie de folosire a limbii, numai indicații foarte generale. Libertatea absolută în utilizarea unei limbi sau a alteia nu este stipulată nicăieri, pentru că autorii Constituției se temeau de eventuale conflicte generate de o astfel de concepție. Problema limbii în viața cotidiană are nevoie, în primul rând, de o cultură politică tolerantă, afirmă filosoful Elmar Holenstein⁸. Reglementările legale nu ajută la nimic dacă lipsește toleranța culturală.

În statele multinaționale din Europa s-au aplicat legi specifice în vederea protejării grupurilor etnice minoritare. Menționăm în acest context numai Finlanda, care a proclamat ca limbi oficiale atât finlandeza, cât și suedeza, după ce și-a obținut independența în 1917⁹. Toate legile sînt redactate în ambele limbi, cu toate că nici 5% dintre locuitori nu vorbesc suedeza. Această generozitate excesivă față de minorități se explică prin faptul că Finlanda făcuse parte din regatul Suediei pînă la începutul secolului al XIX-lea. După războiul cu Rusia (1808-1809), Finlanda fusese cedată Imperiului Țarist. Suedeza și-a păstrat totuși rolul cultural printre finlandezi, în pofida formării conștiinței lor naționale. Elitele finlandeze foloseau, în tot secolul al XIX-lea, suedeza ca limbă culturală. Legea lingvistică din 1922 a împărțit țara din punct de vedere administrativ în regiuni unilingve și bilingve, localitățile fiind declarate bilingve dacă cel puțin 10% dintre locuitori, respectiv minimum 5.000 de oameni, reprezentau minoritatea lingvistică. Din 1991 încoace și limba laponă figurează ca limbă oficială.

7. Diversitatea culturală nu periclitează coeziunea unui stat atît timp cît granițele politice nu se suprapun cu cele culturale.

Dacă într-un stat s-au cristalizat două comunități lingvistice puternice în regiuni distincte, s-a instalat cu timpul corporatismul lingvistic. În plan statal acest fenomen are efect dezintegrator. Astfel, în Cehoslovacia și Belgia problema limbii a dizolvat statul centralizat.

Faptul că Elveția a reușit să evite „belgizarea” se explică prin faptul că aici granițele politice și administrative nu coincid cu cele culturale, respectiv cu cele lingvistice și confesionale. În măsura în care procesul de centralizare a vieții sociale va duce la diminuarea rolului cantoanelor, granițele regionale lingvistice se vor impune tot mai mult prin intermediul mijloacelor de comunicare în masă și vor încuraja astfel crearea unui corporativism de tip belgian în Elveția.

Ca urmare a intrării trupelor turcești în Cipru, insula s-a divizat în două regiuni diferite din punct de vedere lingvistic și religios: Ciprul grecesc și cel turcesc. Exemplul acestei insule demonstrează încă o dată faptul că granițele etnice periclitează unitatea politică numai acolo unde contradicțiile religioase se suprapun cu cele de natură culturală sau/și economică.

Elveția a fost, pînă acum, scutită de asemenea fenomene. Granițele noului canton Jura, creat în anii '70 în urma mai multor referendumuri, se suprapun cu cele confesionale. La noul canton de limbă franceză au aderat districtele și comunele catolice, în timp ce comunele protestante, chiar dacă erau, de asemenea, de limbă franceză, au rămas în cadrul cantonului de limbă germană Berna. Districtul catolic de limbă

germană Laufental s-a separat de cantonul protestant Berna și s-a unit cu cantonul Basel. În nord-vestul Elveției mocnește un conflict asemănător celui din Irlanda de Nord, însă datorită adoptării unor reglementări înțelepte el este deja în curs de aplanare.

Etnicizarea, adică suprapunerea granițelor politice cu cele culturale, distruge, de regulă, unitatea politică a unei comunități multinaționale. Pacea și stabilitatea Elveției se bazează pe faptul că aici liniile de demarcație politico-administrative nu se suprapun cu cele lingvistice și confesionale. Așa, de exemplu, există în Elveția catolici francezi și germani, dar și protestanți francezi și germani, care, pe deasupra, locuiesc în cantoane diferite. Acest sistem prezintă avantajul că toate minoritățile pot fi, de la caz la caz, mai puternice decât majoritatea culturală. Fiecare cetățean aparține, de fapt, unei minorități și posedă în rândurile celorlalte minorități aliați potențiali. Elveția este deci un conglomerat de minorități alternative. Aceasta nu înseamnă că aici nu există conflicte de ordin lingvistic sau confesional, dar pînă acum ele au putut fi aplanate tocmai prin alternanța minorităților.

8. *Deși multiculturalismul și multinaționalismul se referă în multe privințe la același lucru, ele sînt totuși două concepte diferite.*

Această teză se poate demonstra cel mai bine comparînd SUA cu Europa. Statele Unite ale Americii sînt o uniune de popoare, rase și religii care împărtășesc aceeași cetățenie politică, fără să posede însă pe teritoriul federal vreun ținut bine delimitat.

Spre deosebire de SUA, Europa este constituită din state care s-au format de-a lungul istoriei, cuprinzînd deci state, nu numai naționalități. Ca atare, Europa este, concomitent, un continent multicultural și multinațional. Cele mai multe popoare europene posedă un teritoriu propriu, în posesia căruia au ajuns fie prin separări, fie prin cucerire sau în urma unor acorduri de pace. Popoarele europene urmăresc, de regulă, să înglobeze etnia sau națiunea lor într-un stat național, căci ele consideră teritoriul drept baza puterii politice. Astfel s-au suprapus în secolele al XIX-lea și al XX-lea granițele culturale, respectiv lingvistic-etnice, cu cele politice.

În cazul unui stat federal, multiculturalismul nu este nicidecum un dezavantaj. Această regulă au încălcat-o Belgia și Cehoslovacia, fapt ce a dus la grele conflicte lingvistice și în cele din urmă la scindarea țării.

În 1920, ceha și slova erau în Cehoslovacia limbi oficiale. Modelul unui stat central omogen a făcut ca în perioada interbelică statul cehoslovac să nu se întărească deloc, pentru ca la sfîrșitul secolului să ajungă la scindare. Într-un stat unitar centralizat popoarele devin centrifuge. Dacă li se oferă o constituție federală, ele devin centripete. Acest adevăr l-a rostit, în secolul al XIX-lea, austriacul Adolf Fischhof¹⁰. Statul poate fi federal fără a fi neapărat și multinațional. Dar un stat multinațional nu poate dăinui decît pe bază federală.

9. *Societățile moderne se caracterizează printr-o rețea diversificată de relații, loialități și interese particulare sau colective.*

Societățile multiculturale pot dăinui ca formațiuni politice dacă separă identitățile culturale de cele politice. Din moment ce se diversifică identitățile, etnicizarea politică pierde din importanță.

O comunitate politică poate pretinde de la cetățenii ei loialitate politică, dar nicidecum asimilare culturală, subliniază pe bună dreptate Michael Walzer și Jürgen Habermas¹¹. Statul asigură doar cadrul politic în interiorul căruia societatea civilă aplică propriile ei reguli. Numai pe baza neutralității culturale din partea statului se poate dezvolta societatea civilă, care, la rîndul ei, consideră toleranța culturală o virtute. Numai astfel a putut lua naștere în SUA și Elveția o conștiință a comunității. Acolo cetățenii prezintă o dublă loialitate: una politică și una culturală. La fel ca în SUA și Elveția, cultura trebuie să rămînă și în Europa „anonimă”. Cetățenii sînt, așadar, oameni „cu dublă loialitate”, cum îi definește Horace M. Kallen. Pe viitor ar trebui să vorbim numai de germani-elvețieni, italieni-elvețieni, afro-americani și anglo-americani, maghiaro-europeni și austro-europeni etc¹².

Dublă identitate va constitui mereu un focar de tensiuni, căci în permanență se va pune problema care parte este mai importantă. Deoarece loialitatea politică nu este legată de culoarea pielii, religie sau limbă, ea rămîne o identitate cetățenească. Așa se explică de ce americanii și elvețienii țin mai presus de orice la republicanismul, Constituția, istoria și drapelul lor. Dar să nu ne amăgim. Sistemul economic, de comunicație și educație au creat, în secolul XX, și în statele multinaționale o cultură comună. Dacă un elvețian pleacă în străinătate, se simte elvețian, chiar dacă acasă pune pe primul plan originea sa cantonală, lingvistică și poate chiar și pe cea religioasă. Ambivalența în cauză demonstrează faptul că cetățeanul cu dublă identitate se adaptează ca unameleon la mediul înconjurător.

Pe măsură ce naționalizarea trece dincolo de domeniile economic și politic, cuprinzînd și sfera spirituală, se observă o accentuare a reacțiilor de opoziție din partea minorităților culturale. Ele subliniază statutul lor de minoritate și deci diferența culturală, fapt ce poate duce la o adevărată rebeliune politică. Astfel, presiunea economică și politică exercitată de Elveția de limbă germană a avut ca urmare faptul că elvețienii de limbă franceză și-au accentuat în ultimul timp, mai mult ca în trecut, particularitatea lor culturală și au inventat Romandia.

10. *Europa sub semnul societății de imigrare*

Societatea de imigrare a devenit regulă generală, chiar dacă se mai aud voci care susțin că ea constituie un caz de excepție¹³. Așa cum menționează Daniel Cohn-Bendit și Thomas Schmid, ceea ce a fost străin și-a pierdut trăsăturile aparte și a devenit caz normal. Ca atare, autohtonii sînt nevoiți să-și reconsidere cultura și valorile în mod critic, mai ales în privința pretențiilor etnocentrice absolutiste pe care le manifestă. Sociologul Georg Simmel afirmă în mod just că străinul nu mai este cel care astăzi vine și mîine pleacă, ci acela care astăzi vine și mîine rămîne¹⁴.

Statul național european se vede confruntat, pe de o parte, cu procese de eroziune progresivă, care atacă, de sus și de jos, tot ce este național. Pe de altă parte însă, naționalul cîștigă din nou teren, ca o reacție la procesul de integrare europeană, ca urmare a prăbușirii imperiului sovietic și ca reflex față de imigrările masive. Cele mai multe state europene au devenit din anii '60 încoace tot mai pestrițe din punct de vedere etnic și cultural. Acest proces contrastează cu omogenizarea prin care au trecut concomitent statele naționale.

Eterogenitatea cauzată de imigrare decurge paralel cu pierderile în privința suveranității, pe care le înregistrează statele naționale ca urmare a globalizării. Ambele tendințe au condus în Occident la aprige dispute privind politica față de refugiați, de imigranți și cea europeană, precum și pe tema deschiderii în continuare sau a închiderii „porților”. Uniunea Europeană încearcă să realizeze o piață de muncă liberă, dar nu aduce atingere dreptului constituțional al statelor naționale de a decide singure asupra acordării cetățeniei¹⁵.

În condițiile unei interdependențe internaționale, care înseamnă implicit o suveranitate diminuată, ale unei rețele comunicaționale tot mai dense și ale migrărilor demografice masive, problema cetățeniei devine cu atât mai importantă. Sute de mii de oameni au ajuns în situația să locuiască și să muncească într-o țară, dar să nu posedze cetățenia și drepturile ce decurg din aceasta. Realitatea aceasta preocupă atât țările respective, cât și Uniunea Europeană, pentru că statutul de semicetățean nu poate dura la nesfârșit.

În acest context devine decisivă problema dacă imigranții întâlnesc comunități etnice, lingvistice și religioase stabilite pe un teritoriu bine delimitat sau nu. În Europa toți imigranții se stabilesc în ținuturi reclamate de autohtoni ca fiind proprietatea lor și pe care le apără cu toate mijloacele. De aceea imigrarea în America de Nord este mai ușoară, statul nefiind omogen din punctul de vedere al etniilor și comunităților religioase. Acolo unde cultura și etnia nu dețin un loc central în stat, imigranții se pot adapta mai ușor la cultura autohtonă, chiar dacă nu dețin cetățenia de la bun început.

Migrările căutătorilor de locuri de muncă și ale refugiaților fac ca Europa să semene tot mai mult cu Statele Unite ale Americii, devenind o societate multiculturală. Integrarea economică șterge încetul cu încetul granițele politice. Societatea multiculturală specifică Europei de mâine are nevoie de un *modus vivendi* care să asigure diversitatea în unitate.

La sfârșitul secolului XX problemele etnice nu se mai pot rezolva prin segregare sau prin expulzare. Segregarea se aplică acolo unde persistă diferențe prea mari între grupurile etnice, așa încât ele trebuie menținute prin separare organizatorică. Această concepție are la bază, fățiș sau camuflat, o gândire de tip apartheid, care îl exclude pe străin din comunitate. Dar nici asimilarea totală a minorităților nu constituie o soluție, căci ea presupune ca diferențele să fie complet înlăturate.

Așa cum subliniază politologul din Graz Joseph Marko, autonomia și integrarea sînt singurele metode de rezolvare a deosebirilor culturale dintr-o perspectivă pluralistă, ele asigurînd, totodată, egalitatea între culturi¹⁶. Multiculturalitatea se poate realiza numai cu condiția ca toate culturile să fie considerate perfect legitime. Recunoașterea deosebirilor implică și acordarea unei anumite autonomii. Este adevărat faptul că în permanență va exista un cîmp de tensiune între autonomie și integrare, pentru a se evita, pe de o parte, asimilarea totală și, pe de altă parte, izolarea latentă.

Uniunea Europeană are dificila sarcină de a asigura identitatea culturală a popoarelor autohtone, dar, în același timp, de a nu împiedica mobilitatea socială în societatea modernă. Europa stă oarecum în fața alternativei: ori să se balcanizeze, ori să se helvetizeze.

Întîmplarea a vrut ca la începutul secolului XX și deopotrivă la sfîrșitul lui să izbucnească în Sarajevo un „incendiu”, ca o prevestire macabră. Asasinarea lui Franz Ferdinand, la 28 iunie 1914, a declanșat un război naționalist de patru ani. Pe ruinele Europei, după prima tragedie, s-a născut o nouă lume statală. Acum, la sfîrșit de secol, Europa este din nou amenințată, de tendințe naționaliste exacerbate. În timpul războiului civil din Iugoslavia (1991-1995), Sarajevo a devenit iarăși focarul politicii internaționale, ca simbol negativ al nebuniei naționaliste.

Ceea ce s-a întîmplat în Balcani și se întîmplă și în prezent în alte locuri nu este decît radicalizarea brutală a proiectului etnonațional care a stat la baza lumii statale din Europa.

În procesul atotcuprinzător al modernizării, multe zone europene trec printr-o perioadă de etnicizare crescîndă a societății și politicii.

Sarajevo este pretutindeni.

ANEXĂ

NOTE

Sarajevo nu este un accident

1. Nu comentez înșiruirea aparent incoerentă a localităților la începutul eseului. Descifrarea ei vine o dată cu lectura. Vezi pp. 59 și urm.
2. Jean Baudrillard, „Kein Mitleid mit Sarajevo”, în *Lettre International* (1995), nr. 31, pp. 91-92.
3. Predrag Matvejević, „Sarajevo, rana noastră. Fiecare punct înseamnă o scindare”, în *Lettre International* (1995), nr. 31, pp. 32-33; vezi, de asemenea, Predrag Matvejević, *Épistolaire de l'autre Europe*, Paris, 1993.
4. Vezi Jacques Picard, *Die Schweiz und die Juden 1933-1945. Schweizerischer Antisemitismus, jüdische Abwehr und internationale Migrations- und Flüchtlingspolitik*, Zürich, 1994, pp. 145-146; „Die Flüchtlingspolitik der Schweiz in den Jahren 1933 bis 1955”. Bericht an den Bundesrat zuhanden der eidgenössischen Räte von Professor Dr. Carl Ludwig, Berna, 1957, pp. 85-151; Walter Schläpfer, Johannes Baumann, „1874-1933”, în: Urs Altermatt, *Die Schweizer Bundesräte. Ein biographisches Lexikon*; Zürich/München, 1991, pp. 384-388. Cu ocazia celei de-a 50-a aniversari a sfârșitului războiului, președintele federal Kaspar Villiger a recunoscut în fața parlamentului federal această „greșeală de neiertat” a politicii elvețiene. Vezi *Neue Zürcher Zeitung*, 8 mai 1955.
5. *Time. The weekly newsmagazine*, 11 martie 1996. Cifrele nu sînt unanim acceptate, *Time* se referă la o jumătate de milion; vezi, de asemenea, răspunsul ambasadorului croat la Washington, Miomir Zuzul, în *Time*, 1 aprilie 1996.
6. Eric Hobsbawm, *Das Zeitalter der Extreme. Weltgeschichte das 20. Jahrhunderts*, München/Viena, 1995, p. 28. Originalul englezesc a apărut în 1994 la Londra, sub titlul: *Age of extremes. The short twentieth century 1914-1991*.
7. Vezi, de exemplu, Rita Jalali, Seymour Martin Lipset, „Racial and Ethnic Conflicts: A Global Perspective”, în *Political Science Quarterly*, 107 (1992-93), nr. 4, pp. 585-606.
8. Părerea e împartășită de François Furet. Vezi Ralf Dahrendorf, François Furet, Bronislaw Geremek, *Wohin steuert Europa? Ein Streitgespräch*, editat de Lucio Caracciolo, Frankfurt pe Main/New York, 1993, p. 67. Ediția originală italiană a apărut în 1992 la Roma, sub titlul: *La democrazia in Europa*.
9. Tony Judt, „Der neue Nationalismus”, în *Merkur Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken*, 48 (1994), nr. 12, pp. 1047-1064; Hugo Büttler, „Neuer Nationalismus. Die vielen Dimensionen eines wiederbelebten politischen Orientierungsmusters”, în *Neue Zürcher Zeitung*, 14-15 octombrie 1995.

10. Vezi, de asemenea, Isaiah Berlin, *Der Nationalismus*, Frankfurt pe Main, 1990 ; William Pfaff, *Die Furien des Nationalismus. Politik und Kultur am Ende des 20. Jahrhunderts*, Frankfurt pe Main, 1994.
11. Teza aceasta este unanim acceptată în literatura occidentală recentă. Vezi Heinrich August Winkler (ed.), *Nationalismus*, ed. a 2-a adăugită, Königstein/Ts., 1985, Eric Hobsbawm, *Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780*, Frankfurt pe Main, 1992 ; versiunea originală a apărut în 1990 sub titlul : *Nations and nationalism since 1780. Programa, myth, reality* ; Ernest Gellner, *Nationalismus und Moderne*, Berlin, 1991. Originalul englezesc a apărut în 1983 la Oxford, sub titlul : *Nations and Nationalism* ; vezi, de asemenea, raportul lui Dieter Langewiesche, „Nation, Nationalismus, Nationalstaat : Forschungsstand und Forschungsperspektiven”, în *Neue Politische Literatur*, 1995, nr. 1, pp. 190-236.
12. Vezi Hans-Gerd Jaschke, „Formiert sich eine neue soziale Bewegung von rechts ? Folgen der Ethnisierung sozialer Konflikte”, în *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 1992, nr. 12, pp. 1437-1447.
13. Într-un mod asemănător argumentează și politologul Joseph Marko în lucrarea sa *Autonomie und Integration. Rechtsinstitute des Nationalitätenrechts im funktionalen Vergleich* ; Viena/Köln/Graz, 1995.
14. Seymour Martin Lipset, *Political man*, Garden City (USA), 1963.
15. Michael Walzer, „Politik der Differenz. Staatsordnung und Toleranz in der multi-kulturellen Welt”, în *Transit. Europäische Revue*, 1994, nr. 8, pp. 5-20.
16. Vezi Ralf Dahrendorf, *Der moderne soziale Konflikt. Essay zur Politik der Freiheit*, München, 1994.
17. Pe această temă am preluat numeroase informații de la Rogers Brubaker, *Staats-Bürger. Frankreich und Deutschland im historischen Vergleich*, Hamburg, 1994, p. 233. Ediția originală a apărut în 1992, sub titlul : *Citizenship and Nationhood in France and Germany*.

Partea întâi

Zonele istorico-temporale și națiunile Europei

1. La o concluzie asemănătoare ajung numeroși istorici : Theodor Schieder, *Nationalismus und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*, editat de Otto Dann și Hans-Ulrich Wehler, Göttingen, 1991 (studiul original al lui Schieder a apărut în 1964) ; John Lukacs, *Die Geschichte geht weiter. Das Ende des 20. Jahrhunderts und die Wiederkehr des Nationalismus*, München, 1994 ; Lothar Gall, „Die Nationalisierung Europas seit der Französischen Revolution”, în *Wirtschaft, Gesellschaft, Unternehmen – cuvîntarea solemnă pentru Hans Pohl cu ocazia împlinirii vârstei de 60 de ani*, editată de Wilfried Feldenkirchen, Frauke Schöner-Röhlk și Günther Schulz, vol. II, Stuttgart, 1995, pp. 568-579.
2. Lukacs, *Die Geschichte geht weiter*, p. 271. Următorul citat : p. 252.
3. O privire de ansamblu asupra dezbaterilor pe tema naționalismului găsim la Heinrich August Winkler, *Nationalismus* ; vezi mai ales introducerea, pp. 5-46. Pentru punctul de vedere francez, vezi Jacques Rupnik (ed.), *Le déchément des nations*, Paris, 1995.
4. Lothar Gall, *Die Nationalisierung Europas seit der Französischen Revolution*, p. 570.

1. Ce este, de fapt, o națiune ?

1. Mai multe idei cuprinse în prezentul capitol le-am expus la prelegerile ținute la Collegium Budapesta, de exemplu cu ocazia conferinței *Cultural Crossroads in Europa* (8-10 mai 1995) și a seminarului „Nation, State and Ethnicity” (19-20 mai 1995). Mulțumesc cu acest prilej pentru discuțiile deosebit de interesante lui Bogdan Bogdanov (Sofia), Alessandro Cavalli (Pavia), Lóránt Czárán (Cluj), Horst Haselsteiner (Viena), István Hont (Cambridge), Mirosláv Hroch (Praga), Darina Malová (Bratislava), Bogdan Mirtchev (Sofia), Marc Van den Muyzenberg (Leida), Helga Novotny (Viena), Taraileth Koshy Oomen (New Delhi), Andrei Pippidi (București), Péter Por (Nancy), Thomas A. Sebeok (Bloomington), Jirina Simejklová-Strickland (Praga), Arnold Suppan (Viena), Jürgen Trabant (Berlin), Otto Urban (Praga), Lajos Vékás (Budapesta), Dragó Roksandic și Mirjana Gross (Zagreb).
2. Acest fapt îl constată numeroși cercetători ai naționalismului. Vezi, de exemplu, Benedict Anderson, *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts*, Frankfurt pe Main, New York, 1988, p. 15. Ediția engleză originală a apărut în 1983 la Londra, sub titlul: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*.
3. Hugh Seton Watson, *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, Boulder (USA), 1977, p. 5.
4. Vezi Hans Wehberg, *Die Völkerbundsatzung*. Explicat din perspectiva acordului de la Locarno, al pactului referitor la eradicarea războiului etc., ed. a 3-a, Berlin, 1929, p. 12.
5. Walter Schücking (ed.), *Die Satzung des Völkerbundes*, Berlin, 1921, p. 16.
6. Immanuel Kant, „Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht”, în *Werke in zehn Bänden*, vol. IX, editat de Wilhelm Weischedel, Darmstadt, 1975, p. 42. Textul a apărut pentru prima dată în *Berlinische Monatsschrift*, noiembrie, 1784, pp. 385-411.
7. Indicațiile referitoare la noțiunile în limba arabă i le datorez lui Jan Hjärpe, de la Universitatea Uppsala din Suedia. Vezi Jan Hjärpe, „Some problems in the meeting between European and Islamic legal tradition. Examples from the Human Rights discussion”, în *Retfard. Nordisk juridisk tidsskrift* 60 (1993), nr. 1, pp. 3-14.
8. Vezi, referitor la sensurile noțiunii *natio*, cartea lui Hagen Schulze, *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*, München, 1994, p. 118.
9. Citat din *Le Dictionnaire de l'Académie française, dédié au Roy*, vol. II, Paris, 1694, p. 110 ; Emanuel Sieyès, *Qu'est-ce que le Tiers état?* Prefață de Jean-Denis Bredin. Texte din ediția a 3-a, 1789, cu ortografie modernizată, Paris, 1988, 40. Vezi apoi : Jacques Godechot, „Nation, Patrie, Nationalisme et Patriotisme en France au XVIIIe siècle”, în *Annales Historiques de la Révolution Française*, 43 (1971), nr. 206, pp. 481-501 ; Pierre Nora, „Nation”, în : François Furet, Monza Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution Française*, Paris, 1988, pp. 801-812.
10. Johann Gottfried Herder, „Briefe zur Beförderung der Humanität”, în : J.G. Herder, *Werke in zehn Bänden*, vol. IX, editat de Hans Dietrich Irmscher, Frankfurt pe Main, 1991, p. 305.
11. Johann Gottfried Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, partea a doua, Riga/Leipzig, 1785, pp. 261-262.

12. Schleiermacher, „Predica” din 13 martie 1813, influențată de lupta împotriva lui Napoleon. Vezi Friedrich Schleiermacher, *Sämmtliche Werke*, partea a doua, *Predigten*, vol. IV, Berlin, 1835, p. 43.
13. Ernest Renan, *Was ist eine Nation ?* Prelegere ținută la Sorbona în data de 11 martie 1882, *apud* Michael Jeismann, Henning Ritter, în *Grenzfälle. Über neuen und alten Nationalismus*, Leipzig, 1993, pp. 290-311.
14. *Ibidem*, pp. 308-309.
15. I.V. Stalin, „Marxismus und nationale Frage”, în: I.V. Stalin, *Werke*, vol. II, pp. 1907-1913, editat de Institutul Marx-Engels-Lenin, Berlin, 1950, p. 272. Apărut pentru prima dată în revista *Prosveteniie*, nr. 3-5, martie-mai 1913.
16. Carlton J.H. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, New York, 1931.
17. Hans Kohn, *Die Idee des Nationalismus. Ursprung und Geschichte bis zur Französischen Revolution*, Frankfurt pe Main, 1962, p. 310. Ediția originală a apărut în 1944, sub titlul: *The Idea of Nationalism. A Study in its Origins and Background*.
18. Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality*, Cambridge (USA)/Londra (UK), ed. a 2-a, 1966, p. 101. Cartea a apărut prima dată în 1993. Îmi amintesc cu plăcere de discuțiile extrem de spirituale cu Karl W. Deutsch. Faptul că nu a putut realiza studiul său despre Elveția multiculturală îl regret nespus.
19. Jenő Szűcs, *Nation und Geschichte. Studien*. Köln/Viena, 1981, pp. 142-143. Versiunea originală a apărut la Budapesta în anul 1974.
20. Ernest Gellner, *Nationalismus und Moderne*, p. 82.
21. *Ibidem*, p. 47.
22. Christian J. Jäggi, *Nationalismus und ethnische Minderheiten*, Zürich, 1993.
23. Friedrich Meinecke, *Weltbürgertum und Nationalstaat*, München, 1968, p. 2.
24. Jenő Szűcs, *Nation und Geschichte. Studien*, pp. 159-160.
25. Joseph Marko se referă la acest punct din dezbaterile referitoare la națiune. Vezi J. Marko, *Autonomie und Integration*, p. 41.
26. Eric Hobsbawm, *Nationen und Nationalismus*, pp. 25-28. Referitor la Franța, vezi Pierre Nora, „Nation”, pp. 801-811; Jaques Godechot, „Nation, Patrie, Nationalisme et Patriotisme...”, pp. 481-501.
27. John Stuart Mill, *Betrachtungen über Repräsentativverfassung*. Tradus din engleză și prefătat de Dr. F.A. Wille, Zürich, 1862, p. 193. Versiunea originală a apărut în 1861.
28. Rogers Brubaker, *Staats-Bürger*. Eu mă asociez argumentării lui Brubaker.
29. Stein Rokkan, Derek Urwin, *Economy, Territory, Identity, Politics of West European peripheries*, Londra/Beverly Hills, 1983.
30. Fac trimitere din nou la cartea lui Brubaker.
31. Eugen Joseph Weber.
32. Brubaker, *Staats-Bürger*, p. 24; pentru următorul punct, vezi pp. 40, 238.
33. Acest lucru îl accentuează și Heinrich August Winkler, *Nationalismus*, p. 10.
34. Vezi articolul lui Dan Dinner, „Zweierlei Emanzipation. Westliche Juden und Ostjuden in universalhistorischer Perspektive”, apărut în *Neue Zürcher Zeitung*, 27-28 ianuarie 1996.
35. Referitor la monarhia habsburgică, Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen*

- Volkszählungen 1880-1910*, Viena/Köln/Graz, 1982; Moritz Csáky, „Die Vielfalt der Habsburgermonarchie und die nationale Frage”, în: Urs Altermatt (ed.), *Nation, Ethnizität und Staat in Mitteleuropa*, Viena/Köln/Weimar, 1996.
36. Karl Renner, *Das Selbstbestimmungsrecht der Nation in besonderer Anwendung auf Österreich*, Leipzig/Viena, 1918, pp. 82-83.
 37. Otto Bauer, *Die Nationalitätenfragen und die Sozialdemokratie*, Viena, 1907, p. 358.
 38. Vezi Winkler, *Nationalismus*, p. 12. Vezi, de asemenea, culegerea lui Erich Fröschl, Maria Mesner, Uri Ra'anan (ed.), *Staat und Nation in multi-ethnischen Gesellschaften*, Viena, 1991, în mod deosebit, Uri Ra'anan, „Nation und Staat: Ordnung aus dem Chaos”, pp. 23-59.
 39. Vezi Szücs, *Nation und Geschichte*, p. 90.
 40. Vezi Marko, *Autonomie und Integration*, p. 5.
 41. Referitor la aceste două noțiuni vezi Fritz Gschnitzer, Reinhart Koselleck, Bernd Schönmann, Karl Ferdinand Werner, „Volk, Nation, Nationalismus, Masse”, în *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, editat de Otto Brunner, Werner Conze, Reinhard Koselleck, vol. VII, Stuttgart, 1992, pp. 141-143.
 42. Lothar Gall, *Die Nationalisierung Europas seit der Französischen Revolution*, p. 573.
 43. Ferdinand Freiligrath, „Im Hochland fiel der erste Schuss”, în *Freiligraths Werke*, Leipzig, 1921, p. 311.
 44. Teza se regăsește la Gall, *Die Nationalisierung Europas...*, p. 575.
 45. Karl W. Deutsch, *Nationenbildung – Nationalstaat – Integration, Staat und Politik*, vol. XVI, editat de A. Ashkennasi și P. Schulze; *Studienbücher zue auswärtigen und internationalen Politik*, vol. II, Düsseldorf, 1972, p. 38.
 46. Anderson, *Die Erfindung der Nation*, p. 53.
 47. Vezi Ernest Gellner, *Encounters with Nationalism*, Oxford (UK), Cambridge (USA), 1994, pp. 182-186 și în *Nations and Nationalism*.
 48. Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford (UK), Cambridge (USA), 1986.
 49. Vezi Arnold Suppan, Valeria Heuberger, „Nationen und Minderheiten in Mittel-, Ost- und Südosteuropa seit 1918”, în: Valeria Heuberger, Othmar Kolar, Arnold Suppan, Elisabeth Vyslonzil, *Nationen, Nationalitäten, Minderheiten. Probleme des Nationalismus in Jugoslawien, Ungarn, Rumänien, der Tschechoslowakei, Bulgarien, Polen, der Ukraine, Italien und Österreich 1945-1990*, Viena, 1994, pp. 11-32. Mă asociez interpretărilor lui Suppan și Heuberger, cu care am purtat discuții interesante la Viena. Privind integrarea din perspectivă elvețiană, vezi Beatrix Mesmer, „Die Schweiz – Ausformung einer Mythologie”, în *Informationsmagazin der Universität Zürich* (1993), nr. 6, pp. 22-26.
 50. Vezi Marko, *Autonomie und Integration*, p. 52.
 51. Vezi Hagen Schulze, *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*, pp. 108-109, 245.
 52. Vezi Jörg K. Hoensch, *Geschichte Ungarns 1867-1983*, Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz, 1984, p. 38.
 53. Evangelista de Ibero, *apud* Juan J. Linz, „Staatbildung, Nationbildung und Demokratie. Eine Skizze aus historisch vergleichender Sicht”, în *Transit. Europäische Revue* (1994), nr. 7, p. 60, nota 6.
 54. Vezi Walker Connor, „A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group is a ...”, în *Ethnic and Racial Studies*, 1 (1978), nr. 4, pp. 377-400.

55. Karl W. Deutsch a aplicat acest model și la cazul Elveției. Vezi *Die Schweiz als ein paradigmatischer Fall politisches Integration, Staat und Politik*, vol. XVI, Berna, 1976.
56. Vezi Gellner, *Encounters with Nationalism*, pp. 194-200.
57. Vezi Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge, 1985, pp. 185-186.
58. Ernest Gellner preia multe idei ale lui Hroch. Vezi *Encounters with Nationalism*, p. 200.
59. Supliment la *Oxford English Dictionary*, vol. I, Oxford, 1972, p. 980.
60. Adolf Fischhof, *Oesterreich und die Bürgschaften seines Bestandes*, Viena, 1869 ; Ludwig Gumplowicz, *Das Oesterreichische Staatsrecht (Verfassungs- und Verwaltungsrecht)*, ed. a 2-a, Viena, 1902. Indicațiile le datorez lui Marko, *Autonomie und Integration*, p. 46.
61. Eric Hobsbawm, *Nationen und Nationalismus*, p. 188.
62. Nathan Glazer, Daniel P. Moynihan, *Ethnicity, Theory and Experience*, Cambridge (USA)/ Londra, 1976.
63. Joseph Rotschild, *Ethnopolitics. A conceptual framework*, New York, 1981.
64. Mulțumesc lui Elke Kappus, asistentă pentru etnologie la Universitatea Freiburg/Elveția, pentru indicațiile interesante.
65. Nathan Glazer, Daniel P. Moynihan, *Ethnicity*, p. 18.
66. Fundamentală pentru „Școala primordialistilor” este lucrarea lui Clifford Geertz *Peddlers and princes : social change and economic modernization in two Indonesian towns* ; Chicago/Londra, 1963.
67. Reprezentantul cel mai influent al „constructiviștilor” sau „instrumentaliștilor” este Fredrik Barth ; vezi Fredrik Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Oslo, 1969.
68. Barth, *Ethnic Groups and Boundaries...*, p. 10.
69. Anthony D. Smith, *National Identity*, Reno, 1991, p. 21 ; „Ethnic myths and ethnic revivals”, în *Archives Européennes de Sociologie*, 25 (1984), pp. 283-303 ; *The Ethnic Origins of Nations*.
70. Emerich Francisc, *Interethnic Relations. An Essay in Sociological Theory*, New York, 1976. p. 382.
71. Bassam Tibi, *Krieg der Zivilisationen. Politik und Religion zwischen Vernunft und Fundamentalismus*, Hamburg, 1995, pp. 67-123.
72. Referitor la Armenia, vezi Gérard Dédéyan, *Histoire des Armeniens*, Toulouse, 1982 ; Tessa Hofmann, *Die Armenier, Schicksal, Kultur, Geschichte*, Nürnberg, 1993 ; Karl Meyer, *Armenien und die Schweiz. Geschichte der schweizerischen Armenierhilfe*, Bern, 1974.
73. Vezi Smith, *National Identity*, p. 21.
74. În acest articol mă ocup în detaliu cu identitatea elvețienilor de limbă italiană din cantonul Ticino. Vezi ediția italiană a lucrării mele *Katholizismus und Moderne*, apărută la Dadó Locarno, 1996.
75. *Apud* Claudio Magris, *Donau. Biographie eines Fkusses*, München, 1994, p. 371.
76. Vezi Smith, *Origins of Nations*.

77. La această teză subscrie și Walker Connor, „A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group is a ...”.
78. Acest lucru îl subliniază Bassam Tibi, în *Krieg der Zivilisationen*, pp. 88-105.

2. De la statul național la națiunea statală

1. Vezi Ernest Gellner, *Encounters with Nationalism*, pp. 20-33. Referitor la legătura între politică și cultură, vezi E. Gellner, *Nationalismus und Moderne*.
2. Referitor la Belgia, vezi *Handbuch der europäischen Geschichte*, editat de Theodor Schieder, vol. V, Stuttgart 1981, pp. 946-948. Referitor la Norvegia, vezi *Staatslexikon. Recht – Wirtschaft – Gesellschaft*, editat de Societatea Gorres, ed. a 7-a, specială, complet reperlucrată, vol. VI, Freiburg/Basel/Viena 1995, p. 261.
3. Aceasta o subliniază Ernest Gellner, *Encounters with Nationalism*, p. 192.
4. Ernest Renan, „Was ist eine Nation? ”, p. 294.
5. Fac trimitere la privirea generală asupra istoriei spațiului european central-estic a lui Andreas Oplatka : A. Oplatka, *Die Rückkehr der Geschichte*, Zürich, 1994.
6. Referitor la țările menționate în prezentul capitol, vezi *Handbuch der europäischen Geschichte*, editat de Theodor Schieder, vol. VI, Stuttgart 1981, pp. 553-557 (Bulgaria), pp. 557-564 (Serbia), pp. 564-569 (România), pp. 570-571 (Muntenegru), pp. 577, 587-593 (Albania), pp. 610-617 (Grecia), vol. VII/2, Stuttgart, 1979 ; pp. 754-756 (Irlanda), pp. 925-931, 961 (Cehoslovacia), pp. 993-994, 1002, 1068, 1072 (Polonia), pp. 1066-1067, 1113 (Lituania, Estonia, Letonia), pp. 1137-1139 (România), p. 1185 (Iugoslavia). Vezi apoi *Staatslexikon*, vol. VI, pp. 117-118 (Belgia), p. 170 (Estonia), p. 174 (Finlanda), p. 194 (Grecia), p. 215 (Irlanda), p. 219 (Islanda), p. 224 (Italia), p. 241 (Letonia), p. 246 (Lituania), pp. 265-266 (Austria), pp. 344-345 (Cehoslovacia).
7. Th. Schieder, „Der Nationalstaat in Europa als historisches Phänomen”, în *Nationalismus und Nationalstaat*, p. 101, editat de Otto Dan și Hans Ulrich Wehler, Göttingen, 1991. Apărut pentru prima dată : Th. Schieder, *Der Nationalstaat in Europa als historisches Phänomen*, Opladen, 1964. Schieder a creat un cadru cronologic pentru fenomenul naționalismului pe care îl dezvoltă în prezentul studiu.
8. Klemens Ludwig, *Ethnische Minderheiten in Europa. Ein Lexikon*, München, 1955, p. 215.
9. Katrin Völkl, „Makedonien/Mazedonien”, în : Michael W. Weithmann, *Der ruhelose Balkan. Die Konfliktregionen Südosteuropas*, München, 1993, pp. 231-232.
10. Klemens Ludwig, „Minderheiten in Europa”, p. 165 ; Katrin Völkl, „Makedonien/Mazedonien”, pp. 218-235.
11. Hans Roos, *Geschichte der Polnischen Nation 1918-1978. Von der Staatsgründung im Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart*, ed. a 3-a, Stuttgart, 1979, pp. 59-61, 97-99.
12. *Handbuch der europäischen Geschichte*, editat de Th. Schieder, vol. VII/1, Stuttgart, 1979, p. 121.
13. Hans Roos, *Geschichte der Polnischen Nation*, pp. 196-197, 208.
14. Vezi István Bibó, *Die Misere der osteuropäischen Kleinstaateri*, Frankfurt pe Main, 1992. Versiunea originală a apărut la Budapesta (1946) sub titlul : *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. De Bibó s-au ocupat îndeaproape Jacques Le Rider și Jenő Szűcs : J. Le Rider, *Mitteuropa. Auf den Spuren eines Begriffes*, Viena 1994, pp. 18-21 ; J. Szűcs, *Die drei historischen Regionen Europas*, Frankfurt pe Main, 1994, lucrare dedicată lui I. Bibó.

15. Vezi Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe*.
16. Juan J. Linz, „Staatbildung, Nationbildung und Demokratie”, pp. 43-62.
17. Alexis de Tocqueville, *Über die Demokratie in Amerika*, editat și prefăcut de J.P. Meyer, Frankfurt pe Main/Hamburg, 1956. Versiunea originală a apărut în două părți, în 1835 și 1840.
18. John Plamenatz, „Two types of Nationalism”, în: Eugene Kamenka (ed.), *Nationalism. The nature and evolution of an idea*, Londra, 1976, pp. 22-36.
19. Referitor la Ungaria, vezi Thomas von Bogyay, *Grundzüge der Geschichte Ungarns*, ed. a 4-a, Darmstadt 1990; József Gálintai, *Der österreichisch-ungarische Dualismus 1867-1918*, Viena/Budapesta, 1990; Péter Hanák, *Ungarn in der Donaumonarchie. Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates*, Budapesta, 1984; *Istoria Ungariei. De la începuturi pînă în prezent*, ed. a 2-a revizuită, Budapesta, 1991; Horst Haselsteiner, *Joseph II und die Komitate Ungarns. Herrscherrecht und städtischer Konstitutionalismus*, Viena/Köln/Graz, 1983; László Katus, „Die Magyaren”, în *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, editat de Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, vol. III/1, Viena, 1980, pp. 410-488; John Lukacs, *Ungarn in Europa. Budapest um die Jahrhundertwende*, Berlin, 1990 (versiunea originală a apărut la New York în 1988 sub titlul: *Budapest 1900. A Historical Portrait of a City and its Culture*); Csaba G. Kiss, *Die ungarische Identität im Wandel der Zeit*, în: Urs Altermatt, *Nation, Ethnizität und Staat in Mitteleuropa; Südosteuropa-Handbuch*, editat de Klaus-Detlev Grothusen, vol. V, *Ungarn*, Göttingen, 1987. În 1994/95 am avut ocazia să discut la Budapesta cu numeroși istorici, sociologi și cercetători în domeniul culturii. Mulțumesc pe această cale lui Rudolf Andorka, Nelu Brădean, Gábor Csaba Dávid, Katalin Fábián, Imre Kertész, Susi Koltai, János Kornai, László Ódor, Hans-Henning Paetzke, Attila Pók, Sarolta Polakovits, Gabriela Scheili-Horváth, László Szarka, Zoltán Szász, Eörs Szathmáry, László Tökécski, Lajos Vékás.
20. Vezi *Handbuch der europäischen Volksgruppen*, Viena, 1970, pp. 602-637; Ludwig, *Ethnische Minderheiten in Europa*, pp. 214-220.
21. Horst Haselsteiner, *Joseph II. und die Komitate Ungarns*.
22. Péter Hanák, *Ungarn in der Donaumonarchie*, pp. 47-53.
23. Ludwig Gogolák, „Ungarns Nationalitätengesetze und das Problem des magyarischen National- und Zentralstaates”, în: Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, p. 1213; Hanák, *Die Geschichte Ungarns*, pp. 150-158.
24. *Apud* John Lukacs, *Ungarns in Europa*, p. 161.
25. *Ibidem*, pp. 124-125.
26. *Handbuch der europäischen Geschichte*, editat de Th. Schieder, vol. VII/2, p. 889.
27. Vezi Gyula Borbándi, *Der ungarische Populismus*, Mainz, 1976. Rudolf Andorka se ocupă, de asemenea, de tema aceasta într-un studiu încă nepublicat.
28. Referitor la istoria Transilvaniei, vezi Annemie Schenk, *Deutsche in Siebenbürgen. Ihre Geschichte und Kultur*, München, 1992; Béla Köpeczi (ed.), *Scurtă istorie a Transilvaniei*, Budapesta, 1990; Harald Roth, „Siebenbürgen”, în: Weithmann, *Der ruhelose Balkan*, pp. 64-93; Hanák, *Die Geschichte Ungarns*; Bogyay, *Grundzüge der Geschichte Ungarns*; Henner Kleinewerfer, *Rumänien. Reisen in die Vergangenheit mit einem Ausblick in die Zukunft*, Freiburg, 1992. Mulțumesc pe această cale lui Stefan Oetterl pentru indicațiile prețioase.

29. Otto Urban, *Die tschechische Gesellschaft 1848-1918*, vol. I, Viena/Köln/Weimar, 1994. Versiunea originală a apărut la Praga în 1982, sub titlul: *Ceská společnost 1848-1918*. Recent a apărut cartea lui O. Urban *Petite histoire des Pays tcheques. Cultures et sociétés de l'est*, Paris, 1996. Cu ocazia unui congres ținut la Brno în 12-14 iunie 1995, cu tema „Revoluțiile în ținuturile Boemiei” am purtat discuții foarte interesante cu Josef Harna (Praga), Horst Haselsteiner (Viena), Jan Havránek (Praga), Jan Janák (Brno), Milan Otahál (Praga), Jánoslav Pánek (Praga), Vilém Precan (Praga), Ivan Šedivý (Praga), Arnold Suppan (Viena) și Peter Vodopivec (Laibach).
30. Otto Urban, „Die Tschechen und Zentraleuropa”, în: Urs Altermatt, *Nation, Ethnizität und Staat in Mitteleuropa*.
31. Otto Urban, *Petite histoire des Pays tcheques*, p. 94.
32. Vezi Völkl, „Makedonien/Mazedonien”, pp. 228-235; *Handbuch der europäischen Geschichte*, vol. VI, pp. 548-549.
33. *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, vol. VI, *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart*, editată de Wolfram Fischer, Stuttgart, 1987, p. 41.
34. *Ibidem*, p. 40.
35. *Handbuch der europäischen Geschichte*, vol. VII/2, pp. 1246, 1315; *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, vol. VI, p. 40.
36. *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, vol. VI, pp. 44-45.
37. *Ibidem*, p. 45.
38. Vezi Wolfgang Benz, *Der Holocaust*, München, 1995, pp. 93-100.
39. Yves Ternon, „Génocides en Union Soviétique?”, în *L'État criminel. Les Génocides au XXe siècle*, Paris, 1995, pp. 234-260; Robert Conquest, *La Grande Terreur. Les purges staliniennes des années 30*, precedat de *Sanglantes moissons. La collectivisation des terres en URSS*, Paris, 1995; ediția originală în limba engleză a apărut în 1986, sub titlul: *The Harvest of Sorrow. La Grande Terreur* a apărut pentru prima dată în 1968, sub titlul: *The Great Terror*.
40. Bartolomé de Las Casas, *Kurzgefaßter Bericht von der Verwüstung der Westindischen Länder*, editat de Hans Magnus Erzensberger, Frankfurt pe Main, 1981; vezi Urs Altermatt, Adrian Holderegger, Pedro Ramirez (ed.), *Zur Wieder-Entdeckung der gemeinsamen Geschichte. 500 Jahre Lateinamerika und Europa*, Fribourg, 1992.
41. *Apud* Eric Hobsbawm, *Das Zeitalter der Extreme*, p. 15.
42. Vezi Leo Kuper, „The Turkish Genocide of Armenians, 1915-1917”, în: Richard G. Hovannisian, *The Armenian Genocide in Perspective*, New Brunswick (USA), 1991, p. 45; R.G. Hovannisian, „Die armenische Frage (1878-1923)”, în *Das Verbrechen des Schweigens. Die Verhandlung des türkischen Völkermords an den Armeniern vor dem ständigen Tribunal der Völker*, Göttingen, 1984, p. 25; Lawrence Hansen-Löve, „Droit. Le crime contre l'humanité”, în *Universalia 1994. La politiques, les connaissances, la culture en 1993*, Paris, 1994, p. 216.
43. Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation. Analysis of Government. Proposals for Redress*, Washington, 1944; Israel W. Charny, Raphael Lemkin, „A Giant in the Fight for Life”, în: Steven L. Jacobs (ed.), *Raphael Lemkin's Thoughts on Nazi Genocide. Not Guilty ?*, Lewiston (SUA); Queenstown (Canada), Lampeter (UK), 1992.

44. R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*, p. 79.
45. Pieter N. Drost, „Genocide. United Nations Legislation on International Criminal Law”, în *The Crime of State. Penal Protection for Fundamental Freedoms of Persons and Peoples*, vol. II, Leiden, 1959, pp. 54-140.
46. Vezi, referitor la genocidul armenilor, Hovannisian, *The Armenian Genocide in Perspective*; Tessa Hofmann, *Die Armenier. Schicksal. Kultur. Geschichte*, Nürnberg, 1993; *Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke*, editat și prefăcut de Dr. Johannes Lepsius. Cu o prefăță la noua ediție semnată de Tessa Hofmann și o postfață de M. Rainer Lepsius, Bremen, 1986; Yves Ternon, *La cause arménienne*, Paris, 1983; „Le génocide arménien”, în *L'État criminel*, pp. 179-203; *Das Verbrechen des Schweigens. Die Verhandlung des türkischen Völkermordes an den Armeniern vor dem ständigen Tribunal der Völker*, Göttingen, 1984. Numărul victimelor diferă de la un autor la altul. Referitor la recensămînturi și statistici demografice, vezi Kuper, *The Turkish Genocide of Armenians 1915-1917*, p. 52; Tessa Hofmann, *Die Armenier*, p. 40; Yves Ternon, *La cause arménienne*, p. 41.
47. Tessa Hofmann, *Die Armenier*, p. 40.
48. În acest context este semnificativ faptul că nu numai Turcia și guvernul armean de la Erevan caută să „uite” de genocid, ci și guvernul Statelor Unite, după cum reiese din *Neue Zürcher Zeitung*. Cu ocazia comemorării a 71 de ani de la genocid, în data de 24 aprilie 1996 președintele Clinton s-a abținut de la formularea „genocidul armenilor”. Vezi *Neue Zürcher Zeitung*, 18/19 mai 1996.
49. Paul R. Sweet (ed.), *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1919-1945*, seria D (1937-1945), vol. VII, *Die letzten Wochen vor Kriegsbeginn (9 August bis 3 September 1939)*, Baden-Baden 1956, p. 171. Nota 1: Germania și Armenia 1914-1918, p. 11.
50. Referitor la noțiunea „negaționism”, vezi Urs Altermatt, Damir Skenderovic, „Die extreme Rechte: Organisationen, Personen und Entwicklungen in den achtziger und neunziger Jahren”, în: Urs Altermatt, Hanspeter Kriesi, *Rechtsextremismus in der Schweiz. Organisationen und Radikalisierung in den 1980er und 1990er Jahren*, Zürich, 1995, pp. 66-67. Negaționismul practică banalizarea și/sau negarea crimelor național-socialiste. Utilizez aici termenul „negaționism” în loc de „revizionism”, care în anumite circumstanțe istorice are și valențe pozitive, dacă, de exemplu, față de surse nou relevante se impune o viziune și o apreciere revizuită a fenomenului istoric. Termenul „negaționism” este mult mai explicit și în prezent câștigă teren în Franța și Elveția. În Elveția studiul privind extremismul de dreapta a contribuit foarte mult la popularizarea termenului „negaționism”. Curios este faptul că revizionistii cunoscuți au protestat împotriva utilizării termenului, ceea ce dovedește că am intuit corect realitatea.
51. Benz, *Der Holocaust*, p. 116.
52. Cifrele le-am extras din volumul lui Benz.
53. Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, New York, 1996. Referitor la această temă, vezi recenziile apărute în *Die Zeit* (Wochenzeitung für Politik, Wirtschaft, Handel und Kultur), nr. 16, 12 aprilie 1996 (Volker Ulrich); *Die Zeit*, nr. 18, 26 aprilie 1996 (Julius H. Schorps); *Die Zeit*, nr. 22, 24 mai 1996 (Hans-Ulrich Wehler); *Neue Zürcher Zeitung*, nr. 20-21 aprilie 1996 (Raines Hofmann); *idem*, 29 aprilie 1996 (Mosche Zimmermann); *Die Weltwoche. Unabhängige Zeitung für Politik, Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur*, nr. 17, 25 aprilie 1996 (Gordon A. Craig).

54. Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*, p. 14.
55. *Der Nazionalsozialismus. Dokumente 1933-1945*, editate și comentate de Walther Hofer, Frankfurt pe Main, 1957, p. 268.
56. Hans Günther, *Rassenkunde des deutschen Volkes*, ed. a 4-a, München, 1923, pp. 432-504. Vezi apoi Léon Poliakov, *Geschichte des Antisemitismus*, în 8 volume, Frankfurt pe Main/New York, 1979-1988; *Geschichte des jüdischen Volkes*, editată de Hillel Ben-Sasson, în vol. III, *Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Die Neuzeit*, de Shmuel Ettinger, München, 1980, p. 364.
57. Citat în Wolfgang Scheffler, „Wege zur «Endlösung»”, în: Herbert A. Strauss, Norbert Kampe, *Antisemitismus. Von der Judenfeindschaft zum Holocaust*, Frankfurt pe Main/New York, 1985, p. 19.
58. Hannah Arendt, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. Ungekürzte Ausgabe*, München/Zürich, 1993, p. 721; versiunea originală a apărut în 1951 la New York, sub titlul: *The Origins of Totalitarianism*.
59. Pierre André Taguieff, *La force du préjugé. Essai sur le racisme et ses doubles*, Paris, 1987, pp. 166-169.
60. Josef Joffe, în *Time*, nr. 92, 29 aprilie 1996.
61. Această teorie este susținută și de Dieter Oberundörfer, *Der Wahn des Nazionalen. Die Alternative der offenen Republik*, Fribourg/Basel/Viena, 1993.
62. Primo Levi, *Si c'est un homme*, Paris, 1987, pp. 261-262. Originalul italian a apărut în 1958 la Torino, sub titlul: *Se questo é un uomo*. Cartea a apărut și în traducere germană, sub titlul: *Ist das ein Mensch?*
63. Pasquale Stanislao Mancini, *Della nazionalità come fondamento del diritto delle genti*, editat de Erik Jaime, Torino, 1994, revizuire a textelor din anul 1851; Karl Renner, *Staat und Nation*, Viena, 1899 (apărut anonim); *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwendung auf Oesterreich. Zugleich zweite, vollständig umgearbeitete Auflage von des Verfassers Buch „Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat”*. Prima parte: *Nation und Staat*, Leipzig/Viena, 1918; Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Viena, 1907.
64. Vezi contribuția lui Rainer Arnold, „Selbstbestimmungsrecht”, în *Staatslexikon*, vol. IV, pp. 1150-1154.
65. Jörg Fisch, „Selbstbestimmungsrecht – Opium für die Völker?” în *Neue Zürcher Zeitung*, 9/10 sept. 1995; *Krieg und Frieden im Friedensvertrag. Eine universalgeschichtliche Studie über Grundlagen und Formelemente des Friedensschlusses*, Stuttgart, 1979; *Die europäische Expansion und das Völkerrecht. Die Auseinandersetzungen um den Status der überseeischen Gebiete vom 15. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Stuttgart, 1984. Eu sînt de aceeași părere cu istoricul din Zürich, care dă termenului „popor” aceeași accepție pe care o dau eu celui de „națiune”.
66. Hermann Lübke, *Abschied vom Superstaat. Vereinigte Staaten von Europa wird es nicht geben*, Berlin, 1994, p. 84.
67. Jörg Fisch, „Selbstbestimmungsrecht – Opium für die Völker?”.
68. Friedrich List, *Das nationale System der politischen Ökonomie*, Jena, 1841, apud Eric Hobsbawm, *Nationen und Nationalismus*, p. 43.
69. Eric Hobsbawm, *Nationen und Nationalismus*, p.42.

70. Referitor la plebiscituri, vezi *Handbuch der europäischen Geschichte*, vol. VII/2, p. 700 (Eupen și Malmedy) ; p. 996 (sudul Prusiei Orientale și Prusia Occidentală, pe malul drept al Vistulei) ; p. 1002 (Silezia Superioară) ; p. 1189 (bazinul Klagenfurt) ; vezi și *Staatslexikon*, vol. VI, p. 127 (Silezia).
71. Gerhard Köbler, *Historisches Lexikon der deutschen Länder : die deutschen Territorien vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, München, 1988, p. 132.
72. Hans Roos, *Geschichte der Polnischen Nation*, pp. 59-60.
73. Köbler, *Historisches Lexikon der deutschen Länder*, p. 306.
74. Vezi *Staatslexikon*, vol. III, p. 1111 ; *Brockhaus Enzyklopädie in 24 Bänden*, vol. XVI, p. 19, ediție revăzută, Mannheim, 1991, p. 623. Este vorba de Pactul internațional privind drepturile civile și politice și de Pactul internațional privind drepturile economice, sociale și culturale. Ambele au intrat în vigoare în 1976. Ele conțin drepturile stipulate în Declarația ONU din 1948. Pe lângă cele două pacte mai sînt prezentate o serie de alte acorduri privind drepturile omului. Foarte importantă este Convenția privind înlăturarea oricărei forme de discriminare rasială, din 1966.
75. Erwin Grötzbach, „Pakistan. Historische und politische Entwicklung”, în *Neue Zürcher Zeitung*, vol. VII, pp. 734-735.
76. Jörg Fisch, „Die Explosivkraft des Nationalismus”, în *Informations-magazin der Universität Zürich*, nr. 6, 1993, p. 6.
77. Ekkehard Kraft, „Die tschetschenische Tradition des Widerstands”, în *Neue Zürcher Zeitung*, 16 dec. 1994.
78. Christian Giordano, „Etnicitatea și motivul spațiului mono-etnic în Europa Centrală și de Est”, în : Altermatt, *Nation, Ethnizität und Staat in Mitteleuropa* ; „Il sogno dello Stato monoetnico”, în *Stati, etnie, culture*, editat de Pietro Scarducci, Milano, 1996, pp. 57-87.
79. Daniel Cohn-Bendit, Thomas Schmid, *Heimat Babylon. Das Wagnis der multikulturellen Demokratie*, Hamburg, 1992.
80. În privința istoriei sociale și culturale a grupurilor etnice și lingvistice din Praga, mă bazez pe informațiile din cartea despre Europa Centrală a lui Jacques Le Rider. Acesta, la rîndul lui, face trimitere la lucrarea lui Jean-Pierre Danés, *De Kafka à Schweik. Études*, Versailles, 1989. Privind a doua jumătate a secolului al XIX-lea, extrem de folositoare este lucrarea lui Otto Urban, *Die tschechische Gesellschaft 1848-1918*.
81. Le Rider, *Mitteleuropa*, p. 108.
82. Vezi Jean-Pierre Danés, *De Kafka à Schweik. Études*, Versailles, 1989, apud Le Rider, *Mitteleuropa*, p. 110.
83. Referitor la țările baltice, vezi Klemens Ludwig, „Die Russen im nahen Ausland”, în *Ethnische Minderheiten in Europa*, pp. 181-188 ; Estonia : estoni 1939 : 88,2%, 1989 : 61,5%, ruși 1939 : 8,2%, 1989 : 30,3% (*Staatslexikon*, vol. VI, p. 170 ; Lituania : lituanieni 1923 : 80%, 1989 : 79,6%, ruși 1923 : 2,3%, 1989 : 9,4%, polonezi 1989 : 7%. Rusificarea și imigrările din alte republici sovietice au întîmpinat rezistență în Lituania din cauza religiei catolice (*Staatslexikon*, vol. VI, pp. 246-247) ; Letonia : letoni 1935 : 75,7%, 1989 : 52%, ruși 1935 : 10,6%, 1989 : 34% (*Staatslexikon*, vol. VI, p. 242). Referitor la Letonia, vezi, de asemenea, Nils R. Muiznieks, *Ethnopolitics and Citizenship in Post-Soviet Latvia*.
84. Eric Hobsbawm, *Nationen und Nationalismus*, p. 157.

85. Peter Alter, *Nationalismus*, Frankfurt pe Main, 1985, pp. 19-21.
86. Jörg Fisch, *Die Explosivkraft des Nationalismus*, p. 7.
87. Referitor la sondajele efectuate în Catalonia, vezi Linz, „Staatbildung, Nationbildung und Demokratie”, aparută în *Transit* (1994), nr. 7, pp. 52, 61, nota 18.
88. Peter Boschung, „Freiburg, der erste zweisprachige Kanton”, în *Freiburger Geschichtsblätter*, nr. 64 (1985-1986), pp. 107-145; *Sprachglossen*, Freiburg im Üchtland, 1987, p. 174; Jean-Claude Hayoz, *Das freiburgische Sprachen- und Regionenproblem in der Zwischenkriegszeit*, lucrare de licență la Universitatea Freiburg, 1982, pp. 15-20.
89. Vezi Urs Altermatt, „Französisch war die Sprache der Regierung. Zum langsamen Emanzipationsprozess der deutschfreiburgischen Minderheit”, în *Freiburger Geschichtsblätter*, nr. 70 (1993), pp. 107-124.

Partea a doua

Etnonaționalismul – o boală europeană

1. Oficiul confederal pentru statistică, *Statistisches Jahrbuch der Schweiz* 1996, Zürich, 1995, p. 359.
2. Referitor la aceste cifre, vezi Robert Bistolfi, François Zabbal, *Islams d'Europe. Intégration ou Insertion communautaire ?*, Paris, 1995, p. 16; Felice Dassetto, *L'Islam in Europa*, Torino, 1994, p. 34; Oficiul confederal pentru statistică, *Statistisches Jahrbuch* 1995 für das Ausland, Wiesbaden, 1995, p. 237. Proporția populației musulmane din Europa este foarte slab evaluată din punct de vedere statistic. Conform aprecierilor lui Bistolfi și Zabbal, în spațiul U.E. numărul musulmanilor oscilează de la 8 la 13 milioane. Pentru RFG autorii indică cifra oficială de 1,6 milioane și una neoficială de 2,7 milioane. Cifrele privind Franța sînt foarte diferite, în funcție de sursa de informație, de ex. 5 milioane (Ministerul Educației, sept. 1994), 4 milioane, dintre care 1 milion cu cetățenie franceză (Ministerul de Interne, 1994) sau 3,5 milioane (Bistolfi, Zabbal). Motivele, după părerea autorilor, sînt: discrepanța din declarațiile musulmanilor privind originea lor. Statele europene secularizate se feresc, în general, să publice cifrele privind apartenența religioasă a oamenilor, de teamă să nu excludă astfel un segment al populației. În al doilea rînd, nu există criterii ferme și durabile de stabilire a apartenenței religioase. Ele se referă în general la deosebirea dintre musulmanii practicanți ai religiei și cei nepracticanți, la confesiune, la apartenența etnică, la cultivarea tradiției etc. Vezi Robert Bistolfi, François Zabbal, *Islams d'Europe*, pp. 13-63.
3. Referitor la principiul limbii de stat și protecția minorităților, vezi Harald Haarmann, *Die Sprachenwelt Europas. Geschichte und Zukunft der Sprachnationen zwischen Atlantik und Ural*, Frankfurt pe Main/New York, 1993, pp. 94, 107-114.
4. Numărul limbilor vorbite pe glob nu se poate stabili exact, estimările oscilează de la 2500 pînă la 5500; vezi *Brockhaus Enzyklopädie in vierundzwanzig Bänden*, ed. a 19-a, vol. XX, Mannheim, 1993, p. 698; Bernard Courie, *The world's major languages*, Londra, 1989, p. 2.

1. Reîntoarcerea tainică a sacrului

1. Fragmente întregi din acest capitol le-am prezentat în data de 2 iunie 1994 la Universitatea Nijmegen (Țările de Jos) și în 10 aprilie 1995 la Universitatea din Cracovia. Mulțumesc pentru indicațiile prețioase lui Emil Brix (Cracovia/Viena), Maciej Krasicki (Varșovia), Milovit Kuninski (Cracovia), Czesław Porebski (Cracovia), Jan Roes (Nijmegen), Zofia Sokolewicz (Varșovia), Alecsander Szulc (Cracovia), Jan Thurlings (Nijmegen), Josef Tischner (Cracovia), Jerzy Turowicz (Cracovia), Marek Waldenberg (Cracovia), Jacek Woźniakowski (Cracovia) și Henryk Woźniakowski (Cracovia).
2. Otto Kallscheuer, *Gottes Wort und Volkes Stimme. Glaube. Macht. Politik*; Frankfurt pe Main, 1994, p. 4.
3. Vezi Urs Altermatt, *Katholizismus und Moderne*, Zürich, 1991.
4. La aceasta teză subscriu: Gilles Kepel, *Die Rache Gottes. Radikale Moslems, Christen und Juden auf dem Vormarsch*, München, 1994 (versiunea originală a apărut la Paris în 1991, sub titlul: *La revanche de Dieu, chrétiens, juifs et musulmans a la reconquete du monde*); Kallscheuer, *Gottes Wort und Volkes Stimme*; José Casanova, „Religion und Öffentlichkeit im Ost-/Westvergleich”, în *Transit* (1994), nr. 8, pp. 21-41.
5. Kepel, *Die Rache Gottes*, pp. 269-289.
6. Hermann Lübke, *Säkularisierung. Geschichte eines ideenpolitischen Begriffs*, Freiburg im Bresgau/München, 1965.
7. Urs Altermatt, *Katholizismus und Moderne*, pp. 395-396.
8. Hermann Lübke, *Abschied vom Superstaat. Vereinigte Staaten von Europa wird es nicht geben*, Berlin, 1994, p. 58; Thomas Meyer, *Fundamentalismus. Aufstand gegen die Moderne*, Hamburg, 1989.
9. Hermann Lübke, *Abschied vom Superstaat*, p. 61.
10. Bassam Tibi, *Der religiöse Fundamentalismus im Übergang zum 21. Jahrhundert*, Mannheim, 1995, p. 24.
11. Fritz Stolz, „Fundamentalisten, Evangelikale, Enthusiasten – Formen kommender Religiosität?”, în: Martin Dahinden, *Neue soziale Bewegungen – und ihre gesellschaftlichen Wirkungen*. Serie de prelegeri interdisciplinare la Universitatea Tehnică din Zürich și la Universitatea din Zürich. *Zürcher Hochschulforum*, nr. 10, Zürich, 1987, pp. 127-145.
12. José Casanova, „Religion und Öffentlichkeit im Ost-/Westvergleich”, în *Transit* (1994), nr. 8, pp. 21-41; Kallscheuer, *Gottes Wort und Volkes Stimme*.
13. Michael Walzer, Referat susținut la Bologna cu ocazia aniversării a 200 de ani de la proclamarea Constituției americane, *apud* Kallscheuer, *Gottes Wort und Volkes Stimme*, p. 127.
14. Carlton J.H. Hayes, *Essays on Nationalism*, New York, 1928, pp. 93-125; John Lukacs, *Die Geschichte geht weiter. Das Ende des 20. Jahrhundert und die Wiederkehr des Nationalismus*, München, 1994, pp. 245-287. Versiunea originală a apărut în 1993 la New York, sub titlul: *The End of the Twentieth Century and the End of the Modern Age*.
15. Carlton J.H. Hayes, *Essays on Nationalism*, pp. 107-109.
16. Referitor la Irlanda, vezi Peter Alter, „Wandel und Kontinuität des Nationalismus in Irland”, în: Heinrich August Winkler (ed.), *Nationalismus in der Welt von heute*.

Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft. Ed. a 8-a specială, Göttingen, 1982, pp. 42-43, 49.

17. Ernest Gellner, *Nationalismus und Moderne*; Benedict Anderson, *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines erfolgreichen Konzepts*; Eric Hobsbawm, *Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780*.
18. Ernest Gellner, *Nationalismus und Moderne*, pp. 111-112.
19. Teza e dezvoltată mai pe larg în: Urs Altermatt, *Katholizismus und Moderne*.
20. Jan Roes, „Die katholische Kirche und die Herausforderungen der Moderne in den Niederlanden im 19. und 20. Jahrhundert”, în *Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte*, nr. 89 (1995), pp. 7-44.
21. Referitor la istoria Poloniei, vezi Jörg K. Hoensch, *Geschichte Polens*, Stuttgart, 1990; Gotthold Roch, *Geschichte Polens. Ein Überblick*, Darmstadt, 1980; Enno Meyer, *Grundzüge der Geschichte Polens*, Montricher, 1993; Adam Krzeminski, *Polen im 20. Jahrhundert. Ein historischer Essay*, München, 1993.
22. Cifrele le-am preluat din Tymowski, *Une histoire de la Pologne*, p. 107.
23. Jerzy Kloczowski, Lidia Müllerova, „Le christianisme polonais apres 1945”, în: J. Kloczowski (ed.), *Histoire religieuse de la Pologne*, Paris, 1987, p. 500.
24. Gabriel Adrianyi, *Geschichte der Kirche Osteuropas im 20. Jahrhundert*, Paderborn/München/Viena/Zürich, 1922, p. 70.
25. Vincent C. Chriypinski, „Church and Nationality in Postwar Poland”, în *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics*, Durham/Londra, 1989, p. 245.
26. *Annuario Pontificio 1971*, pp. 80-81; *Annuario Pontificio 1971*, p. 574.
27. Chriypinski, *Church and Nationality in Postwar Poland*, p. 259.
28. Lukas Vischer, Lukas Schenker, Rudolf Dellsperger (ed), *Ökumenische Kirchengeschichte der Schweiz*, Freiburg/Basel, 1994; Altermatt, *Katholizismus und Moderne*.
29. Vezi următorul capitol, pp. 109-119.
30. Ernest Gellner, *Nationalismus und Moderne*.
31. Franc Rodé, „Kirche, Nationalitäten und nationale Minderheiten”, în: Ingeborg Gabriel, *Minderheiten und nationale Frage*, Viena, 1993, pp. 37-48.
32. Rudolf Weiler, „Asupra problemei naționale ca o cauză a păcii”, în: Ingeborg Gabriel, *Minderheiten und nationale Frage*, pp. 49-74.
33. Horst Möller, „Nation und Bikonfessionalismus in der neuen deutschen Geschichte”, în: Günther Grillessen, *Europa fordert die Christen. Zur Problematik von Nation und Konfession*, Regensburg, 1993, pp. 9-23.
34. Hans Maier, *Kirche und Gesellschaft*, München, 1972; Ulrich von Hehl, Konrad Repgen, *Der deutsche Katholizismus in der zeitgeschichtlichen Forschung*, Mainz, 1988.
35. Arnold Hottinger, „Osmanische und europäische Ordnung im Balkan”, în *Neue Zürcher Zeitung*, 30 aprilie 1994. A. Hottinger s-a preocupat în repetate rânduri de teme privind Orientul Apropiat și cultura islamico-arabă. Vezi, apoi, A. Hottinger, *Die Mauren. Arabische Kultur in Spanien*, Zürich, 1995 și „Minderheiten im Islam und im Osten der Gegenwart”, în: Stefan Batzli, Fridolin Kissling, Rudolf Ziehlmann (ed.), *Menschenbilder-Menschenrechte. Islam und Okzident: Kulturen im Konflikt*, Zürich, 1994, pp. 136-153; Hottinger, *Islamischer Fundamentalismus*, Zürich, 1993; *Die Araber vor ihrer Zukunft*.

Geschichte und Problematik der Verwestlichung, Zürich, 1991; Erich Gysling, *Kriesenherd Nahost: ein aktueller Dialog*, Zürich, 1991; *Die Araber. Werden, Wesen, Wandel und Krise des Arabertums*, Zürich, 1960.

36. Referitor la istoria Iugoslaviei și a războiului balcanic, vezi Holm Sundhaussen, *Geschichte Jugoslawiens 1918-1980*, Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz, 1982; Peter Bartl, *Grundzüge der jugoslawischen Geschichte*, Darmstadt, 1985; Erich Rathfelder, *Krieg auf dem Balkan. Die europäische Verantwortung*, Hamburg, 1992; Christian Kind, *Krieg auf dem Balkan. Der jugoslawische Bruderstreit: Geschichte, Hintergründe, Motive*, Zürich, 1994.
37. Noel Malcolm, „Bosnien. Provinz im titoistischen Jugoslawien 1945-1989”, în *Lettre International* (1995), nr. 31, pp. 34-37; Rudolf Grulich, „Religion, Nation und Minderheiten in Bosnien”, în *Glaube in der 2. Welt. Zeitschrift für Religionsfreiheit und Menschenrechte*, 23 (1995), nr. 10, pp. 18-22.
38. Smail Balić, „Bosnische Kultur. Vernichtung durch den Feind, Bedrohung durch den Freund”, în *Glaube in der 2. Welt*, 23 (1995), nr. 10, pp. 12-15.
39. Otto Kallscheuer, „Die Kunst der Trennung”, în *Transit* (1994), nr. 8, p. 22.
40. Michael Walzer, *Zivile Gesellschaft und amerikanische Demokratie*, Berlin, 1992, p. 22.
41. José Casanova, „Religion und Öffentlichkeit im Ost-/Westvergleich”, în *Transit* (1994), nr. 8, p. 27.

2. Bătălia limbilor

1. Nicole Janigro, „Die Schlacht der Sprachen. «Falsche Akzente» und die neuen serbokroatischen Wörterbücher”, în *Lettre International* (1995), nr. 31, p. 83.
2. Janigro, *Die Schlacht der Sprachen*, p. 83.
3. Ernest Gellner, *Nationalismus und Moderne*.
4. Bruno Gebhardt, *Handbuch der deutschen Geschichte*, editat de Herbert Grundmann, ed. a 9-a, vol. II, Stuttgart, 1970, p. 314; Pierre Gaxotte, *Geschichte Deutschlands und der Deutschen*, vol. II: *Von der Aufklärung bis Gründung der Bundesrepublik*, Freiburg im Bresgau, 1967, p. 45; Harald Haarmann, *Die Sprachenwelt Europas. Geschichte und Zukunft der Sprachnationen zwischen Atlantik und Ural*, Frankfurt pe Main/New York, 1993, p. 240.
5. Hans Conrad Peyer, *Könige, Stadt und Kapital. Aufsätze zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Mittelalters*, Zürich, 1982, p. 221.
6. Referitor la regimentul Eptinge, vezi Casimir Folletête, *Le régiment de l'évêché de Bâle au service de France 1758-1792*, Fribourg, 1882.
7. Otto Weis, „Die tessinischen Landvogteien der XII Orte im 18. Jahrhundert”, în *Schweizer Studien zur Geschichtswissenschaft (1914/1915)*, vol. VII, Caiet 1, Zürich, 1915, pp. 56-57.
8. Rogers Brubaker, *Staats-Bürger. Deutschland und Frankreich im historischen Vergleich*, Hamburg, 1994, p. 156.
9. Ernest Gellner, *Nationalismus und Moderne*.
10. Jiří Kořálka, R.J. Crampton, „Die Thschechen”, în: Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, vol. III/1, pp. 509-510.
11. *Ibidem*, pp. 511-512.

12. Harald Haarmann, *Die Sprachenwelt Europas*, pp. 90-94.
13. *Handbuch der Europäischen Geschichte*, editat de Theodor Schieder, vol. VI, p. 201.
14. Hans-Ulrich Wehler, „Elsass-Lothringen von 1870 bis 1918. Das «Reichsland» als politisch-staatsrechtliches Problem des zweiten deutschen Kaiserreichs”, in *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* (1961), pp. 109, 182-189.
15. Andreas Kappeler, *Russland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*, München, 1993, pp. 203-215.
16. *Ibidem*, p. 210.
17. *Ibidem*, pp. 62-68.
18. Péter Hanák, *Ungarn in der Donaumonarchie*, pp. 333-341; László Katus, „Die Magyaren”, in: Wandruszka, Urbanitsch (ed.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, vol. III, pp. 413-436.
19. Péter Hanák, *Ungarn in der Donaumonarchie*, pp. 284, 308; *Die Geschichte Ungarns*, pp. 112-116.
20. *Ibidem*, pp. 155-158; *Ungarn in der Donaumonarchie*, p. 311; Jörg K. Hoensch, *Geschichte Ungarns 1867-1983*, Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz, 1984, pp. 36-43.
21. László Katus, „Die Magyaren”, pp. 482-485.
22. Péter Hanák, *Ungarn in der Donaumonarchie*, p. 303; John Lukacs, *Ungarn in Europa. Budapest um die Jahrhundertwende*, Berlin, 1990, pp. 17-19.
23. László Katus, „Die Magyaren”, p. 434.
24. Péter Hanák, *Ungarn in der Donaumonarchie*, pp. 287-289.
25. Péter Hanák, *Die Geschichte Ungarns*, pp. 152-155; John Lukacs, *Ungarn in Europa*, pp. 94-95.
26. Péter Hanák, *Die Geschichte Ungarns*, p. 154.
27. Keith Hitchins, „Die Rumänen”, in: Wandruszka, Urbanitsch (ed.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, vol. III/1, p. 589.
28. Jaroslav Krejčí, Vítězslav Velímský, *Ethnic and Political Nations in Europe*, Londra, 1981, pp. 61-73.
29. Arnold Suppan, Valeria Heuberger, „Nationen und Minderheiten in Mittel-, Ost- und Südosteuropa seit 1918”, pp. 15-17.
30. Despre Shoah, vezi Haim Hillel Ben-Sasson (ed.), *Geschichte des jüdischen Volkes: S. Ettinger, Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart: Die Neuzeit*, München, 1980, pp. 381, 420-434; Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, New York, 1985.
31. Vezi pp. 59-64.
32. Hans Roos, *Geschichte der Polnischen Nation 1918-1978. Von der Staatsgründung im Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart*.
33. Karl Dietrich Erdmann, *Das Ende des Reiches und die Entstehung der Republik Österreich, der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik*, 1990, pp. 123-125; Gerhard Köbler, *Historisches Lexikon der deutschen Länder. Die deutschen Territorien vom Mittelalter bis zur Gegenwart*; Fritz Wittmann, „Flucht und Vertreibung”, in *Staatslexikon. Recht. Wirtschaft. Gesellschaft*, pp. 620-622.
34. Daniel Cohn-Bendit, Thomas Schmid, *Heimat Babylon. Das Wagnis der multikulturellen Demokratie*, pp. 620-622.

35. *Handbuch der Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, vol. VI: *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart*, p. 45.
36. Rogers Brubaker, *Staats-Bürger*, pp. 156-183, 219-223 ; Cohn-Bendit, Schmid, *Heimat Babylon*, pp. 331-339.
37. Citat în *Das Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949*. Ein Kommentar für Wissenschaft und Praxis begr. von Andreas Hamann fortgeführt von Andreas Hamann jr, Helmut Lenz, ed. a 3-a, Neuwied/Berlin, 1970.
38. *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, editat de Josef Isensee, Paul Kirchhof, vol. V.: *Allgemeine Grundrechtslehren*, Heidelberg, 1992, p. 640.
39. Henry Dorchy, *Histoire des Belges. Des origines à 1991*, Bruxelles, 1991 ; Ulrich Ante, Klaus Pabst, Albrecht Weber, Reginald De Schryver, „Belgia”, în *Staatslexikon*, vol. VI, pp. 116-121 ; *Staatslexikon*, Recht. Wirtschaft. Gesellschaft, vol. I, pp. 1006-1011 ; *Encyclopaedia Universalis*, vol. III, Paris, 1985, pp. 416-427.
40. Centre d'études constitutionnelles et administratives. Université catholique de Louvain (ed.), *La constitution belge et ses lois d'application*. Collection Droit Public, vol. I, Louvain, 1989 ; Articolul 23 : „L'emploi des langues usitées en Belgique est facultatif ; il ne peut être réglé que par la loi, et seulement pour les actes de l'autorité publique et pour les affaires judiciaires”.
41. Kenneth D. McRae, *Conflict and Compromise in Multilingual Societies. Belgium*, Waterloo (Canada), 1986, pp. 21-22.
42. Constituția din 1831 a stabilit limba franceză ca singura limbă de instruire școlară începând cu treapta medie. Vezi Darchy, *Histoire des Belges*, p. 149.
43. Urs Altermatt, „Die mehrsprachige Schweiz – Modell für Europa ? ”, în : Altermatt, Brix, *Eine Nachbarschaft in Mitteleuropa*, Viena/Köln/Weimar, 1995, pp. 39-49.
44. Karl Renner, *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwendung auf Oesterreich* ; de asemenea, *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat*, prima parte, „Nation und Staat”, p. 73.
45. Articolul 1 : „Comunitățile celor douăzeci și două cantoane suverane, unite prin alianță reciprocă, și anume: Zürich, Bern, Lucerna, Uri, Schwyz, Unterwalden, Glarus, Zug, Freiburg, Solothurn, Basel, Schaffhausen, Appenzell, St. Gallen, Graubünden, Aargau, Thurgau, Ticino, Vaudt, Valais, Neuchâtel, Geneva, formează în totalitatea lor confederația elvețiană”. Vezi *Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft, vom 12. Herbstmonat 1848*, pp. 3-4.
46. În 1860 s-au recensat doar gospodăriile. Astfel : gospodării germane : 69,5 %, franceze : 23,4 %, italiene : 5,4 %, retoromane ; 1,7 %. Total : 528.105 gospodării. Aceasta corespunde la circa 2,5 milioane locuitori, dintre care 115.000 erau străini. Pentru anii 1910, 1950 și 1990, vezi Oficiul confederal pentru statistică (ed.), *Statistisches Jahrbuch der Schweiz 1995*, Zürich, 1994, p. 352.
47. Hanspeter Kriesi, Boris Wernli, Pascal Sciarini, Matteo Gianni, *Le clivage linguistique : problèmes de compréhension entre les communautés linguistiques en Suisse*, Geneva, 1995 ; Hans Bickel, Robert Schläpfer, *Mehrsprachigkeit – eine Herausforderung*, Basel/Frankfurt pe Main, 1994 ; René Knüsel, *Les minorités ethnolinguistiques autochtones à territoire : l'exemple du cas helvétique*, Lausanne, 1994 ; Uli Windisch et al., *Alltagsbeziehungen zwischen Romands und Deutschschweizern. Am Beispiel der zweisprachigen Kantone Freiburg und Wallis*, 2 volume, Basel/Frankfurt pe Main, 1994 ;

- Peter Saladin, *Zustand und Zukunft der viersprachigen Schweiz. Abklärungen, Vorschläge und Empfehlungen einer Arbeitsgruppe des Eidgenössischen Departementes des Innern*, Berna, 1989; Daniel L. Seiler, René Knüsel (ed.), *Vous avez dit suisse romande ?*, ed. a 2-a, Lausanne, 1989; Ernest Weibel, „Sprachgruppen und Sprachprobleme in der Schweiz. Konfliktregelungsmodelle, in *Elveſia*. Cu contribuſii de Hans Elsasser, Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz, 1988; „Les rapports entre les groupes linguistiques”, in *Handbuch Politisches System der Schweiz*, vol. III: *Föderalismus*, editat de Raimund E. Germann și Ernest Weibel, cu contribuſia lui Hans Peter Graf; Berna/Stuttgart, 1986, pp. 221-263; Iso Camartin, *Nichts als Worte? Ein Plädoyer für Kleinsprachen*, München, 1985; Pierre du Bois, *Union et division des Suisses. Les relations entre Alémaniques, Romands et Tessinois aux XIXe et XXe siècles*, Lausanne, 1983; Robert Schläpfer, *Die viersprachige Schweiz*, Zürich/Köln, 1982, Hermann Weilenwann, *Pax Helvetica. Oder die Demokratie der kleinen Gruppen*, Zürich, 1951; Cyril Hegnauer, *Das Sprachenrecht der Schweiz*, Zürich, 1947.
48. Walter Haas, „Sprachgeschichtliche Grundlagen”, in: Schläpfer, *Viersprachige Schweiz*, p. 70.
 49. Urs Altermatt, „Die mehrsprachige Schweiz – Modell für Europa?”, pp. 39-49; Ulrich Im Hof, *Mythos Schweiz. Identität – Nation – Geschichte 1291-1991*, Zürich, 1991, pp. 194-208; „Die Viersprachigkeit der Schweiz als Minoritätenproblem des 19. und 20. Jahrhunderts”, in *Geschichte und politische Wissenschaft*. Prelegere festivă în onoarea lui Erich Gruner la împlinirea vârstei de 60 de ani, editat de Beat Junker, Peter Gilg, Richard Reich, Berna, 1975, pp. 57-76.
 50. Carl Helbling (ed.), *Gottfried Keller, Sämtliche Werke*, vol. XXI, Berna, 1947, p. 328.
 51. Christoph Merki, *Und wieder lodern die Höhenfeuer. Die schweizerische Bundesfeier als Hoch-Zeit der nationalen Ideologie 1891-1935*, Zürich, 1995, pp. 31-35; Guy P. Marchal, Aram Mattioli, *Erfundene Schweiz. Konstruktionen nationaler Identität*, Zürich, 1992; Ulrich Im Hof, *Mythos Schweiz. Identität – Nation – Geschichte 1291-1991*; Georg Kreis, *Der Mythos von 1291. Zur Entstehung des schweizerischen Nationalfeiertags*, Basel, 1991; Catherine Santschi, *Schweizer Nationalfeste im Spiegel der Geschichte*, Zürich, 1991; Guy P. Marchal, „Die «Alten Eidgenossen» im Wandel der Zeiten. Das Bild der frühen Eidgenossen im Traditionsbewusstsein und in der Identitätsvorstellung der Schweizer vom 15. bis ins 20. Jahrhundert”, in *Innerschweiz und frühe Eidgenossenschaft*. Număr festiv cu ocazia aniversării a 700 de ani de existență a Confederației, vol. II: *Gesellschaft. Alltag. Geschichtsbild*, editat de Historischen Verein der Fünf Orte, Olten, 1990, pp. 309-403; Urs Altermatt, „Das Bundesjubiläum 1891, das Wallis und die katholische Schweiz”, in *Blätter aus der Walliser Geschichte*, vol. XXI, 1989; François de Capitani, Georg Germann (ed.), *Auf dem Weg zu einer schweizerischen Identität 1848-1914. Probleme – Errungenschaften – Misserfolge*, Fribourg, 1987; Beat Junker, „Die Bundesfeier als Ausdruck nationalen Empfindens in der Schweiz um 1900”, in *Geschichte und politische Wissenschaft*, pp. 19-32.
 52. Urs Altermatt, *Der Weg der Schweizer Katholiken ins Ghetto. Die Entstehungsgeschichte der nationalen Volksorganisationen im Schweizer Katholizismus 1848-1919*, ed. a 3-a, Fribourg, 1995.
 53. Urs Altermatt, *Katholizismus und Moderne. Zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte der Schweizer Katholiken im 19. und 20. Jahrhundert*, Zürich, 1991; Kurt Im Hof, „Die Semantik des Fremden in sozialen Krisenphasen”, in: Hans-Rudolf Wicker, Jean-Luc

- Alber, Claudio Bolzman, Rosita Fibbi, Kurt Imhof, Andreas Wimmer (ed.), *Das Fremde in der Gesellschaft : Migration, Ethnizität und Staat*, Zürich, 1996, pp. 199-214.
54. Carl Spitteler, *Unser Schweizer Standpunkt*. Prelegere ținută la Societatea Helvetică, grupa Zürich, în data de 14 dec. 1914, Zürich, 1915.
 55. Fritz Fleiner, *Schweizerisches Bundesstaatsrecht*, Tübingen, 1923, p. 29.
 56. Urs Altermatt, „Réduitgeist – Zeitgeist – Schweizergeist”, în *Die Landi. Vor 50 Jahren in Zürich. Erinnerungen – Dokumente – Betrachtungen*, Stäfa, 1989, pp. 117-121 ; Werner Möckli, *Schweizergeist – Landigeist ? Das schweizerische Selbstverständnis beim Ausbruch des Zweiten Weltkrieges*, Zürich, 1973.
 57. Mesajul Consiliului Federal către Adunarea Federală privind recunoașterea limbii retoromane ca limbă națională, 1 iunie 1937, în *Bundesblatt*, 1937, vol. II, p. 21.
 58. *Journal de Genève*, 4 iulie, 1968.
 59. Buletin oficial al Adunării federale. Consiliul Național, Berna, 1993, pp. 2521-2522.
 60. Weibel, „Les rapports entre les groupes linguistiques”, p. 225.
 61. *Le Matin*, 27 iunie 1981, *24 Heures*, 27/28 iunie 1981, *Tribune de la Genève*, 27/28 iunie 1981.
 62. Alain Charpillot, Genevieve Grimm-Gobat, *La Romandie dominée*, Lausanne, 1982. Privind ecoul declanșat în presă, vezi *24 Heures*, 18 mai 1982 ; *La Suisse*, 22 mai 1982 ; *Le Matin*, 24 mai 1982 ; *Journal de Genève*, 29/30/31 mai 1982.
 63. *Journal de Genève*, 1/2 iunie, 1985.
 64. Privind istoricul cantonului Jura, vezi Jean-François Roth, *Le catholicisme politique jurassien entre libéralisme et ultramontanisme (1873-1896)*, Fribourg, 1992 ; Gilbert Ganguillet, *Conflictul din Jura. Un caz de mobilizare etnică regională în Elveția*, Zürich, 1986 ; John R.G. Jenkins, *Jura Separatism in Switzerland*, Oxford, 1986 ; *Nouvelle Histoire du Jura*, editată de Cercle d'études historiques de la Société jurassienne d'Emulation, Porrentray 1984 ; Marcel Schwander, *Konfliktstoff für Jahrzehnte*, Zürich/Köln, 1977 ; Bernard Prongué, *Histoire populaire du Jura de 1943 a 1973*, Porrentray, 1973 ; Hans Peter Henecka, *Die jurassischen Separatisten. Eine Studie zur Soziologie des ethnischen Konflikts und der sozialen Bewegung*, Meisenheim am Glan, 1972.
 65. Claude Hauser, *Aux origines intellectuelles de la Question jurassienne : une histoire des rapports culturels franco-suisse dans le premier XXe siècle*.
 66. *24 Heures*, 14 sept. 1981.
 67. *Nouveau Quotidien*, 7 dec. 1992.
 68. *Nouveau Quotidien*, 24 oct. 1992.
 69. Hanspeter Kriesi, *Tages-Anzeiger*, p. 41.
 70. *Statistisches Jahrbuch der Schweiz 1994*, p. 375.
 71. Hanspeter Kriesi, *Le clivage linguistique*, p. 137.
 72. Denis de Rougemont, *Die Schweiz. Modell Europas. Der schweizerisch Bund als Vorbild für eine europäische Föderation*, Viena/München, 1965, p. 100.
 73. Urs Altermatt, „Ist der helvetische Konsens am Ende ? Zeitgeschichtliche Betrachtungen zur Schweiz am Ende des 20. Jahrhunderts”, în *Itinera. Neue Studien zum Schweizerischen Nationalbewusstsein*, fascicula 13 (1992), pp. 76-94 ; „Konflikt und Konsens in der Schweiz. Vom Stanser Verkommenis zum Friedensabkommen”, în : Urs

Altermatt, Roy Preiswerk, Hans Ruh, *Formen Schweizerischer Friedenpolitik*. Referate ținute la seminarul cu tema „Politica de pace elvețiană. Comemorarea a 500 ani de la eșecul din Stans”, 23/24 oct. 1981, Sachseln/Freiburg, 1982 (Berna, 1982), pp. 67-97.

3. Etnicizarea societății și a politicii

1. Kurt Salamun, *Ideologie und Aufklärung. Weltanschauungstheorie und Politik. Studien zu Politik und Verwaltung*, vol. XXIV, Viena, 1988, p. 22.
2. Joseph Marko, *Autonomie und Integration*, p. 56.
3. Andreas Wimmer, „Der Appell an die Nation. Kritische Bemerkungen zu vier Erklärungen von Xenophobie und Rassismus”, în : Hans Rudolf Wicker, Jean-Luc Albert, Claudio Bolzman, Rosita Fibbi, Kurt Imhof, Andreas Wimmer, *Das Fremde in der Gesellschaft : Migration, Ethnizität und Staat – L'alterité dans la société : migration, ethnicité, État*, pp. 173-198.
4. Seymour Martin Lipset, Rita Jalali, „Racial and Ethnic Conflicts. A Global Perspective”, în *Political Science Quarterly*, 107 (1992), nr. 4, pp. 585-606.
5. Daniel Cohn-Bendit, Thomas Schmid, *Heimat Babylon. Das Wagnis der multikulturellen Demokratie*, pp. 316-319.
6. Hermann Lübke, *Abschied vom Superstaat. Vereinigte Staaten von Europa wird es nicht geben*, Berlin, 1994, pp. 63-64.
7. Hans-Gerd Jaschke, „Formiert sich eine neue soziale Bewegung von rechts? Folgen der Ethnisierung sozialer Konflikte”, în *Blätter für deutsche und internationale Politik* (1992), nr. 12, pp. 1437-1447.
8. Bassam Tibi, *Der religiöse Fundamentalismus im Übergang zum 21. Jahrhundert*, Mannheim, 1995, p. 31.
9. Ferenc Glatz, *Minderheiten in Ost-Mitteleuropa. Historische Analyse und ein politischer Verhaltenskodex*, Europa Institut Budapest, 1993.
10. Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen. Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien*, Berlin, 1979, pp. 27-29.
11. Benjamin R. Barber, „Zwischen Dschihad und Mc World”, în *Die Zeit. Wochenzeitung für Politik, Wirtschaft, Handel und Kultur*, 14 oct. 1994.
12. Unul dintre primii care au împărtășit această idee este politologul Zbigniew Brzezinski. Vezi Zbigniew Brzezinski, *Between Two Ages*, New York, 1970, p. 3.
13. Bassam Tibi, *Krieg der Zivilisationen. Politik und Religion zwischen Vernunft und Fundamentalismus*, Hamburg, 1995, p. 256.
14. Samuel P. Huntington, „The Clash of Civilizations? ”, în *Foreign Affairs*, 72 (1993), nr. 3, pp. 22-49 (cit. : p. 39).
15. *Ibidem*, p. 22.
16. Bassam Tibi, *Krieg der Zivilisationen*, pp. 23, 40-41, 47-51.
17. Samuel P. Huntington, „The Clash of Civilizations? ”, p. 25.
18. Jeanne J. Kirkpatrick *et al.*, „The Modernizing Imperative. Tradition and Change”, în *Foreign Affairs*, 72 (1993), nr. 4, p. 22.
19. Robert Roswell Palmer, *The Age of the Democratic Revolution. A political History of Europe and America 1769-1800*, 2 volume, Princeton, 1959/1964.

20. Karl Dietrich Bracher, *Die Zeit der Ideologien. Eine Geschichte politischen Denkens im 20. Jahrhundert*, Stuttgart, 1982.
21. Francis Fukuyama, *Das Ende der Geschichte. Wo stehen wir ?*, München, 1992.
22. Zbigniew Brzezinski, *Macht und Moral. Neue Werte für die Weltpolitik*, Hamburg, 1994.
23. Bassam Tibi, *Krieg der Zivilisationen*, p. 31.
24. Kishore Mahbubani, „The West and the Rest”, în *The National Interest* (vara 1992), pp. 3-12.
25. Arthur M. Schlesinger, *The disuniting of America*, Knoxville, 1991.
26. Bassam Tibi, *Krieg der Zivilisationen*.
27. Robert H. Jackson, *Quasi-States : sovereignty, international relations and the Third World*, Cambridge (UK), 1990.
28. Bassam Tibi, *Krieg der Zivilisationen*, p. 71.
29. Hermann Lübke, *Abschied vom Superstaat*, pp. 57-67 (cit. : p. 65).
30. Oficiul confederal pentru statistică (ed.), *Vom Einwanderungsland zur multi-kulturellen Gesellschaft. Grundlagen für eine schweizerische Migrationpolitik*, Berna, 1995, pp. 7-8, 28.
31. Referitor la hughenoti, vezi Rudolf von Thadden, Michelle Magdelaine, *Die Hugenotten : 1685-1985*, München, 1985 ; Rémy Scheureri, *Durchgang, Aufnahme und Integration der Hugenottenflüchtlinge in der Schweiz*, pp. 38-54 ; *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, vol. IV ; *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 17. Jahrhundert bis zur Mitte des 19. Jahrhundert*, editat de Ilja Mieck, Stuttgart, 1993, pp. 77-81 ; Hermann Aubin, Wolfgang Zorn, *Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, vol. I, Stuttgart, 1971, pp. 511, 580 ; Friedrich Wilhelm Henning, *Handbuch der Wirtschafts- und Sozialgeschichte Deutschlands*, vol. I : *Deutsche Wirtschafts- und Sozialgeschichte im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, Paderborn/München/Viena/Zürich, 1991, pp. 776-781.
32. François Bergier, *Die Wirtschaftsgeschichte der Schweiz. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Zürich/Köln, 1983, p. 62.
33. *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, vol. V, *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*, Stuttgart, 1985, p. 39.
34. Oficiul confederal pentru statistică, *Statistisches Jahrbuch der Schweiz 1995*, Zürich, 1994, p. 26 ; François Höpflinger, *Bevölkerungswandel in der Schweiz. Zur Entwicklung von Heiraten, Geburten, Wanderungen und Sterblichkeit*, Grösch, 1986, pp. 98-99.
35. Oficiul confederal pentru statistică, *Statistisches Jahrbuch 1995 für das Ausland*, Wiesbaden, 1995, pp. 207, 239 ; *Statistisches Jahrbuch der Schweiz 1995*, p. 47.
36. Informație telefonică primită de la Oficiul confederal pentru statistică, privind date provizorii pentru anul 1995 : numărul populației – 7.060.400, străini – 1.363.000.
37. De la 450.000 la 4,5 milioane. Vezi Cohn Bendit, Schmid, *Heimat Babylon*, pp. 27, 98-100.
38. Cifrele referitoare la Franța au fost preluate din *Fischer Weltalmanach 1996*, p. 271 ; pentru Germania : Cohn-Bendit, Schmid, *Heimat Babylon*, p. 50 ; pentru Elveția : *Statistisches Jahrbuch der Schweiz 1995*, p. 31.
39. Cohn-Bendit, Schmid, *Heimat Babylon*, p. 107.
40. *Staatslexikon. Recht-Wirtschaft-Gesellschaft*, vol. I, p. 647.

41. Italienii figurează înainte de ex-iugoslavi cu 19,1%. Vezi *Statistisches Jahrbuch der Schweiz*, 1995, p. 53 ; *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, vol. V, p. 39.
42. Întălitul Comisariat ONU pentru refugiați, 1 ian. 1995 ; *Neue Zürcher Zeitung*, 27 oct. 1995, nr. 3.
43. Cohn-Bendit, Schmid, *Heimat Babylon*, p. 270.
44. *Neue Zürcher Zeitung*, 21 ian. 1994.
45. Cohn-Bendit, Schmid, *Heimat Babylon*, p. 42.
46. *Statistisches Jahrbuch der Schweiz* 1995, pp. 52-53.
47. Eric Hobsbawm, *Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780*, pp. 128-130.
48. Claus Leggewie, *Druck von rechts. Wohin treibt die Bundesrepublik ?*, München, 1993, p. 94.
49. Jürgen Habermas, „Staatsbürgerschaft und nationale Identität. Überlegungen zur europäischen Zukunft”, în: Nicole Dewandre, Jacques Lenoble, *Projekt Europa. Postnationale Identität : Grundlage für eine europäische Demokratie ?*, Berlin, 1994, pp. 23-28.
50. Hans Magnus Enzensberger, *Aussichten auf den Bürgerkrieg*, Frankfurt pe Main, 1993.
51. Rogers Brubaker, *Staats-Bürger. Deutschland und Frankreich im historischen Vergleich*, Hamburg, 1994.
52. Jürgen Habermas, *Staatsbürgerschaft und nationale Identität*, p. 15 ; Heinz Kleger, „Europäischer Verfassungspatriotismus und europäische demokratische Identität”, în *Beiträge zur sozialistischen Politik*, 15 (1995), nr. 29, pp. 29-38.
53. Michael Walzer, *Zivile Gesellschaft und amerikanische Demokratie*, Berlin, 1992, p. 87.
54. *Ibidem*, p. 92.
55. Jürgen Habermas, *Staatsbürgerschaft und nationale Identität*, p. 17.
56. Claus Leggewie, *Multi Kulti. Spielregeln für die Vielvölkerrepublik*, Berlin, 1993, p. 143.
57. Thomas H. Marshall, *Bürgerrechte und soziale Klassen. Zur Soziologie des Wohlfahrtsstaates*, Frankfurt pe Main/New York, 1992.
58. Michael Walzer, *Sphären der Gerechtigkeit. Ein Plädoyer für Pluralität und Gleichheit*, Frankfurt pe Main/New York, 1992, p. 104 ; Cohn-Bendit, Schmid, *Heimat Babylon*, p. 330.
59. Otto Kallscheuer, „On the road, Michael Walzers Deutung der amerikanischen Freiheit”, în: Walzer, *Zivile Gesellschaft und amerikanische Demokratie*, pp. 7-35.

Partea a treia

Europa, ah, care Europa !

1. Paul Valéry, *Die Krise des Geistes*, Wiesbaden, 1956, p. 16. Ediția originală franceză a apărut în 1924, sub titlul : *La crise de l'Esprit*.
2. William M. Johnston, *The Austrian Mind. An intellectual and social History 1848-1838*, Berkeley/L.A./Londra, 1972.
3. Samuel P. Huntington, „The Clash of Civilizations ?”, p. 31.

1. Europa Occidentală sub fascinația populismului

1. Părți întregi din acest capitol le-am prezentat în prelegerile privind populismul de dreapta ținute cu ocazia diferitelor manifestări, de exemplu la Congresul Institutului pentru spațiul dunărean și Europa Centrală, la Viena, în data de 24 aprilie 1995. Unele idei se regăsesc în articolul publicat în *Neue Zürcher Zeitung*, „Nationalpopulismus in Westeuropa”, 5/6 martie 1994. Le mulțumesc pentru ideile extrem de folositoare lui Rudolf Andorka (Budapesta), Hanspeter Kriesi (Geneva), Wolfgang Mantl (Graz) și László Tökéczki (Budapesta) și pentru colaborare lui Damir Skenderovic și Martin Pfister. Populismul din estul Europei nu-l tratez aici, întrucât are alte tradiții istorice. Populismul ungar îl studiez în prezent împreună cu sociologul Rudolf Andorka, rector la Universitatea Economică din Budapesta.
2. Klaus von Beyme (ed.), *Right-Wing Extremism in Western Europe*, Londra, 1988 ; Uwe Backes, „Extremismus und Populismus von rechts”, în *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 9 nov. 1990 ; Franz Gress, Hans-Gerd Jaschke, Klaus Schönekäs, *Neue Rechte und Rechtsextremismus in Europa. Bundesrepublik, Frankreich, Grossbritannien* ; Opladen, 1990 ; Hans-Georg Betz, „Radikal rechtspopulistischen Parteien in Westeuropa”, în *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 25 oct. 1991, pp. 3-14 ; Martina Kirfel, Walter Oswalt (ed.), *Die Rückkehr der Führer. Modernisierter Rechtsradikalismus in Westeuropa*, Viena/Zürich, 1991 ; Paul Hainsworth (ed.), *The Extreme Right in Europe and the USA*, Londra, 1992 ; Piero Ignazi, Colette Ysmal, *European Journal of Political Research*, ediție specială : *Extreme right-wing Parties in Europe*, 22 (1992), nr. 1 ; Hans-Georg Betz, *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*, Houndmills/Londra, 1994 ; Hans-Gerd Jaschke, *Rechtsextremismus und Fremdenfeindlichkeit. Begriffe, Positionen, Praxisfelder* ; Opladen, 1994, pp. 32-38 ; Armin Pfahl-Traugher, *Volkes Stimme ? Rechtspopulismus in Europa*, Bonn, 1994 ; Helmut Konrad, Anton Pelinka, *Die politischen Parteien im neuen Europa und im historischen Überblick*, Viena, 1995 ; *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*. Tema : Noua dreaptă. Partide și mișcări de dreapta în Europa, 24 (1995), nr. 3 ; Paul Taggart, „New Populist Parties in western Europe”, în *West European Politics*, 18 (1995), nr. 1, pp. 34-51. Literatura referitoare la populismul național în Europa s-a îmbogățit în așa măsură, încât enumăr aici numai operele cele mai importante. Privind cifrele, mă bazez pe rapoartele din *Neue Zürcher Zeitung* și pe Oscar W. Gabriel, Frank Brettschneider, *Die EU-Staaten im Vergleich. Strukturen, Prozesse, Politikinhalt*, Opladen, 1992.
3. Urs Altermatt, „Conservatism in Switzerland. A Study in Antimodernism”, în *A Century of Conservatism*, partea a doua, *Journal of Contemporary History*, 14 (1979), pp. 581-610 ; Hanspeter Kriesi et al. (ed.), *Politische Aktivierung in der Schweiz 1945-1978*, Diessenhofen, 1981 ; Urs Altermatt, „Xenophobie und Superpatriotismus. Die populistische Anti-Überfremdungsbewegung in der Schweiz der sechziger und siebziger Jahre”, în *Faschismus in Österreich und international. Jahrbuch für Zeitgeschichte 1980/1981*, editat de Österreichischen Gesellschaft für Zeitgeschichte, Viena, 1982, pp. 167-193 ; Marianne Ebel, Pierre Fiala, *Sous le consensus de la xénophobie. Paroles, arguments, contextes (1961-1981)*, Lausanne, 1983 ; Erich Gruner, Hans Peter Hertig, *Der Stimmbürger und die „neue” Politik. Wie reagiert die Politik auf die Beschleunigung der Zeitgeschichte ?*, Berna, 1983 ; François Saint-Quen, „Vers une remontée du national-populisme en Suisse ? Le cas des vigilants genevois”, în *Schweizerischer Jahrbuch für Politische Wissenschaft*, 26 (1986), pp. 211-224 ; Hanspeter Kriesi, „Neue soziale

Bewegungen – der Protest einer Generation ? ”, în : Martin Dahinden (ed.), *Neue soziale Bewegungen – und ihre gesellschaftlichen Wirkungen*. Serie de prelegeri interdisciplinare ținute la Universitatea Tehnică din Zürich și la Universitatea din Zürich, publicată în *Zürcher Hochschulforum*, Zürich, 1987, pp. 25-42 ; Leonhard Neidhart, „Gründe für den Zulauf zur Autopartei”, în *Neue Zürcher Zeitung*, 14 martie, 1989 ; Marco G. Giugni, Hanspeter Kriesi, „Nouveaux mouvements sociaux dans les années '80. Evolution et perspective”, în *Schweizerisches Jahrbuch für Politische Wissenschaft*, 30 (1990), pp. 79-100 ; Christian Moser, „Neue politische Gruppierungen ziehen in die Parlamente ein”, în : Paul Stadlin (ed.), *Die Parlamente der schweizerischen Kantone*, Zug, 1990, pp. 175-190 ; Raymond Joly, *Virage à droite. Deux ans sous le capot du Parti des automobilistes*, cu o postfață de Hans Hirter : „*Parti des automobilistes. Le contexte suisse*”, Lausanne, 1991 ; Claude Longchamp, „Politisch-kultureller Wandel in der Schweiz. Eine Übersicht über die Veränderungen der Orientierungs- und Partizipationsweisen in den 80er Jahren”, în Fritz Plasser, Peter A. Ulram (ed.), *Staatsbürger oder Untertanen ? Politische Kultur Deutschlands, Österreichs und der Schweiz im Vergleich*, Frankfurt pe Main/Berna/New York/Paris, 1991, pp. 49-101 ; Michele de Lauretis, Bruno Giossani, *La Lega dei Ticinesi. Indagine sul fenomeno che ha sconvolto il Ticino politico*, Locarno, 1992 ; Urs Altermatt, *Rechte und linke Fundamentalopposition. Studien zur Schweizer Politik 1965-1990*, Basel/Frankfurt pe Main, 1994 ; Urs Altermatt, Hanspeter Kriesi, *Rechtsextremismus in der Schweiz. Organisationen und Radikalisierung in den 1980er und 1990er Jahren*, Zürich, 1995 ; Klaus Armingeon, „Der Schweizer Rechts-extremismus im internationalen Vergleich”, în *Schweizerische Zeitschrift für Politische Wissenschaft*, 1 (1995), nr. 4, pp. 41-64.

4. Markus Hodel a fost în perioada 1993-1996 consilier de specialitate la Secretariatul general al Partidului Popular Creștin-Democrat. Disertația lui : *Die Schweizerische Konservative Volkspartei 1918-1929. Die goldenen Jahre des politischen Katholizismus. Religion – Politik – Gesellschaft in der Schweiz*, editată de Urs Altermatt, vol. X, Freiburg, 1994.
5. Hans-Georg Betz, *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*, Houndmills/Londra, 1994.
6. Denumirea partidului se întâlnește uneori sub forma „Partidul Agrar”, „Partidul peisajului agrar”, „Partidul Agricultorilor”.
7. Pentru Olanda, vezi Gerrit Voerman, Paul Incardie, „The extreme right in the Netherlands. The centrists and their radical rivals”, în *European Journal of Political Research*, 22 (1992), nr. 1, pp. 35-54 ; Cas Mudde, „Right-Wing extremism analyzed. A comparative analysis of the ideologies of three alleged right-wing extremist parties (NPD, NDP, CP, 1986)”, în *European Journal of Political Research*, 27 (1995), nr. 2, pp. 203-224.
8. Pentru Belgia, vezi M. Swyngedouw, „National elections in Belgium : the breakthrough of extreme in Flanders”, în *Regional Politics and Policy*, 2 (1992), nr. 3, pp. 62-75 ; Jaak Billiet, Hans de Witte, „Attitudinal dispositions to vote for a «new» extreme right-wing party : The case of «Vlaams Blok»”, în *European Journal of Political Research*, 27 (1995), nr. 2, pp. 181-202 ; Ronald Commers, „Antwerpen : Eine europäische Stadt driftet nach rechts”, în : Christoph Butterwegge, Siegfried Jäger (ed.), *Rassismus in Europa*, Köln, 1992, pp. 135-143.
9. Pentru Italia, vezi Anne-Marie Duranton-Crabol, *L'Europe de l'extrême droite. De 1945 à nos jours*, Bruxelles, 1991, pp. 96-116 ; Renato Mannheimer, *La Lega lombarda*, Milano, 1991 ; Roberto Chiarini, „The «Movimento Sociale Italiano». A Historical

- Profile", în: Luciano Cheles, Ronnie Ferguson, Michalina Vaughan, *Neo-Fascism in Europe*, Londra/New York, 1991, pp. 19-42; Stefano Allievi, *Le Parole della Lega. Il movimento politico che vuole un'altra Italia*, Milano, 1992; Paul Furlong, „The Extreme Right in Italy: Old Orders and Dangerous Novelties”, în *Parliamentary Affairs*, 45 (1992), nr. 3, pp. 345-356; Ilvo Diamanti, *La Lega: geografia, storia e sociologia di un nuovo soggetto politico*, Roma, 1993; Renato Mannheim, „The Electorate of the Lega Nord”, în: Gianfranco Pasquino, Patrick McCarthy, *The End of Post-War Politics in Italy. The landmark 1992 elections*, Bolder/San Francisco/Oxford, 1993, pp. 87-107; Toni Visentini, *Die Lega. Italien in Scherben*, Bozen, 1993; Luciano Costantini, *Dentro la Lega. Come nasce, come cresce, come comunica*, Roma 1994; Piero Ignazi, *Post-fascisti? Dal Movimento sociale italiano ad Alleanza Nazionale*, Bologna, 1994; Giovanni de Luna (ed.), *Figli di un benessere minore. La Lega 1979-1993*, Scandici, 1994; Martin J. Bull/James L. Newell, „Italy Changes Course? The 1994 Elections and the Victory of the Right”, în *Parliamentary Affairs*, 48 (1995), nr. 1, pp. 72-99; Roberto D'Alimonte, Stefano Bartolini, „Le système de partis italien: entre changement structurel et «néo-transformisme», în *Schweizerische Zeitschrift für Politische Wissenschaft*, 1 (1995), nr. 1, pp. 79-118; Roberto Chiarini, *Destra italiana. Dall'Unità a Alleanza Nazionale*, Veneția, 1995; Günther Pallaver, „L'unto del signore. Berlusconi, Forza Italia und das Volk”, în *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 24 (1995), nr. 3, pp. 317-328; Jörg Seisselberg, „Berlusconis Forza Italia. Wahlerfolg einer Persönlichkeitspartei (1994)”, în *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, ediție specială: *Demokratie in Europa: Zur Rolle der Parlamente*, Opladen, 1995, pp. 204-231.
10. Pentru Franța, vezi Nonna Mayer, Pascal Perrineau, *Le Front national à découvert*, Paris, 1989; Wolfgang Kowalsky, *Kulturrevolution? Die neue Rechte im neuen Frankreich und ihre Vorläufer*, Opladen, 1991; Dietmar Loch, *Der schnelle Aufstieg des Front National. Rechtsextremismus im Frankreich der 80er Jahre*, München, 1990; Guy Birenbaum, *Le Front National en Politique*, Paris, 1992; Jean-Yves Camus, René Monzat, *Les droites nationales et radicales en France. Répertoire critique*, Lyon, 1992; Piero Ignazi, Colette Ysmal, „New and old extreme right parties. The French Front National and the Italian Movimento Sociale”, în *European Journal of Political Research*, 22 (1992), nr. 1, pp. 101-121; Thomas Lampe, *Des Aufstieg des „Front National” in Frankreich. Extremismus und Populismus von rechts*, Frankfurt pe Main, 1992; Vincent Hoffmann-Martinot, „Frankreichs Parteiensystem nach den Parlamentswahlen”, în *Aus Politik und Zeitgeschichte* (1993), nr. 32, pp. 10-16; Gilles Bresson, Lionet Christian, *Le Pen. Biographie*, Paris 1994; Pierre-André Taguieff, *Sur la Nouvelle droite. Jalons d'une analyse critique*, Paris, 1994; Michel Winock (ed.), *Histoire de l'extrême droite en France*, Paris, 1994; Susanne Falkenberg, „Gesellschaftlicher Wandel und politischer Protest. Front National und Lega Nord im Vergleich”, în *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 24 (1995), nr. 3, pp. 305-316.
11. Pentru Austria, vezi Brigitte Galanda, *Ein deutsches Land. Die rechte Orientierung des Jörg Haider*, Viena, 1987; Anton Pelinka (ed.), *Populismus in Österreich*, Viena, 1987; Brigitte Bailer-Galanda, *Die neue Rechte. Jörg Haider – ein Politiker der neuen oder der ganz alten Art?*, Viena, 1989; Walter Oswalt, „Die FPÖ – ein Modell für Europa?”, în: Kirfel, Oswalt, *Die Rückkehr der Führer*; Gero Fischer, Peter Gstettner, „Am Kärntner Wesen könnte diese Republik genesen”. *An den rechten Rand Europa. Jörg Haiders „Erneuerungspolitik”*, Klagenfurt/Cerovec, 1990; Harald Goldmann, Hannes

Krall, Klaus Ottomeyer, *Jörg Haider und sein Publikum. Eine sozialpsychologische Untersuchung*, Klagenfurt, 1992; Kurt Richard Luther, „Die Freiheitliche Partei Österreichs“, in: Herbert Dachs *et al.* (ed.), *Handbuch des politischen Systems Österreichs*, Viena, 1992, pp. 247-262; Robert Knight, „Haider, the Freedom Party and the Extreme Right in Austria“, in *Parliamentary Affairs* 45, (1992), nr. 3, pp. 285-299; Max Riedlsperger, „Heil Haider! The Revitalization of the Austrian Freedom Party since 1986“, in *Politics and Society in Germany, Austria and Switzerland*, 4 (1992), nr. 3, pp. 18-58; Hans-Henning Scharsach, *Haider's Kampf*, Viena, 1992; Alfred Stirnemann, „Gibt es einen Haider-Effekt? Der Aufstieg der FPÖ zu einer (kleinen) Mittelpartei 1986-1991“, in *Österreichisches Jahrbuch für Politik* 1991, München, 1992, pp. 137-185; Brigitte Bailer, Wolfgang Neugebauer, „FOÖ: Vom Liberalismus zum Rechtsextremismus“, in *Handbuch des österreichischen Rechtsextremismus*, editat de Stiftung Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, Viena, 1993, pp. 327-428; Pfahl-Traughber, *Volkes Stimme ?*, pp. 47-63; Wolfgang Purtscheller (ed.), *Die Ordnung, die sie meinen. „Neue Rechte“ in Österreich*, Viena, 1994; Brigitte Bailer, „FPÖ, F-Bewegung und Neue Rechte“, in *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 24 (1995), nr. 3, pp. 263-274.

12. *Neue Zürcher Zeitung*, 23 aug. 1995.

13. Referitor la Germania, vezi Hajo Funke, „*Republikaner*“. *Rassismus, Judenfeindschaft, nationaler Größenwahn. Zu den Potentialen der Rechtsextremen am Beispiel der „Republikaner*“, Berlin, 1989; Elisabeth Noelle-Neumann, *Die Republikaner*, Allensbach, 1989; Michael Stiller, *Die Republikaner. Franz Schönhuber und seine rechtsradikale Partei*, München, 1989; Eike Hennig, *Die „Republikaner“ zwischen Protest und Regierung*, Frankfurt pe Main, 1990; Claus Leggewie, *Die Republikaner. Ein Phantom nimmt Gestalt an*, Berlin, 1990; Heinrich Oberreuter, Alf Mintzel, *Parteien in der Bundesrepublik Deutschland*, München, 1990, pp. 331-377; P. Bauer, H. Schmitt, *Die Republikaner*, Mannheim, 1990; Kirfel, Oswalt (ed.), *Die Rückkehr der Führer*, pp. 31-77; Richard Stöss, *Die Republikaner. Woher sie kommen, was sie wollen, wer sie wählt, was zu tun ist*, Köln, 1990; Eike Hennig, *Die Republikaner im Schatten Deutschland*, Frankfurt pe Main, 1991; Claus Leggewie, *Druck von rechts, wohin treibt die Bundesrepublik?*, München, 1993; Peter Lösche, *Kleine Geschichte der deutschen Parteien*, Stuttgart/Berlin/Köln, 1993, pp. 164-166; Armin Pfahl-Traughber, *Rechtsextremismus. Eine kritische Bestandesaufnahme nach der Wiedervereinigung*, Bonn, 1993, pp. 30-56; Hans-Joachim Veen, Norbert Lepszy, Peter Mnich, *The Republikaner Party in Germany: Right-Wing Menace or Protest Catchall ?*, Westport, 1993; Jürgen W. Falter, *Wer wählt rechts? Die Wähler und Anhänger rechtsextremistischer Parteien im vereinigten Deutschland*, München, 1994; Eckhard Fascher, *Modernisierter Rechtsextremismus. Ein Vergleich der Parteigründungsprozesse der NPD und der Republikaner in den sechziger und achtziger Jahren*, Berlin, 1994; Hans-Gerd Jaschke, *Die „Republikaner“. Profile einer Rechtsaussen-Partei*, Bonn, 1994; Norbert Lepszy, Hans-Joachim Veen, „*Republikaner*“ und DVU in kommunalen und Landesparlamenten sowie im Europaparlament, Bonn, 1994; Pfahl-Traughber, *Volkes Stimme ?*, pp. 65-81; Helmut Fröching, Wolfgang Gessenharter, „Rechtsextremismus und Neue Rechte in Deutschland“, in *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 24 (1995), nr. 3, pp. 275-290; Eckhard Jesse, „Zur Überschätzung der «Neuen Rechten». Die Sichtweise der Extremismusforschung“, in *Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte*, 42 (1995), nr. 2, pp. 152-154; Armin Pfahl-Traughber, „Vier Thesen zur Verwendung des Begriffs «Neue Rechte»“, in *Blick nach rechts*, 12 (1995), nr. 1, pp. 4-5.

14. La alegerile din Schleswig-Holstein, Uniunea Populară Germană (*Deutsche Volksunion*) a obținut 6,3% din voturi.
15. Helmut Willems, *Fremdenfeindliche Gewalt. Einstellungen, Täter, Konflikteskalationen*, Opladen 1993, pp. 97-104; Helmut Willems, Stefanie Würtz, Roland Eckert, *Fremdenfeindliche Gewalt : Eine Analyse von Täterstrukturen und Eskalationsprozessen*. Raport prezentat la Ministerul federal pentru femei și tineret și la Asociația de cercetare germană, Trier, 1993; Raport privind respectarea Constituției, 1991 și 1992, editat de Ministerul de Interne, Bonn, 1992 și 1993.
16. Wilhelm Heitmeyer et al., *Die Bielefelder Rechtsextremismus-Studie. Erste Langzeituntersuchung zur politischen Sozialisation männlicher Jugendlicher*, Weinheim, 1992.
17. Christoph Butterwegge, Siegfried Jäger (ed.), *Rassismus in Europa*; Christoph Butterwegge, „Mordanschläge als Jugendprotest-Neonazis als Protestbewegung?“, în *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen*, 7(1994), nr. 4, pp. 35-41.
18. Uwe Backes, Patrick Moreau, *Die extreme Rechte in Deutschland. Geschichte, Gegenwärtige Gefahren, Ursachen, Gegenmassnahmen*, München, 1994; Hans-Gerd Jaschke, *Rechtsextremismus und Fremdenfeindlichkeit*; „Formiert sich eine neue soziale Bewegung von rechts? Folgen der Ethnisierung sozialer Konflikte“, în *Blätter für deutsche und internationale Politik* (1992), nr. 12, pp. 1437-1447; Richard Faber, Hajo Funke, Gerhard Schönberger (ed.), *Rechtsextremismus. Ideologie und Gewalt*, Berlin, 1995.
19. Claus Leggewie, *Druck von rechts*, p. 96.
20. Despre populism în general, vezi Ghiță Ionescu, Ernest Gellner, *Populism. Its Meaning and National Characteristics*, Londra, 1969; Altermatt, „Conservatism in Switzerland“, în *A century of Conservatism*, partea a doua, *Journal of Contemporary History*, 14 (1979), pp. 581-610; Margaret Canovan, *Populism*, New York/Londra, 1981; Ernesto Laclau, „Zu einer Theorie des Populismus“, în: E. Laclau, *Politik und Ideologie im Marxismus, Kapitalismus-Faschismus-Populismus*, Berlin, 1981, pp. 73-122; Altermatt, „Xenophobie und Superpatriotismus“, în *Faschismus in Österreich und international. Jahrbuch für Zeitgeschichte 1980-1981*, editat de Österreichischen Gesellschaft für Zeitgeschichte, Viena, 1982, pp. 167-193; Stuart Hall, „Popular-demokratischer oder autoritärer Populismus“, în: Wolfgang Fritz Haug, Wieland Elfferding (ed.), *Neue soziale Bewegungen und Marxismus*, Berlin, 1982; Pierre-André Taguieff, „La rhétorique du national-populisme. Les règles élémentaires de la propagande xénophobe“, în *Mots* (1984), nr. 9, pp. 113-139; Uwe Backes, Eckhard Jesse, *Totalitarismus-Extremismus-Terrorismus. Ein Literaturführer und Wegweiser zur Extremismusforschung in der Bundesrepublik Deutschland*, Opladen, 1985; Helmut Dubiel, *Populismus und Aufklärung*, Frankfurt pe Main, 1986 (aici, mai ales articolul lui Hans-Jürgen Puhle: „Was ist Populismus?“); Anton Pelinka, *Populismus in Österreich* (în special articolele lui Anton Pelinka și Werner W. Ernst); Uwe Backes, „Nationalpopulistische Protestparteien in Europa. Vergleichende Betrachtungen zur phänomenologischen und demokratietheoretischen Einordnung“, în *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 20 (1991), nr. 1, pp. 7-17; Joseph Krulic, Gérard Belloin, Nathalie Ouvaroff, Gilles Lipovetsky et al., în *Cosmopolitiques. Forum international de politique*, febr. 1991, Dossier: *Populisme. Le mal européen?*; Michel Wieviorka, *La démocratie à l'épreuve. Nationalisme, populisme, ethnicité*, Paris, 1983; Pfahl-Traughber, *Volkes Stimme?*; Betz, *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*.
21. Claus Leggewie, *Der Geist steht rechts. Ausflüge in die Denkfabriken der Wende*, Berlin, 2 (1987).

22. Friedhelm Lövenich, *Rationalisierung des Kleinbürgertums. Über die Dialektik der Aufklärung im Angestelltenmilieu*; Siegfried Kracauer, în *Der Alltag*, 10, nr. 3, pp. 138-144; „Dem Volk aufs Maul. Überlegungen zum Populismus”, 22, în *Politische Vierteljahresschrift* (martie 1989), pp. 22-31.
23. Lawrence Goodwyn, *Democratic Promise. The Populist Moment in America*, New York, 1976.
24. Helmut Dubiel, „Das Gespenst des Populismus”, în: Helmut Dubiel (ed.), *Populismus und Aufklärung*, pp. 33-50.
25. Pentru Austria, vezi Anton Pelinka (ed.), *Populismus in Österreich*; pentru Elveția, vezi Urs Altermatt, *Rechte und linke Fundamentalopposition*.
26. Friedhelm Lövenich, „Dem Volk aufs Maul”, în *Politische Vierteljahresschrift* (martie 1989), pp. 22-31.
27. Erwin K. Scheuch, Hans D. Klingemann, „Die Theorie des Rechtsradikalismus in westlichen Industriegesellschaften”, în *Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte*, Tübingen, 1967, pp. 11-49.
28. Anton Pelinka, „Populismus und Wirtschaftsverbände”, în: Anton Pelinka (ed.), *Populismus in Österreich*, pp. 60-70.
29. Helmut Dubiel, „Das Gespenst des Populismus”, în *Populismus und Aufklärung*, pp. 33-50.
30. Neil Postman, *Wir amüsieren uns zu Tode. Urteilsbildung im Zeitalter der Unterhaltungsindustrie*, Frankfurt pe Main, 7(1987).
31. Fritz Plasser, Peter A. Ulram, *Staatsbürger oder Untertanen ?*
32. Heinrich Oberreuter, *Stimmungsdemokratie. Strömungen im politischen Bewusstsein*, Zürich, 1987.
33. Urs Altermatt, „Paradigmenwechsel. Neue Themen, neue Bewegungen”, în: Roger Blum, Peter Ziegler (ed.), *Hoffnungswahl. 12 Stimmen zum eidgenössischen Wahlherbst 1987*, Zürich, 1987, pp. 32-48.
34. Fritz Plasser, Peter A. Ulram, „Wahltag ist Zahltag. Populistischer Appell und Wählerprotest in den achtziger Jahren”, în *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 18 (1989), pp. 151-164.
35. Friedhelm Lövenich, „Dem Volk aufs Maul”, în *Politische Vierteljahresschrift* (martie 1989), pp. 22-31.
36. Referitor la extremismul de dreapta în Elveția, vezi Urs Altermatt, Hanspeter Kriesi, *Rechtsextremismus in der Schweiz. Organisationen und Radikalisierung in den 1980er und 1990er Jahren*, Zürich, 1995.
37. Theodor W. Adorno, Max Horkheimer, *Dialektik der Aufklärung*, Frankfurt pe Main, 1981.
38. Helmut Dubiel, „Das Gespenst des Populismus”, în *Populismus und Aufklärung*, pp. 35-50.

2. Afectul antieuropean

1. Părți întregi din prezentul capitol se regăsesc în prelegerea ținută la simpozionul „Europa” organizat la 28 martie 1994 de Universitatea Economică din Budapesta. Îi mulțumesc lui Damir Skenderovic pentru colaborare.
2. Pentru istoria integrării europene, vezi Hans-Joachim Seeler, *Die Europäische Einigung und das Gleichgewicht der Mächte. Der historische Weg der Europäischen Staaten zur*

Einheit, Baden-Baden, 1992 ; Michael Brückner, Roland Maier, Andrea Przyklenk, *Der Europa-Ploetz. Basiswissen über das Europa von heute*, Freiburg im Breisgau, Würzburg, 1993 ; Charles Zorgbibe, *Histoire de la construction européenne*, Paris, 1993 ; Patrick Eveno, Pierre Servent, *L'Europe de Yalta à Maastricht 1945-1993. Ouvrage composé d'articles et de chronologie du journal „Le Monde”*, Paris, 1993.

3. Oficiul confederal pentru statistică, *Statistisches Jahrbuch der Schweiz* 1994, Zürich, 1993, pp. 380-381.
4. Pentru referendumurile dinainte de 1987, vezi *Wahlatlas Europa. Wahlen und Abstimmungen in allen Mitgliedstaaten der Europäischen Gemeinschaft*, Braunschweig, 1988.
5. Oficiul confederal pentru statistică, *Statistisches Jahrbuch der Schweiz*, 1986, Basel, 1986, p. 518.
6. Hans Jorgen Nielsen, „The Danish Voters and The Referendum in June 1992 on The Treaty of Maastricht”, în: Morten Kelstrup, *European Integration and Denmark's Participation*, Kopenhagen, 1992, pp. 365-380.
7. Oficiul administrației confederale, *Actualités de septembre 1992. Référendum sur le Traité de Maastricht*, pp. 10-11.
8. Hanspeter Kriesi, Claude Longchamp, Florence Passy, Pascal Sciarini, „Analyse der eidgenössischen Abstimmung vom 6. Dezember 1992”, în *Vox*, nr. 47, Adliswil, 1993, pp. 34-35.
9. Claude Longchamp, *Den Pelz waschen, ohne ihn nass zu machen. Eine sozialwissenschaftliche Analyse der Entscheidung der Schweiz über den Beitritt zum Europäischen Wirtschaftsraum vom 6. Dezember 1992*, Berna, 1993, pp. 6-7.
10. *Neue Zürcher Zeitung*, 30 nov. 1994.
11. Brückner, Maier, Przyklenk, *Der Europa-Ploetz*, p. 161.
12. Fritz Plasser, Franz Sommer, Peter A. Ulram, „Entscheidung für Europa. Analyse der Volksabstimmung über den EU-Beitritt Österreichs 1994”, în *Österreichisches Jahrbuch für Politik* 1994, Viena/München, 1995, pp. 325-354.
13. Christian Schaller, „Ja» oder «Nein» zu Europa? Die österreichische EU-Debatte im Vorfeld der Volksabstimmung unter besonderer Berücksichtigung von Konfliktlinien im Parteiensystem – ein Rekonstruktionsversuch”, în: A. Pelinka, *EU-Referendum. Zur Praxis direkter Demokratie in Österreich*, Viena, 1994, pp. 49-85.
14. Christine Kasper, „«Nej». Die dänische Volksabstimmung zur Europäischen Union vom Juni 1992 und ihre Hintergründe”, în: Holger Rust, *Europa-Kampagnen. Dynamik öffentlicher Meinungsbildung in Dänemark, Frankreich und der Schweiz*, Viena, 1993, pp. 134-140.
15. Holger Rust, *Europa-Kampagnen* ; pentru Austria, vezi Pelinka, *EU-Referendum*.
16. Karen Siune, „The Danes said NO to the Maastricht Treaty. The Danish EC Referendum of June 1992”, în *Scandinavian Political Studies*, 16(1993), nr. 1, p. 102.
17. Daniel Hug, Lorenz Kummer, Adrian Vatter, *Die Volksabstimmung über den Beitritt der Schweiz zum Europäischen Wirtschaftsraum (EWR) vom 6. Dezember 1992. Eine Analyse der Abstimmungsergebnisse*, Forschungszentrum für schweizerische Politik, Universität Bern, Berna, 1993 (nepublicată).
18. Claude Longchamp, „Herausgeforderte demokratische Öffentlichkeit. Zu den Möglichkeiten und Grenzen des politischen Marketings bei Abstimmungen und Wahlen in der Schweiz”, în *Schweizerisches Jahrbuch für Politische Wissenschaft*, 31 (1991), p. 317.

20. *Der Bund*, 25 nov. 1994.
21. Karen Siune, Palle Svensson, „The Danes and The Maastricht Treaty: The Danish EC Referendum of June 1992”, in *Electoral Studies* (1993), nr. 2, p. 107.
22. Kriesi, Longchamp, Passy, Sciarini, *Analyse der eidgenössischen Abstimmung vom 6. Dezember 1992*, p. 20.
23. *Tages-Auzeiger*, 13 nov. 1992.
24. *Le Monde*, 11 sept. 1992.
25. *Der Bund*, 22 iulie 1994.
26. *Neue Zürcher Zeitung*, 18 mart. 1994, 26 nov. 1994.
27. Kriesi, Longchamp, Passy, Sciarini, *Analyse der eidgenössischen Abstimmung vom 6. Dezember 1992*, p. 34.
28. Oficiul administrației confederale, *Actualités de septembre 1992. Référendum sur le Traité de Maastricht*, p. 16.
29. *Le Monde*, 25 sept. 1992.
30. Oficiul administrației confederale, *Actualités de septembre 1992. Référendum sur le Traité de Maastricht*, p. 19.
31. Fritz Plasser, Franz Sommer, Peter A. Ulram, „Entscheidung für Europa”, in *Österreichisches Jahrbuch für Politik*, 1994, p. 345.
32. Alois Riklin, Willy Zeller, „Verhältnis der Schweiz zu den Europäischen Gemeinschaften”, in Alois Riklin, Hans Haug, Hans Christoph Binswanger (ed.), *Handbuch der schweizerischen Aussenpolitik*, 1975, pp. 465-468.
33. Karen Siune, Palle Svensson, „The Danes and The Maastricht Treaty”, p. 101.
34. Kriesi, Longchamp, Passy, Sciarini, *Analyse der eidgenössischen Abstimmung vom 6. Dezember 1992*, pp. 45-47.
35. Sondajul din 5-7 iunie 1992 cu tema „Maastricht Treaty”, întrebarea 16 B.
36. Paul Luif, „Österreich”, in *Jahrbuch der Europäischen Integration 1994-1995*, editat de Werner Weidenfeld, Wolfgang Wessels, Bonn, 1995, p. 334.
37. Fritz Plasser, Franz Sommer, Peter A. Ulram, „Entscheidung für Europa”, p. 351.
38. Brückner, Maier, Przyklenk, *Der Europa-Ploetz*, p. 163.
39. *Neue Zürcher Zeitung*, 30 nov. 1994.
40. Convorbire cu Jörg Haider, publicată în *Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte*, 42 (1995), nr. 7, p. 628.
41. Karen Siune, „The Danes said NO to the Maastricht Treaty”, in *Scandinavian Political Studies*, 16 (1993), nr. 1, p. 101.
42. *EWK im Spiegel der Meinungen. 17 Parlamentarier/innen stellen ihre unterschiedliche Meinungen zur Diskussion*, publicat de Integrationbüro EDA/EVD, Berna, 1992, p. 23.
43. Roland Höhne, „Das Maastricht-Referendum. Europäische Zielsetzung und innere Machtkämpfe”, in *Lendemains* (1992) nr. 68, pp. 119-120. Dintr-un sondaj al BVA-Institut reiese că 61 % dintre adversarii proiectului Europa se tem de dominația germană. Vezi Oficiul administrației confederale, *Actualités de septembre 1992*, p. 19.
44. Oskar Niedermayer, „Bevölkerungsorientierungen gegenüber dem politischen System der Europäischen Gemeinschaft”, în: Rolf Wildenmann (ed.), *Staatswerdung Europas ?*

Optionen für eine Europäische Union, Baden-Baden, 1991, pp. 321-353 ; Beate Wieland, *Ein Markt – Zwölf Regierungen ? Zur Organisation der Macht in der europäischen Verfassung*, Baden-Baden, 1992, pp. 115-136.

45. Elisabeth Noelle-Neumann, „Die öffentliche Meinung”, în *Jahrbuch der Europäischen Integration 1994/ 1995*, editat de Werner Weidenfeld, Wolfgang Wessels, Bonn, 1995, pp. 267-276.
46. *Eurobarometer*, nr. 39, iunie 1993, A 11 ; *Eurobarometer*, nr. 42, primăvara, 1995, B 11.
47. Oskar Niedermayer, Hermann Schmitt (ed.), *Wahlen und Europäische Einigung*, Opladen, 1994.
48. *Eurobarometer*, nr. 39, iunie 1993, p. 10 ; *Eurobarometer*, nr. 42, primăvara, 1995, p. 14.
49. *Eurobarometer*, nr. 42, primăvara, 1995, p. 13. Întrebările : Sinteți în general, pentru sau împotriva strădaniilor înspre unificarea europeană ? Credeți, în general, că participarea țării dvs. la C.E. este un lucru bun sau nu ? Credeți că țara dvs. a tras foloase de pe urma statutului de membră a C.E. ? Dacă mâine s-ar anunța dizolvarea C.E., ați regreta, v-ar fi indiferent sau v-ați simți ușurat ?
50. *Eurobarometer*, nr. 39, iunie 1993, p. 6, A 13.
51. M. Rainer Lepsius, „Nationalstaat oder Nationalitätenstaat als Modell für die Weiterentwicklung der Europäischen Gemeinschaft”, în : Rudolf Wildenmann (ed.), *Staatswerdung Europas ?*, pp. 189-40 ; *ibidem*, textul introductiv al lui Wildenmann, pp. 7-18 ; Paul Gillespie et al., *Maastricht – Crisis of Confidence*, Institute of European Affairs, Dublin, 19/92 ; Karlheinz Reif, „Wahlen, Wähler und Demokratie in der EG. Die drei Dimensionen des demokratischen Defizits”, în *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 19/92, pp. 43-52 ; Stanley Hoffmann, „Goodbye to a United Europe ? ”, în *The New York Review of Books*, 27 mai 1993.
52. Hans-Georg Betz, „Aufstand auf der Wohlfahrtsingel. Der Aufstieg des radikalen Rechtspopulismus in Westeuropa”, în *Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte*, 1992, pp. 633-639.

3. Europa nu constituie încă o singură națiune

1. Primele idei din acest capitol le-am expus în prelegerea la colocviul „Europa”, 9-11 oct. 1995, de la Praga. Le mulțumesc lui Jan Bosmans (Nijmegen), Erhard Busek (Viena), Jiří Dienstbier (Praga), András Gergely (Budapesta), György Konrád (Budapesta), Günther Lottes (Giessen), Tadeusz Mazowiecki (Varșovia), Petr Pithart (Praga), Mathias Schmitz (Regensburg), Andrzej Szczypiorski (Varșovia), Otto Urban (Praga). Granițele interne ale Europei mi-au devenit familiare în urma a două invitații pentru a ține prelegeri în Cracovia (1991) și Budapesta (1992). Mulțumesc vicerectorului Jerzy Wyrozumski (Cracovia), rectorului Rudolf Andorka și Dr. László Ódor pentru găzduirea excelentă. În data de 24 martie 1994, cu ocazia inaugurării centrului cultural „Pro Helvetia” la Cracovia, am organizat un simpozion cu tema : „Statul, cultura națională și etnicitatea în Europa Centrală”. Contribuțiile lui Erhard Busek, Moritz Csáky, Christian Giordano, Lubov Jílek, Csaba G. Kiss, Dušan Kováč, Czesław Porebski, Peter Saladin, Zofia Sokolewicz, Otto Urban, Marek Waldenberg, Zbigniew Wierzbicki, Henryk Woźniakowski, Jerzy Wyrozumski au apărut într-un volum, sub titlul : *Nation, Ethnizität und Staat in Mitteleuropa*, Böhlau Verlag, Viena/Köln/Weimar.
2. John Lukacs, *Die Geschichte geht weiter. Das Ende des 20. Jahrhunderts und die Wiederkehr des Nationalismus*, München, 1992, p. 175.

3. Andrzej Szczypiorski la colocviul „Europa”, Praga, 9-11 oct. 1995.
4. Otto Kallscheuer, *Gottes Wort und Volkes Stimme. Glaube. Macht. Politik*, Frankfurt pe Main, 1994, pp. 24-30.
5. *Ibidem*, p. 27.
6. Otto Urban, „Petite histoire des Pays tcheques”, în *Cultures et sociétés de l'est*, nr. 25, Paris, 1996.
7. Jenő Szűcs, *Die drei historischen Regionen Europas*, Frankfurt pe Main, 1994.
8. Prin Pacea de la Karlowitz (1699), toată Ungaria, exceptînd triumphiul cuprins între Mureș, Tisa și cetatea Timișoarei, s-a eliberat de sub stăpînirea otomană. Vezi Péter Hanák, *Die Geschichte Ungarns. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, pp. 53-93.
9. Samuel Huntington, „The Clash of Civilizations?”, p. 10.
10. Christian Kind, *Krieg auf dem Balkan. Der jugoslawische Bruderstreit: Geschichte, Hintergründe, Motive*, Zürich, 1994, p. 125.
11. Tomáš G. Masaryk, *apud* Timothy Garton Ash, *Ein Jahrhundert wird ausgewählt Aus den Zentren Mitteleuropas 1980-1990*, München, nr. 2 (1993), p. 170.
12. Heinrich Zillich, *Zwischen Grenzen und Zeiten*, München, 1937.
13. Claudio Magris, *Donau. Biographie eines Flusses*, pp. 343-344. Pasajul despre Franz Liebhard: p. 344.
14. *Ibidem*, pp. 346-347.
15. Timothy Garton Ash, „Mitteleuropa – aber wo liegt es?”, în *Ein Jahrhundert wird ausgewählt*, pp. 163-196.
16. Îi mulțumesc lui Alexandre Fasel, de la Departamentul Federal al Afacerilor Externe din Elveția, pentru comunicarea din primăvara 1996.
17. Jacques Le Rider, *Mitteleuropa. Auf den Spuren eines Begriffes*, Viena, 1994, pp. 9-12.
18. Friedrich Naumann, „Die Schweiz: Zaungast und Gastland. Geschichte und Gegenwart der Beziehungen zu Mittelost- und Südosteuropa”, în: Urs Altermatt, Emil Brix (ed.), *Schweiz und Österreich. Eine Nachbarschaft in Mitteleuropa*, p. 77.
19. Friedrich Naumann, *Mitteleuropa*, Berlin, 1915.
20. Norbert Leser, „Die Schweiz als Vergleichsmassstab für Österreich. Vier historische Parallelen”, în *Neue Zürcher Zeitung*, 11/12 mai 1985.
21. A. Pelinka, *Zur österreichischen Identität. Zwischen deutscher Vereinigung und Mitteleuropa*, Viena, 1990.
22. Krzysztof Pomian, „Les Particularités historiques de l'Europe Centrale et Orientale”, în *Les Cahiers de Varsovie* (1991), nr. 22, pp. 69-84; „L'Europe Centrale: essais de définition. Conversation avec Krzysztof Pomian”, 16 martie 1993, în *Revue Germanique Internationale* (1994), nr. 1, pp. 11-23.
23. Timothy Garton Ash, *Ein Jahrhundert wird ausgewählt*, p. 170.
24. „L'Europe Centrale: essais de definition. Conversation avec Krzysztof Pomian”, p. 15.
25. Jenő Szűcs, *Die drei historischen Regionen Europas*.
26. Jacques Le Rider, *Mitteleuropa*, p. 18.
27. György Konrád, *Antipolitik. Mitteleuropäische Meditationen*, Frankfurt pe Main, 1985.
28. *Ibidem*, p. 85.

29. Roland Aegerter, „Schrumpft Osteuropa ? Anmerkungen zum Osteuropabegriff”, în *Neue Zürcher Zeitung*, 18/19 februarie 1995.
30. Roland Aegerter, *Schrumpft Osteuropa ?*
31. John Lukacs, *Die Geschichte geht weiter*, p. 214.
32. Michael Stürmer, „Abschied von der Zeitgeschichte. Die Rückkehr der langen Wellen”, în *Neue Zürcher Zeitung*, 10 mai 1996.
33. Andreas Oplatka, „Grauzone oder stabile europäische Mitte ?”, în *Neue Zürcher Zeitung*, 10/12 nov. 1996.
34. Otfried Höffe, „Pflichteuropa und Wahleuropa”, în *Neue Zürcher Zeitung*, 11/12 nov. 1995.
35. Reinhart Koselleck, „Diesseits des Nationalstaats. Föderale Strukturen der deutschen Geschichte”, în *Transit* (1994), nr. 7, pp. 63-76.
36. Höffe, *Pflichteuropa und Wahleuropa*; Jürgen Habermas, *Staatsbürgerschaft und nationale Identität. Überlegungen zur europäischen Zukunft*, în: Nicole Dewandre, Jacques Lenoble (ed.), *Projekt Europa. Postnationale Identität : Grundlange für eine europäische Demokratie ?*, Berlin, 1994, pp. 11-29.
37. M. Rainer Lepsius, *Interessen, Ideen und Institutionen*, Opladen, 1990, pp. 253-254.
38. Jürgen Habermas, *Staatsbürgerschaft und nationale Identität*, p. 22.
39. *Ibidem*, p. 17.
40. *Ibidem*, p. 27.
41. H.R. Van Gunsteren, *apud* Habermas, *Staatsbürgerschaft und nationale Identität*, p. 27.
42. Daniel Cohn-Bendit, Thomas Schmid, *Heimat Babylon. Das Wagnis der multikulturellen Demokratie*, pp. 315-348.
43. J. Habermas, *Staatsbürgerschaft und nationale Identität*, p. 22; M. Rainer Lepsius, *Interessen, Ideen und Institutionen*; „Nationalstaat oder Nationalitätenstaat für die Weiterentwicklung der Europäischen Gemeinschaft”, în: Rolf Wildenmann (ed.), *Staatswerdung Europas ?*, Baden-Baden, 1991, pp. 19-40; Heinz Kleger, „Europäischer Verfassungspatriotismus und europäische demokratische Identität”, în *Widerspruch*, 15/1995, nr. 29, pp. 29-38.

Pledoarie pentru cetățeanul cu dublă loialitate, respectiv dublă identitate

1. Primele idei din acest capitol le-am prezentat într-o prelegere ținută la colocviul „Statul, cultura națională și etnicitatea în Europa Centrală”, organizat cu ocazia inaugurării centrului cultural „Pro Helvetia” din Cracovia, în data de 25 martie 1994. Documentele au apărut în volumul: Urs Altermatt, *Nation, Ethnizität und Staat in Mitteleuropa*, Böhlau Verlag, Viena/Köln/Weimar, 1996.
2. Alain Minc, *Die Wiedergeburt des Nationalismus in Europa*, Hamburg, 1992.
3. Alain Touraine, *apud* Minc, *Die Wiedergeburt des Nationalismus in Europa*, p. 19.
4. Eric Hobsbawm, „Zur aktuellen Verunsicherung Europas: Die Wiederkehr der Krise”, publicat în: Hilmar Hoffmann, Dieter Kramer (ed.), *Das verunsicherte Europa*, Frankfurt pe Main, 1992, pp. 20-31.

5. Hans Peter Henecka, *Die jurassischen Separatisten. Eine Studie zur Soziologie des ethnischen Konflikts und der sozialen Bewegung*, Meisenheim am Glan, 1972 ; Marcel Schwander, *Jura, Konfliktstoff für Jahrzehnte*, Zürich/Köln, 1977 ; John R.G. Jenkins, *Jura Separatism in Switzerland*, Oxford, 1986 ; Gilbert Ganguillet, *Le conflit jurassien. Un cas de mobilisation ethno-régionale en Suisse*, Zürich, 1986 ; Claude Hauser, *Aux origines intellectuelles de la Question jurassienne : une histoire des rapports culturels franco-suisse dans le premier XXe siècle* – tema unei disertații la Universitatea din Fribourg ; Urs Altermatt, *Katholizismus und Moderne. Zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte der Schweizer Katholiken im 19. und 20. Jahrhundert*, Zürich, 1991, pp. 91-95.
6. Vezi și Ernst Wolfgang Böckenförde, „Nationen und Nationalstaaten. Die Ordnung Europas am Scheideweg”, în : Hoffmann, Kramer, *Das verunsicherte Europa*, pp. 77-87.
7. Theodor Schieder, *Nationalismus und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*, editat de Otto Dann, Hans-Ulrich Wehler, Göttingen, 1991, p. 88.
8. Elmar Holenstein, „Interkulturelle Beziehungen – multikulturelle Verhältnisse. Im Ausgang von Japan-Berichten in der westdeutschen Presse”, în *Menschliches Selbstverständnis*. Frankfurt pe Main, 1985, pp. 104-180.
9. Harald Haarmann, *Die Sprachenwelt Europas. Geschichte und Zukunft der Sprachnationen zwischen Atlantik und Ural*, Frankfurt pe Main/New York, 1993, pp. 101-104.
10. Adolf Fischhof, *Oesterreich und die Bürgschaften seines Bestandes*, Viena, 1869, p. 111.
11. Michael Walzer, *Zivile Gesellschaft und amerikanische Demokratie*, Berlin, 1992 ; Jürgen Habermas, „Staatsbürgerschaft und nationale Identität. Überlegungen zur europäischen Zukunft”, în : Nicole Dewandre, Jacques Lenoble (ed.), *Projekt Europa. Postnationale Identität : Grundlage für eine europäische Demokratie ?*, Berlin, 1994.
12. Horace Meyer Kallen a fost un adversar declarat al campaniei de americanizare, susținând în locul politicii creuzetului principiul democratic al conviețuirii diferitelor grupuri etnice în SUA. El s-a născut în 1882 în Germania și a emigrat încă din copilărie în SUA. Făcea parte din a doua generație de intelectuali evrei de la începutul secolului XX. În 1924 a apărut pledoaria lui referitoare la apropierea domeniilor economice și politice, în condițiile păstrării particularităților culturale. Vezi Horace M. Kallen, *Culture and Democracy in the United States*, New York, 1924. Vezi, de asemenea, introducerea semnată de Otto Kallscheuer la lucrarea lui Michael Walzer, *Zivile Gesellschaft und amerikanische Demokratie*, Berlin, 1992.
13. Daniel Cohn-Bendit, Thomas Schmid, *Heimat Babylon. Das Wagnis der multikulturellen Demokratie*, Hamburg, 1992, pp. 14, 318.
14. Georg Simmel, „Exkurs über den Fremden”, în *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, vol. II, Frankfurt pe Main, 1992, pp. 764-771.
15. Rogers Brubaker, *Staats-Bürger. Frankreich und Deutschland im historischen Vergleich*, Hamburg, 1994.
16. Joseph Marko, *Autonomie und Integration. Rechtsinstitute des Nationalitätenrechts im funktionalen Vergleich*, Viena/Köln/Graz, 1995, pp. 25-36.

Mulțumiri

Această carte este rodul unui an de cercetare petrecut la Colegiul din Budapesta. Prin urmare, le mulțumesc în primul rînd rectorului prof. Lajos Vékás, lui Fred Girod și celorlalți *fellows* pentru atmosfera plăcută și stimulatoare din acest institut. De asemenea, aduc mulțumiri Consiliului girant aflat sub președinția prof. Wolf Lepenies și Comitetului științific condus de prof. Heinrich Ursprung. Relații deosebit de amicale am întreținut cu prof. Rudolf Andorka și Heinz A. Hertach.

Fără colaborarea colegelor și colegilor mei de la Seminarul de istorie contemporană al Universității din Fribourg nu aș fi reușit să realizez această lucrare. Irene Dias-Küng s-a ocupat cu deosebită competență de problemele de coordonare a activității la Budapesta, Fribourg și Zürich. Elisabeth Loepfe a întocmit cu multă răbdare numeroasele versiuni ale manuscrisului ; Roland Brülisauer și Urs Fischer m-au sprijinit foarte mult în redactarea finală și cizelarea textului.

Faptul că, în ciuda accidentului la schi pe care l-am suferit în 22 februarie în Valais, lucrarea nu a avut de suferit, îl datorez, de asemenea, colaboratorilor mei din Fribourg, cărora le mulțumesc cît se poate de călduros.

Pentru sprijinul financiar aduc mulțumiri Fundației culturale „Landis & Gyr” din Zug, precum și Fundației Băncii Populare Elvețiene. De acest aspect atît de important s-a preocupat, cu deosebită amabilitate, dr. Joseph Jung din Zürich. La editura cotidianului *Neue Zürcher Zeitung*, Manfred Papst s-a îngrijit cu o extraordinară dăruire de tipărirea lucrării.

Soția mea, Martha Altermatt-Joller, a fost mai mult decît primul cititor critic al cărții.

Aș vrea să dedic cartea celor trei copii ai noștri : Bernhard, Christoph și Monika, cu speranța că de experiența multiculturală din 1994/1995 vor putea profita în viitor.

Urs Altermatt

Harta 1 : Europa Centrală și de Sud-Est în anul 1902

Harta 2 : Europa Centrală și de Sud-Est în anul 1921

Harta 3 : Europa Centrală și de Sud-Est în anul 1949

Harta 4 : Europa Centrală și de Sud-Est în anul 1993

Cuprins

Spectrul „Sarajevo” (Andrei Corbea)	7
Sarajevo nu este un accident	11

PARTEA ÎNTÎI

ZONELE ISTORICO-TEMPORALE ȘI NAȚIUNILE EUROPEI

Capitolul 1

Ce este, de fapt, o națiune ?	23
Babilonia noțiunilor	23
Parada definițiilor	25
Două moduri de abordare : națiune statală și națiune culturală	28
Franța și Germania : asimilare și diferență	29
Există un naționalism estic ?	32
Ideologia seculară a integrării	34
Un proces social global	37
Un nou cuvânt magic	39
Ce este o etnie ?	41
Este națiunea o etnie recunoscută de dreptul internațional ?	43

Capitolul 2

De la statul național la națiunea statală	45
Patru zone ale Europei constituite de-a lungul istoriei	45

Cinci perioade în formarea statelor naționale	47
Formarea statelor și a națiunilor : două procese încâlcite	51
Ungaria și Transilvania : de la o națiune multiculturală la una etnică	52
Cehoslovacia : destrămarea lumii multiculturale	56
<i>Cuius regio, eius natio</i>	58
Genocid : cine mai vorbește de armeni ?	59
Ficțiunea autodeterminării popoarelor	64
Teritorialitatea : problema determinantă	69
Națiunea formată din cetățeni	72

PARTEA A DOUA

ETNONAȚIONALISMUL – O BOALĂ EUROPEANĂ

Capitolul 1

Reîntoarcerea tainică a sacralului	81
Reîntoarcerea religiei în politică	82
Fundamentalismul ca protest împotriva modernității	83
Sfârșitul secularismului ?	85
Diferențele dintre Vest și Est	86
Raportul dialectic dintre religie și naționalism	87
Simbioză culturală : Polonia	90
Paritate : Germania și Elveția	91
Catolicismul împotriva statului național	92
De la <i>millet</i> la națiune în Europa de Sud-Est	94
Bosnia : un <i>compositum mixtum</i>	96
Misiunea multiculturală a Bisericilor	98

Capitolul 2

Bătălia limbilor	99
Naționalismul lingvistic	99
Politica lingvistică omogenizatoare	102
Maghiarizarea Ungariei	103
Separările etnice, o tradiție europeană	105
Problema germană	108
Belgia și Elveția ca antiteze	109
Belgizarea latentă	112

Capitolul 3

Etnicizarea societății și a politicii	121
Etnicizarea ca strategie	121
Între jihad și McWorld	123
Vestul împotriva restului lumii	125
Revolta împotriva statului național	127
Minoritățile migratoare în postură de țapi ispășitori	129
Xenofobia : un incendiu atotdevastator	132
Încetățenirea : a doua fază de omologare	133

PARTEA A TREIA

EUROPA, AH, CARE EUROPA !

Capitolul 1

Europa Occidentală sub fascinația populismului	141
Partide populiste de dreapta după 1945	142
Sindromul populist	147
Frustrații modernizării	149
Ieșirea din instituțiile democrației concordante	150
Efectul sporit al mass-media	151
Precursorii etnonaționalismului	152

Capitolul 2

Afectul antieuropean	155
Referendumuri referitoare la Europa în perioada 1972-1995	155
Refuzul populist	158
Teama pentru pierderea suveranității naționale	160
Amplificarea euroscepticismului	161
Criza de încredere	164

Capitolul 3

Europa nu constituie încă o singură națiune	167
Unde se află granițele Europei ?	167
Estul Europei Centrale : o regiune între hotare și vremuri	170
Estul în restrângere	174
Europa ca realitate și opțiune	175
Separarea conceptelor <i>demos</i> și <i>ethnos</i>	177

**Pledoarie pentru cetățeanul cu dublă loialitate,
respectiv dublă identitate 181**

ANEXĂ

Note 193
Hărți 231

HISTORIA

Etnonaționalismul, cu diferitele sale fațete, constituie tema acestei cărți, care evidențiază faptul că tocmai combinarea celor două tendințe – naționalizare și etnicizare – mărește forța explozivă a fenomenului. În eseu de față, autorul intervine în dezbaterile istoricilor, antropologilor, sociologilor, etnologilor și politologilor. De asemenea, situează persoanele, datele și evenimentele în conexiunea lor istorică, într-un raport care cetățeanului de rînd, printr-un mecanism inconștient de respingere, îi scapă din vedere. În aceasta constă, într-un anume sens, elementul provocator al cărții, care – poate – incită la reflecție.

«Studiul structurat pe multiple planuri al lui Urs Altermatt reprezintă o contribuție fascinantă și extrem de stimulativă la dezbaterea internațională asupra naționalismului și etnicității. Cine se va ocupa pe viitor de această tematică ar trebui să consulte volumul lui Altermatt, scris într-un stil clar și captivant.» (Arnold Suppan, *Neue Zürcher Zeitung*, 12 iunie 1997)

- **Ce este, de fapt, o națiune?**
- **De la statul național la națiunea statală**
- **Reîntoarcerea tainică a sacrului**
- **Bătălia limbilor**
- **Etnicizarea societății și a politicii**
- **Europa Occidentală sub fascinația populismului**
- **Afectul antieuropean**
- **Europa nu constituie încă o singură națiune**

